

Бекмухаметова Әсемгүл  
Бауыржанқызы

Оқу құралы

# **Тауарлар мен капиталдың халықаралық қозғалысы**



Алматы 2011

Оқу құралында әлемдік деңгейде тауар, қызмет және капитал айналымындағы халықаралық операцияларды жүргізудің теориялық және әдістемелік аспектілері мен реттеуді қамтамасыз ететін көкейкесті проблемалары мен шешу жолдары қарастырылған. Бұл үрдісті ырықтандыру үшін ақша-несиелік, салықтық-бюджеттік және валюталық саясаттың алуан түрлі құралдарын пайдаланудың шараларына ерекше көңіл бөлінді. Әлемдік капитал ағынының жағымды жақтарымен қатар жағымсыз сыйпаттары да берілді.

Жоғары оқу орындары әлемдік экономика мамандықтарының студенттеріне, магистранттарына, оқытұшыларына және ғылыми қызметкерлеріне арналған.

## Мазмұны

Анықтамалар, шартты белгілер және қысқартулар	4
КІРІСПЕ	5
1. Сыртқы тауар және капитал айналымында тепе-теңдікке жетудің теориялық мәселелері	7
2. Экспорттық-импорттық операциялар мен капитал қозғалысын қамтамасыз ету шарттары	29
3. Тауар экспорты мен импортын жүргізу операциялары	58
4. Халықаралық қызмет көрсету мен кірістер операцияларының тапшылығын төмендету проблемалары	83
5. Қазақстан экономикасына қаржы мен капитал тарту операциялары және ДСҰ-ға кіру проблемалары	98
6. Қазақстан экономикасының дағдарысқа ұшрауы, одан шығуы және даму жолына түсуі	121
Жалпы қорытынды	142
Әдебиеттер	145

## Анықтамалар, шартты белгілер және қысқартулар

ТМД	- Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
ЕО	- Европалық одақ
ХЕБ	- Халықаралық еңбек бөлісі
ССА	- Сыртқы сауда айналымы
ДСУ	- Дүниежүзілік сауда ұйымы
ЖҰӨ	- Жалпы ұлттық өнім
ЖІӨ	- Жалпы ішкі өнім
ОБ	- Орталық банк
ТҰК	- Трансұлттық корпорация
КСРО	- Кеңес социалистік республикалар одағы
НАТО	- Солтүстік атланттық блок
АҚШ	- Америка Құрама Штаттары
ЕҚ	- Европа қоғамдастығы
ХВҚ	- Халықаралық валюта қоры
ҰБ	- Ұлттық банк
ҒТП	- Ғылыми-техникалық прогресс
ТАТМ	- Трансазиялық теміржол магистралі
АТА	- Атлант-Тынық мұхит аймағы
ҚҰБ	- Қазақстан ұлттық банкі
ШТИ	- Шетел тікелей инвестициялары
ХИҰ	- Халықаралық инвестициялық ұстаным
МЭЕҰ (ОПЕК)	- Мұнай экспорттайтын елдер ұйымы

## КІРІСПЕ

Дүниежүзілік шаруашылық жаһандану үрдісі кезінде сыртқы экономикалық қызметте экспорттық және импорттық операцияларды жүргізу маңызды орынға ие.

Экспорттық операциялардың көлемі белгілі бір деңгейде ұлттық рынокта сатумен сатып алуға қарағанда шетелде тауарлар мен қызмет көрсетулерді, валюта мен валюталық құндылықтарды сатудан алынған пайдаға байланысты. Салыстырмалы пайда нақты валюта бағамымен анықталады.

Ұлттық валюта шетелдіктен арзан болған сайын сыртқы экономикалық келісім-шарттар ауқымын өсіруде тауарлар мен қызмет көрсетулер экспортын ұлғайту және валюталық рынокта операциялар жүргізу пайдалырақ болып табылады. Бірақ ұлттық валютаның арзандауы сыртқы қарызды өтеуге қызмет көрсету бойынша операцияларын қымбат қылады.

Импорт көлемі жалпы ішкі өнімге, шетелдік тауарлар мен қызмет көрсетулерге ішкі сұраныстың өсіуіне, импортталатын тауарларға ішкі және әлемдік бағалардың арақатынасына байланысты.

Егер ел импортының құрамында бәсекеге қабілетті шетелдік тауарлар үлесінің артуы байқалатын болса, онда ол отандық тауарлар мен қызмет көрсетулердің бәсекелестік ұстанымының әлсіреуін білдіреді. Ұлттық валюта бағамының түсуі ұлттық валютадағы импорттық тауарлар мен қызмет көрсетулерді қымбаттатады, оларға сұранысты қысқартады.

Керісінше, ұлттық валюта бағамының өсіуі ұлттық валютадағы импорттық тауарларға бағаны төмендетеді және импорттық тауарға ұқсас жергілікті тауарларды бәсекеге қабілетті қыла алады. Бұған қоса ұлттық валютаның нығаюы сыртқы борыштық міндеттемелерді өтеуге қызмет көрсетуді арзандатады.

Сыртқы экономикалық қызметте экспорттық және импорттық операциялар жүргізуді қамтамасыз етілуде ақша-кредит, салықтық-бюджеттік және валюталық саясаттың түрлі құралдары қолданылады.

Көптеген елдер үшін сырттан келетін капиталдың өсуі ішкі экономикалық жағдайды дамытудың негізгі көзі болып табылады.

Өндірісі дамыған елдерде жоғары кіріс көзін қамтамасыз ететін инвестициялық қорлар санының артуы ұсыныстардың өсуіне ықпал етеді. Бұл елдерде ұлттық өндірісті дамыту үрдісі фирмалар мен компаниялардың табысты қызмет етуге ұмтылысы шетелдік капиталға деген сұраныстың артуына әсер етіп отыр.

Ішкі капиталға қарағанда шетелдік капиталдың бірқатар артықшылықтары бар: шетелдік капитал қазіргі заманғы жаңа өндірістік технологияларды ендіруге ықпал етеді; халықты жұмыспен қамтамасыз етуге және кәсіби мамандар мен жұмысшы күшінің өсуіне әсер етеді; заманға лайық басқару дағдыларын қалыптастырады; тауар экспорты мен қызмет түрлерін кеңейтеді; шетелдік компаниялармен бәсекелес жергілікті фирмалардың қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Қазіргі таңда әлемдік шаруашылық шетелден капитал тартудың, олардың аймақтық көлемде немесе халықаралық деңгейде ұлттық экономикаға қызмет етуінің нақтылы ережелерін қалыптастырды. Шетелдік капиталды саналы және сауатты пайдалана білу - бәсекелестік жағдайында ұлттық шаруашылықтың табысты қызмет етуінің кепілі болатынын әлемдік тәжірибе дәлелдеген.

Ұлттық экономикаға шетелдік капитал тарту шаралары тікелей инвестиция, қарыз, ссуда формалары арқылы жүзеге асырылады.

Әлемдік капитал ағынының жағымды жақтарымен қатар, жағымсыз сипаттары да жетерлік.

Әлемдік капитал ағыны тұрақсыз болуы мүмкін. Бұрын капитал ағынының көп бөлігі капитал алушы елде тұрақтанатын, яғни кәсіпкерлік саласында, жеке меншік және инфроқұрлым салаларына тікелей инвестиция формасында пайдаға асырылатын. Бүгінде капитал ағыны жеңіл қабылданады да, тұрақты және ұзақмерзімді міндеттемелерге айналмайды. Капитал ағыны портфелінің кемшіліктерінің бірі - дағдарысқа бейімділігі болып табылады. Бұл - дамушы елдерді мерзімсіз капитал ағыны либерализациясынан сақтандыру қажет деген сөз.

Капитал ағынының әсерінен құнсыздану мәселелері де туындауы мүмкін. Сонымен қатар, шетелдік инвесторлар игерілуі қиын жекеменшік заттар мен акциялар толқынын әкелуі ықтимал. Олар өз кезегінде сатып алу мүмкіндігі жоғары ақша мөлшерінің артуына ықпал етеді. Соның нәтижесінде мемлекеттік қаржы органдарында қаржы саласы мен жалпы экономиканы реттеу, басқару мәселелеріне байланысты қиындықтар туындайды.

Сонымен қатар, капитал ағыны белгілі бір мерзім аралығында ұлттық валюта бағамының ауытқуына ықпал етуі мүмкін. Соның салдарынан баға тұрақтылығы бұзылып, сауда-саттық және инвестиция саласында тиімсіз шешімдердің қабылдануы ықтимал. Сондықтан көптеген елдер мұндай капитал ағынына тосқауыл қоюға тырысады.

Сол себепті түрлі мемлекеттер өз дамуының әр түрлі сатыларында ішкі нарықты сыртқы капитал әсерінен қорғау мақсатында шетелдік инвестиция ағынына түрлі әкімшілік шектеулер мен кедергілер қойып отырған. Аталмыш шектеулер мен тиымдарды алып тастап, олардың орнына капиталдың кіріс-шығыс ағынын реттеу жолдарын қарастыру қаржы қорларын тиімді түрде қайта бөлуге ықпал етеді. Жаңа ақпараттық технология дамып, қаржы саласы жетілдірілген сайын, осындай мүмкіндіктер арта түседі.

Қазақстанда экспорттық және импорттық операциялар арасындағы баланс теріс сальдоға ие, бұл өз кезегінде ағымдағы операциялар шотының теріс мәнінің қалыптасуына айрықша әсер етеді.

Экспорттық және импорттық операциялар арасындағы тепе-теңдіктің жоқтығы ағымдағы операциялар шоты бойынша тапшылықты жабатын және мемлекеттің халықаралық өтімді қорларының өсімін қамтамасыз ететін сыртқы қаржы капиталының ауқымды ағымымен теңгерімді жағдайға келтіріледі.

Нақты сектордың ұзақ мерзімді несиеге қажеттігінің және банктердің оларды қанағаттандыру бойынша мүмкіндіктерінің аздығы Қазақстан үшін күрделі мәселе болып табылады. Бұл банктер мен корпорациялардың шетелдік капиталды ауқымды түрде тартуына алып келді. Бұған әлемдік қаржы рыногында дағдарыс алдындағы кезеңде орын тепкен төмен пайыздық мөлшерлемелер ықпал етті.

АҚШ қаржы жүйесінің тарам-тарамдығының күшімен Америкадағы ипотекалық дағдарыс қаржы ұйымдары арқылы халықаралық қаржы рыноктарынан ауқымды түрде қаражат тартқан елдердің халықаралық есеп айырысуларында теңгерімсіздікке алып келген әлемдік өтімділік дағдарысын туғызды.

Қазақстандық банктердің сыртқы көздерден қорландырылуының күрт төмендеуі экономиканың нақты секторын несиелендіру үрдісін ұзаққа созды, банк несиелік қоржынындағы күдікті және сенімсіз несиелердің үлес салмағы 60%-дан асты, сыртқы қарызды құрған сыртқы активтер мен міндеттемелер арасындағы алшақтықтың теріс мәні елдің жалпы ішкі өнімінің жартысы көлеміне жетті.

Осыған байланысты Қазақстанның сыртқы тауар және капитал айналымындағы операцияларды жүргізудің ерекшеліктерін негіздеу және оларды реттеу экономиканы тұрақтандыруға ықпал ететін комплексті шаралар мен оларды пайдалану жолдарын ашып көрсету осы оқу куралының негізгі мақсаты болып табылады. Бұл еңбек оқырмандарға жаһандану үрдісі аясында сыртқы тауар мен капитал айналымындағы операцияларды ырықтандыру тәсілдерімен жақын танысуға мүмкіндік береді.

Аталған мәселелердің өзектілігі кәзіргі жағдайда сыртқы тауар мен капитал айналымының мәнін, түпкілікті себептерін және даму тетіктерін анықтау қажеттілігімен, операцияларды реттеудің қаржы құралдарын жетілдірумен және шетел тәжірибесін қолдану негізінде мемлекетте экспорт, импорт және капитал айналымындағы операцияларды жүргізу бағыттарын көрсетумен анықталады.

Оқу куралы сыртқы тауар және капитал операцияларын жүргізумен айналысатын мемлекеттік және бизнестік құрылымдардың қызметкерлері мен мамандарына, сонымен қатар әлемдік экономика мамандығы бойынша жоғары оқу орындарының студенттері, магистрантары мен оқытұшыларына пайдалы болуы мүмкін.

## **1. Сыртқы тауар және капитал айналымында тепе-теңдікке жетудің теориялық мәселелері**

Макроэкономикалық тепе-теңдік проблемалары 1929-1933 жылдардағы Ұлы экономикалық депрессия кезінен бері экономикалық теорияның басты мәселесі болып келеді.

Экономикадағы тұрақтылық оның сыртқы және ішкі секторларында тауар, қызмет көрсету және капитал айналымының тепе-теңдікте жүруіне әсер етеді.

Тепе-теңдік жағдайындағы айырбас пропорциясы сұраныс пен ұсыныстың тепе-теңдігіне қол жеткізу арқылы жасалынады және де нарыққа қатысушылардың бірде-біреуі өзінің жоспарланған сатып алу және сату көлемін өзгертуге мүдделі емес.

Л. Вальрас моделі тұңғыш макроэкономикалық тепе-теңдік моделі болып табылады. Оның моделі барлық рыноктарда толықтай тепе-теңдікті қамтамасыз етіп тұратын тепе-тең баға негізінде құрылған. Вальрас моделінен келіп шығатын аса маңызды қорытынды - егер экономикада өзара байланысты нарықтардан тұратын тепе-теңдік  $n - 1$  нарақтары арқылы қол жеткізілсе, бұл тепе-теңдік басқа  $n$ -ші нарығында да автоматты түрде орнайтын болады.

1847 жылы жарық көрген Вальрастың «Таза экономика элементтері» атты еңбегінде көрсетілген ережеге сәйкес елдегі импорт құны экспорт құнына және шетелге сатылған таза активтер мен олардан түскен пайыздық үстемелерге тең болады:

$$JM = X + NA + NR \quad (1)$$

мұндағы,  $JM$  - импорт;  $X$  - экспорт;

$NA$  - таза актив сатылымдары (шетелдіктерге сатылған активтер құны мен олардан сатып алынған активтер құнының арасындағы айырма);

$NR$  - таза пайыздық төлемдер (шетелден сатып алынған капиталдың пайыздық құны мен шетелдіктерге төленген пайыздық құн арасындағы айырым қалдық).

Қандай формада болмасын активтерді сату (жекеменшік құқық, құнды қағаздар, алтын және басқа) елге капитал ағынын әкеледі. Ал пайыздық төлемдер дегеніміз бұрын алған капиталды пайдаланғаны үшін төленетін ақы. Салық - бүгінгі төлемдер. Соған сәйкес, таза мезгілдік активтер сатылымы неғұрлым жоғары болса ( $NA$ ) болашақта алынатын таза пайыздық үстемелер соғұрлым төмен болады ( $NR$ ).

1 теңдеуін құрастыра отырып, 2 теңдеуге келеміз. Теңдеудің сол жағы - капитал саудасы ретінде қарастырылатын ағымдағы тауарлар мен қызметтер балансы және капиталға төленетін таза пайыздық төлемдер, ал оң жағы - капитал қозғалысының балансы.

$$JM - X - NR = NA \quad (2)$$

Сөйтіп, Вальрас ережесіне сәйкес тауар және қызмет сатылымдарының баланстары қарама-қарсы капитал қозғалысы балансы заңына сай болуы шарт. Егер мұндай тепе-теңдік болмаса, онда қалатын қалдық қателік деп аталады.

Капитал мен шетелдік инвестиция тарту қажеттілігіне байланысты Вальрас теориясы капитал өндірістік факторларының бірі болып табылады деген қағидаға негізделеді. Капитал қоры негізінен тауар шығаруға (жұмыс күші, қызмет түрлері) жұмсалуды тиіс. Өндірістің кәсіби ерекшеліктері мен жетістіктеріне байланысты, мемлекеттердің өзіндік мамандану ерекшелікте-



ріне қарай тауар өндірісінің тиімділігі салыстырмалы түрде бір елдерде жоғары, екінші елдерде төмен болады.

Халықаралық капитал және еңбек бөлісі тек елдердің материалдық қорына ғана байланысты емес, тарихи дәстүрлеріне, өндірістік тәжірибелеріне және тауар өндірісі мен нарықтық механизмдеріне, сондай-ақ ақша және басқа да қаржы қорларына сәйкес айқындалады. Жеткілікті қор жинағы (ақша формасындағы капитал) инвестиция тартуға және өндірісті жетілдіруге, кеңейтуге арналған ең басты алғышарттардың бірі болып табылады.

Бір елдерде артық капитал қоры жинақталуы, ал екінші бір елдерде капитал тапшылығы орын алуы мүмкін, соған сәйкес кейбір елдердің капитал көздерін іздеуі және шетелден капитал тарту жолдарын қарастыруы қажет болса, келесі елдер капиталын өсіру мақсатында тиімді өндіріс орындарын ұнымдастыруы керек.

Осыған байланысты бір елдерде шетелдік капитал ағыны пайда болады да, екіншілері өздеріне неғұрлым тиімді капитал салу жолдарын іздейді. Капиталды қарыз немесе несие түрінде алуға болады. Бірақ оны уақыты келгенде пайыздық үстемемен қайтару қажет.

Сонымен қатар өндіріске капиталды инвестиция ретінде тартуға болады, ал ондай капиталды қайтарудың қажеті жоқ. Инвесторлар тауарды сатқаннан кейін табыс табады (капиталды қайтару формасы) және мемлекетке салық ретінде пайда келтіреді (мемлекеттің таза табысының формасы).

Егерде мемлекеттің нарықтық және инфроқұрылымдық жүйелері дамымаған болса, онда мұндай мемлекеттердің территориясына шетелдік капитал тарту қиынға соғады. Себебі инвесторлар өз елімен салыстырғанда пайданы аз шығынмен алуға бел байлайды. Сондықтан ең жақсы немесе тең шарттар келісімі бойынша салуға тырысады.

Шетелдік инвесторлар өз қаражатын шетелге шығарар алдында капитал салымының тиімділігінің көрсеткіштеріне сүйенеді. Сол сияқты ұлттық экономикаға шетелдік инвестицияны қабылдау мәселелері салынатын қаржының тиімділігі мен капитал алушы елдің мүддесі тұрғысынан айқындалады.

Инвестицияны жүзеге асыру кезінде байлыққа деген сұраныс артады, ал игілік ұсынысы біраз уақыттан кейін, салынған инвестиция өндірістің дамуына ықпал еткен кезден бастап пайда болады.

Аталмыш пайымдауды мультипликатор құралдарының (инструменттері) көмегімен талдауға болады. Оның көрсеткіші экономиканың қандай да бір сыртқы әсерлерге сезімталдығының интегралды, сипаттамасы болып табылады.

Мультипликаторлардың түрлі типтерінің ішіндегі неғұрлым әмбебап, әрі маңыздысы - инвестиция мультипликаторы, ол әрбір инвестициялық бірлікке шаққандағы барлық ішкі өнімнің өсу дәрежесін көрсетеді. Осындай қасиеттеріне байланысты инвестиция мультипликаторы іс жүзінде экономикалық дамудың жиынтық көрсеткіші болып табылады, ол капитал салымының ең жоғары өнімділігін айқындайды.

Елдегі әлеуметтік экономикалық үдерістердің белгілі бір дәрежеде инвестицияның өсуіне ықпал ететінін ескерсек, инвестиция мультипликаторы ішкі өндірісті дамытуға байланысты экономиканың потенциалдық мүмкіндіктерін айқындайтынына көз жеткізуге болады.

Сыртқы экономикалық қызметте экспорттық және импорттық операциялармен қоса сырттан капитал келтіру мен сыртқа капитал шығару операцияларын жүргізу арқылы тепе-теңдікке қол жеткізу мәселелерін классикалық, неоклассикалық және кейнсиандық концепциялар түрліше түсіндіреді.

Жалпы экономикалық тепе-теңдіктің классикалық моделі классикалық концепцияның басты постулаттарына негізделеді. Классикалық мектеп принциптеріне сәйкес экономика бір-бірінен тәуелсіз екі секторға бөлінеді: ақша және шынайы экономика секторлары. Шынайы экономикада тауарлар мен қызметтердің шынайы ағынының қозғалысы жүріп жатады. Ақша экономикасында олар ақша ағындарына ешқандай әсер етпей тек қана қызмет көрсететін ақша айналымы жүріп жатады.

Бұл моделде үш нарықтың түрі қарастырылады: еңбек, капитал (құнды қағаздар) және игіліктер. Осы нарықтарда екі макроэкономикалық субъектілер өзара ынтымақтастықпен әрекет жасайды: үй шаруашылығы және кәсіпкерлер.

Классикалық концепцияда жинақ қоры (сбережения) пайыздық ставканың функциясы болып табылады. Кірісті тұтыну мен жинақтауға бөлген кезде үй іші шаруашылықтары жинақ деңгейін негізге алады.

Пайыз ставкасының жоғарылауы жоспарланған жинақ көлемін қайта қарауға алып келеді. Тепе-теңдікті қамтамасыз ететін пайыздық ставка орнағанша оны жоғарылау жағына, ал инвестицияларды төмендеу жағына қарай жылжытады. Капитал нарығында жинақ қоры көлемінің инвестиция көлемінен асып кеткен жағдайда бос кредиттік ресурстар пайда болады, бұл пайыз ставкасының тепе-теңдік күй жағдайына дейін төмендеуіне жол ашады.

Игіліктер нарығында бейбаланстың пайда болуының әсері капитал нарығында да көрнісін табады. Капитал нарығында тепе-теңдікті қалпына келтіруге мүмкіндік беретін орнатылған тұрақтандырғыш бар болғандықтан, капитал нарығындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру игіліктер нарығындағы тепе-теңдіктің қалпына келуіне алып келеді.

Классикалық модельдегі жалпы экономикалық тепе-теңдік шарттарының қалыптасуы өздігінен реттелу принципі бойынша мемлекет жағынан кірісусіз жүреді. Мұны орнатылған үш тұрақтандырғыш қамтамасыз етеді - иілімді бағалар, жалақының иілімді номиналды ставкасы және иілімді пайыз ставкасы. Және де бұл жағдайда ақша және шынайы сектор бір-біріне тәуелсіз болады.

Баға иілімділігі игіліктерге ғана емес, сонымен бірге өндіріс факторларына да тән болып табылады. Сондықтан да игіліктердің баға деңгейінің өзгеруі факторлардың баға деңгейінің сәйкес өзгерісін шақырады. Осылайша номиналды жалақы өзгереді, ал шынайы жалақы өзгеріссіз

қалады. Бұдан шығатыны игіліктер, факторлар бағасы және бағаның ортақ деңгейі бірдей пропорциямен өлшенеді.

Алайда, экономиканың жалпы тепе-теңдігі еркін (мінсіз) бәсекелестік жағдайында тиімдірек жүзеге асырылатынын есте ұстау керек. Экономикада болатын жалпы тепе-теңдік жағдай монополизмнен тәуелсіз, бағаның сұраныс пен ұсыныстың өзгеруіне сәйкес тез және иілімді өзгеруі, салааралық бәсекелестік нәтижесінде капитал мен жұмыс күшінің ауысуы жағдайында сақталады. Әлбетте, бұл жағдайда экономиканың жалпы тепе-теңдігін бұзбайтын экономикалық саясаттағы және экономиканы мемлекеттік реттеудегі қателердің, әлеуметтік және табиғи сілкіністер сияқты құбылыстардың болмауы керек.

Кейінгі зерттеулер былай деп көрсетті: жалпы экономикалық тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін классикалық тұжырымдамаларды қолдану тиімді емес, себебі мемлекеттік араласудың болмауы жағдайындағы жиынтық сұраныстың өсуі бағаның инфляциялық өсуіне алып келеді.

Біздің ойымызша, жұмыспен қамту және ұлттық өндірістің жоғары деңгейіне демеу көрсету үшін мемлекеттің белсенді араласуы керек. Бұл араласу қолда бар фискалдық және монетарлық саясат құралдарын жиынтық сұранысқа әсер етуге қолданылуы тиіс.

Неоклассиктердің пікірінше, ақша нарығында ақшаға тең баға ұсынатын тепе-теңдік пайызы орнайды. Бұл жағдайда жинақталған ақша саны инвестицияланған ақша санына тең болуы керек. Егер де жинақ қорының көлемі инвестициядан асып кететін болса, пайыз деңгейі төмендейді де, жаңа тепе-теңдік орнайтын болады.

Жинақтаулар мен инвестициялар теңдігін неоклассиктер ақша нарығы кепілдендіреді деп есептейді. Тұтынушылар, егер оларға құнттылығы үшін жоғары пайыздар төленетін болса, жинақтау жүргізеді және де пайыз ставкасы неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым жинақ қорының көлемі де жоғары болады. Аталмыш пайызды жинақталған ақшаны өндірістің дамуына пайдаланатын инвестор-кәсіпкерлер төлейтін болады.

Егер де жалпы шығындар азаятын болса, нарықтық экономика, неоклассиктердің пікірінше, өндіріс пен толық жұмыспен қамтудың қажетті көлемін қамтамасыз ете алады. Егер жинақ қорының көлемі инвестициядан жоғары болатын болса, өнімге жұмсалатын жалпы шығындардың азаюы оған деген бағаның төмендеуіне алып келеді.

Өнімге сұраныстың төмендеуі жағдайында бәсекелестер оның бағасын төмендетеді, бұл жинақ қоры жоқ тұлғаларға тауар сатып алуды ұлғайтуға мүмкіндік береді. Сондықтан да жинақ қоры өндіріс пен жұмыспен қамтудың қысқаруына емес, баға төмендеуіне алып келеді.

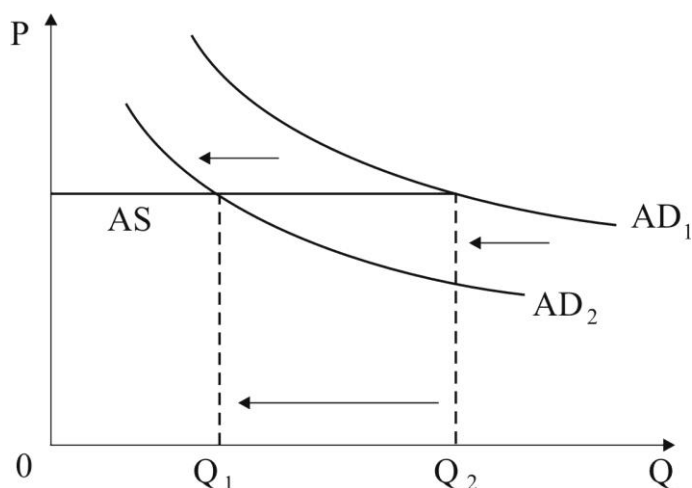
Сонымен бірге тауарларға деген сұраныстың төмендеуі ресурстарға деген сұранысқа, соның ішінде жұмыс күшіне деген сұранысты төмендетеді деп пайымдалады. Ал бұл жалақының төмендеуіне алып келетін болғандықтан, сол - төмен ставка бойынша жұмыс істеуге тілек білдіргендердің барлығы да жұмыс таба алады, яғни жұмыссыздық болмайды.

Басқаша айтқанда, неоклассиктердің пікірі бойынша нарықтық механизм (пайыздың иілімді ставкалары, баға мен жалақы икемділігі арқылы) шығындар мен кірістерді сәйкестендіреді, өндірістің қажетті көлемін толық жұмыспен қамтуды және макроэкономикадағы тепе-теңдікті демеп тұрады.

Жалпы экономикалық тепе-теңдіктің кейнсиандық моделі классикалық мектеп постулаттарынан айырмасы бар принциптерден құрылған.

Кейнсиандық моделде жетекші рөлді тиімді сұраныс атқарды. Тиімді сұраныс  $IS-LM$  моделі шеңберінде құралады. Моделде барлық нарықтар өзара байланысты болады, классикалық дихотомия еңсеріледі.

1-суретте макроэкономикалық тепе-теңдіктің кейнсиандық моделі кескіндеме түрінде берілген, мұнда ( $Q$ ) абсцисс осінде ЖҰӨ шынайы көлемі, ал ( $P$ ) ординат осінде баға көрсетілген.



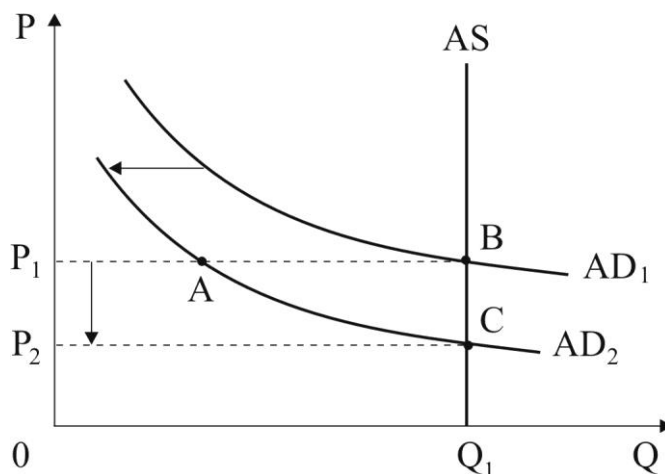
1-сурет. Макроэкономикалық тепе-теңдіктің кейнсиандық моделі.

Кейнсиандық теорияға сәйкес жиынтық ұсыныс ирегi горизонтал ( $AS$ ) түрде болады. Жиынтық сұраныс тұрақты болмайды, ал баға мен жалақы төмендеу бағытына қарай иілімді болмайды. Және де бұл жағдайдағы жиынтық сұраныстың  $AD_1$ -ден  $AD_2$ -ге дейін төмендеуі баға деңгейіне көп әсер етпейді. Оның үстіне бұл жағдайдағы өндірістің шынайы көлемі  $Q_2$ -ден  $Q_1$ -ге дейін төмендейді және бұл деңгейде белгісіз мерзімге дейін ұзақ уақыт бойы тұруы мүмкін. Бұдан келіп шығатыны кейнсиандықтар үшін жиынтық сұраныстың өзгергіштігі және төмендеу бағытындағы бағаның иілімді болмауы жұмыссыздықтың өсуіне алып келуі және бұл көрініс нарықтық экономикада белгілі бір ұзақ мерзімге сақталуы мүмкін. Бұдан шығатын қорытынды: жиынтық сұранысты реттеудің мемлекеттік макроэкономикалық саясаты қажет.

Дж. Кейнсті тұжырымына сәйкес, өндірілген тауарлар мен қызмет саны жиынтық шығындардың (немесе жиынтық сұраныстың) деңгейіне, яғни тауарлар мен қызмет түрлеріне деген шығындарға тәуелділікте болады. Жиынтық шығындарының өте маңызды бөлігі тұтынушылық, бұны жинақ қорымен қоса алғанда қолда бар кіріске салық төлегеннен кейінгі кіріске тең болады. Бұған сәйкес, аталмыш кіріс тұтынушылықты ғана емес, сонымен бірге жинақ қорын да анықтап береді. Сонымен қатар тұтыну және жинақ

қоры көлемі тұтынушылық қарыздар, капитал көлемі сияқты және т. б. факторларға тәуелді болады.

Макроэкономикалық тепе-теңдіктің неоклассикалық моделі 2-суретте бейнеленген. Абсцисс осінде шынайы жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ) ( $Q$ ), ал ординаттар осінде - баға деңгейі көрініс береді ( $P$ ).



2-сурет. Макроэкономикалық тепе-теңдіктің неоклассикалық моделі

$AD-AS$  классикалық моделінен көріп тұрғанымыздай, жиынтық ұсыныс ирегі ( $AS$ ) толықтай жұмыспен қамту болып тұрған кездегі шынайы ЖҰӨ өндірісінің көлемін айқындайтын вертикаль сызық түрінде көрінеді. Баға деңгейін айқындайтын  $AD$  жиынтық сұранысы әдетте тұрақты болып тұрады. Егер де ол төмендейтін болса (кескіндемеде  $AD_1$ -ден  $AD_2$ -ге дейін) баға деңгейі тез құлдырайтын болады ( $P_1$ -ден  $P_2$ -ге дейін). Мұның нәтижесінде ұсыныстың уақытша көтерілуінен  $AB$  жойылады және  $C$  нүктесінде толықтай жұмыспен қамту қалпына келтіріледі. Осыған сай егер де сұраныс төмендейтін болса, онда баға икемділігі ЖҰӨ өндірісі мен жұмыссыздықтың табиғи деңгейінің тепе-теңдік күйі жағдайын демеп тұратын рыноктік механизмнің жұмыс істеуін қамтамасыз етіп тұрады. Сондықтан да макроэкономиканы мемлекеттік реттеу қажет етілмейді деп санайды неоклассиктер.

Жалпы экономикалық тепе-теңдіктің классикалық моделінде ақша массасы ( $M = kYP$ ) жалпы ұлттық өнімге (ЖҰӨ) және бағаның ағымдағы деңгейіне пропорционалды болып келеді. Мұнда  $M$  – ақша массасы,  $Y$  – ұлттық табыс (ЖҰӨ),  $P$  – баға деңгейі,  $k$  - ақшаның кассалық қалдық коэффициенті.

Берілген ақша массасы мен ақша айналымының жылдамдығының көрсеткіштері жағдайында баға деңгейі тек қана шынайы ұлттық табыс көрсеткіштеріне ғана байланысты болады:  $P = (MV)/Y$ .

Сонымен бірге шынайы ұлттық табыстың (ЖҰӨ) бекітілген тепе-теңдік күйінде ақша нарығы параметрлерінің өзгеруі ақшаның бейтараптығына байланысты тек қана баға деңгейінің өзгеруінде ғана көрінеді.

Жиынтық шығындардың келесі құрамдас бөлігі инвестициялар болып табылады. Олардың көлемі екі факторға тәуелді: пайыздың шынайы

ставкасына және таза кіріс нормасына. Инвестицияларға жұмсалатын шығынның көлеміне негізгі капиталды сатып алу, оны пайдалану және оған қызмет көрсету, капиталдағы өзгерістер, технологиялар және басқа да уақытша факторлар әсер етеді.

Соныменен, жиынтық сұраныстың көлемін айқындайтын жоғарыда көрсетілгендей тұтынушылық пен инвестицияға жұмсалатын шығындар тұрақты болмайды. Бұл нарықтық макроэкономкада тұрақсыздық шақырады.

Дж. Кейнстің экономиканы теңгерімдеу үшін, оның тепе-теңдігін қамтамасыз ету үшін тиімді сұраныс болуы керек деп есептейді. Соңғысы тұтынушылық пен инвестицияларға деген шығындардан тұрады. Тиімді сұранысқа демеу жасауды осы сұраныстың өсімін инвестицияларының өсімімен байланыстыратын мультипликатордың көмегімен жүргізу керек. Және де бұл жағдайда әбір инвестиция тұтынушылық пен жинқтауға кететін жеке кіріске айналады. Нәтижесінде тиімді сұраныс әсімі бастапқы инвестициялар өсімінің көбейтілген көлемі болады.

Мультипликатор адамдардың өз кірістерінің қанша бөлігін тұтынушылыққа жұмсауына тікелей байланысты, бірақ жеке тұтынушылық кірістің өсуімен бірге өседі, алайда оны кірістен төменірек өседі деп те айтуға болады. Бұл адамдардың қор жасауға деген ұмтылысы сияқты психологиялық фактормен түсіндіріледі. Дж. Кейнстің пікірінше осы фактор жиынтық кірістегі тұтынушылық қорының төмендеуіне алып келеді.

Жиынтық кірістегі тұтыну үлесінің төмендеуін адам табиғатына тән жағдай деп есептей отыра, Дж. Кейнс инвестициялар сияқты жиынтық кіріс компонентіне демеу жасап отыру керек деп атап көрсетеді. Мемлекет жеке инвестицияларға салық, несие-ақша саясаты және мемлекеттік қаржы бөлу жолы арқылы қолдап отыруы қажет. Осы жолмен тиімді сұраныстың кемшілігі қосымша мемлекеттік сұраныспен жабылады, бұл макро-экономикалық тепе-теңдікке қол жеткізуге жағдай жасайды.

Кейнс пен оның ізбасарлары жалпы экономикалық тепе-теңдікті қалыптастырудың түрлі жағдайларын қарастырған. Кейнсиандық моделдің негізгі ерекшелігі - ондағы экономиканың шынайы және ақша секторы өзара байланыста болып қалуында. Бұл байланыс ақша сұранысының кейнсиандық түсіндіру ерекшелігінде болады, бұл ерекшелік бойынша ақша байлық болып табылады және дербес құндылыққа ие, және де пайыз ставкасының трансмиссиялық механизмі арқылы көрініс береді.

Кейнсиандық моделде игіліктер нарығы аса маңызды нарық болып табылады. «Жиынтық сұраныс - жиынтық ұсыныс» байланысындағы жетекші рөл жиынтық сұранысқа тиесілі. Бірақ та оның көлемі ақша нарығымен өзара істестік нәтижесінде өзгертін болады.

Жалпы экономикалық тепе-теңдікті кейнсиандық моделі ішіндегі барлық нарықтар өзара байланысты болып табылатын және де сол нарықтардың біреуінде тепе-теңдік шартының өзгеруі басқа нарықтардағы тепе-теңдік көрсеткіштерінің өзгеруіне және тұтастай алғандағы жалпы экономикалық тепе-теңдік шарттарының бұзылуына алып келетін біртұтас жүйе ретінде сипаттайды.

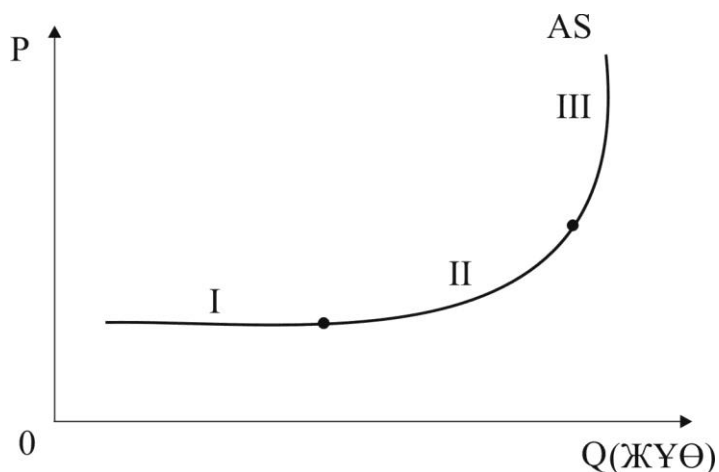
Егер  $Y$ -ге қатысты айырбастың сандық теңгерімін елестетсек және осы арқылы жиынтық сұраныстың функциясын көрсетсек:  $Y = (MV)/P$ , онда  $Y=const$  шартын қамтамасыз ету үшін ақша массасы мен баға деңгейін бірдей пропорцияға дейін өзгерту қажеттілігі айқын болады.

Ақшаның бейтараптығы «Кембридж әсері» деген атау алған механизммен толықтай дәйектеледі. Бұл әрбір субъект өзі үшін қолма-қол ақшаның (шынайы кассалық қалдық) оптималды деңгейін жоспарлап қояды. Ақша көлемінің қандай да бомасын өзгеруін экономикалық субъектілер шынайы касса қалдықтарының оптималды көлемінің ауытқуы ретінде қабылдайды да, оның оптималды көлемін қалпына келтіруге әрекеттер жасайды.

Шынайы кассаның өсуі жағдайында артық қолма-қол ақшаны субъектілер игіліктерге (благо) айырбастай бастайды, бұл арқылы тұтынушылық шығындар мен жиынтық сұранысты өсіреді. Ал шынайы кассаның төмендеуі жиынтық сұранысты азайтады.

Толық жұмыспен қамтылу жағдайында табиғи шығару (естественный выпуск) деңгейіне қатысты жиынтық сұраныс қатаң түрде бекітілген болады, сондықтан да жиынтық сұраныстың мүмкін болатын жалғыз реакциясы - бұл баға деңгейінің сәйкес өзгеруі ғана болуы мүмкін. Классикалық концепциядағы баға абсолютті иілімді болады, сондықтан да сұраныстың өзгерулеріне жиынтық ұсыныс реакциясы лезде жауап береді.

Қазіргі заманғы макроэкономикаға инфляция мен жұмыссыздық тән екенін атап ескере кету керек. Баға мен жалақы динамикалық түрде болады - төмендеуі де, жоғарылауы да мүмкін. Сондықтан да  $AS$  жиынтық ұсынысының ирегi жалпы нарықтық тепе-теңдіктің неоклассикалық және кейнсиандық моделдерінде көрсетілгендей қатаң вертикал және горизонтал жайда болмайды.  $AS$  жиынтық ұсынысының шынайы ирегi түрлі ұдайы өрбіп отыратын өндірістік ситуациялардың үш кесіндісі болады: I горизонтал кесінді (кейнсиандық); III - вертикал кесінді (классикалық); II – жаңадан жоғарылап келе жатқан аралық сипатқа ие кесінді (3-сурет).



3-сурет. Түрлі ұдайы өндіріс жағдайларындағы жиынтық ұсыныс ирегi.

Көріп тұрғанымыздай,  $AS$  жиынтық ұсынысының өсуі жағдайында тепе-теңдік шарты жиынтық ұсыныс ирегiнiң қандай кесiндiсiнде  $AD$  жиынтық сұранысының жаңа ирегiмен қиысатынына байланысты болады. Егер де  $AD$  жиынтық сұранысы горизонтал I кейнсиандық кесiндi шеңберiнде өзгертiн болса, онда сұраныстың өсуi жиынтық ұлттық өнiмнiң шынайы көлемiнiң өсуiне алып келедi, алайда баға деңгейiн өзгертпейдi.  $AD$  III классикалық кесiндiде өскенде баға көтерiледi, ал жалпы ұлттық өнiмнiң шынайы өсiмi бұрынғы қалпында қалады, бiрақ та толық жұмыспен қамту жағдайында өз деңгейiнiң шеңберiнен асып кетуi мүмкiн. Егер де  $AD$  жиынтық сұранысы II аралық кесiндiде өсетiн болса, бұл жалпы ұлттық өнiмнiң және баға деңгейiнiң өсуiмен қатар жүретiн болады.

Ашық экономикадағы қойылған мақсаттарға қол жеткiзу үшiн макроэкономикалық саясаттың бюджеттiк-салықтық және кредиттiк-ақшалық құралдары сияқты дәстүрлi түрлерiмен қатар, сыртқы сауда және валюта, сыртқы қарызды басқару сияқты түрлерi де қолданылуы мүмкiн. Бұдан басқа, бюджеттiк-салықтық және кредиттiк-ақшалық саясаттың жабық экономикада өзiнiң тиiмдiлiгiн көрсеткен шаралары ашық экономикада көп жағдайда тиiмсiз болып қалады.

Ашық экономикада экономиканың iшкi жағдайының сипатын беретiн негiзгi макроэкономикалық өзгергiштердiң арасындағы өзара байланыстары сыртқы әлемде болып жатқан үрдістер арқылы жүзеге асатын болғандықтан айтарлықтай күрделенедi. Ал сыртқы сектор көрсеткiшi болып табылатын экономикалық өзгергiштер iшкi өзгергiштердiң әсерiнде болады.

Мұның бәрi көбейiп келе жатқан факторларды есепке алуды талап ететiн макроэкономикалық саясатты жүргізудi күрделендiре түседi.

Iшкi және сыртқы тепе-теңдiктi қамтамасыз ету проблемасы тауарлық, ақша және валюталық рыноктардың жұмысына жатады. Iшкi және сыртқы тепе-теңдiкке жету макроэкономикалық реттеудiң маңызды проблемасы болып табылады, керi жағдайда iшкi және сыртқы өзгергiштердiң өзара әсер етуiн және де олардың бiр-бiрiне керi әсер етуiн назарға алу қажетгiлiгiн тудырады.

$IS-LM$  моделi - тауарлар мен қызметтер нарығын, ақша нарығы мен қаржы активтерi нарығын бiр бүтiнге бiрiктiретiн базалық моделдiң көрiнiсiн бередi. Бұл пайыз ставкасын және табыстың деңгейiн табуға мүмкiншiлiк бередi, осы кезде тауар және ақша нарықтары бiр уақытта тепе-теңдiкке жетедi.

$IS-LM$  моделiнде экономика екi секторға (немесе нарыққа) бөлiнедi, бұлар: өндiрiстiк («шынайы») сектор және несие капиталының жыйнақталған нарығындағы iстердiң жағдайын көрсететiн ақша секторы. Бұл екi сектордың өзара ынтымақтастығы экономикадағы жиынтық сұраныс деңгейi мен несиелiк пайыз деңгейiн анықтайды.

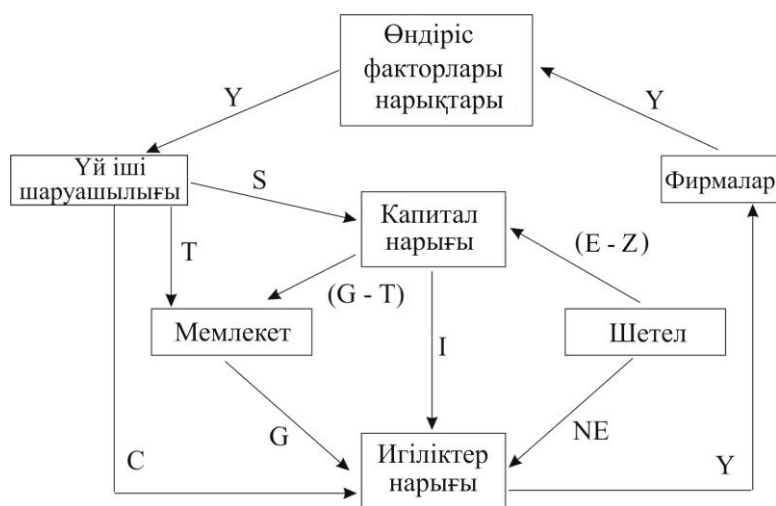
Өндiрiстiк секторда аталмыш ел азаматтарының уақыт бiрлiгi iшiнде өндiрген түпкi өнiмнiң көрiнiсiн беретiн жалпы ұлттық өнiм (ЖҰӨ) жасалынады.



Егер де ЖҰӨ түпкі сұраныс компоненттері көзқарас тұрғысынан қарастырылса, ол біріншіден, бір бөлігі жеке тұтынуға жұмсалған, екіншіден, бір бөлігі жеке секторда жинақтауға кеткен (жеке валюталық инвестициялар), үшіншіден, бір бөлігі жиынтық мемлекеттік шығындарды қаржыландыруға жұмсалған (мемлекеттік тұтыну және жинақтау) және де төртіншіден, бір бөлігі сауда балансы (экспорт минус импорт) сальдосына тең соманың көрінісін береді.

Материалдық игіліктер мен қызметтерді өндіру, бөліп тарату және тұтыну үрдісінде макроэкономикалық субъектілер арасында қалыптасатын қарым-қатынас нәтижесінде жиынтық түрде экономикада кірістер мен шығындардың халықшаруашылық айналымын құрайтын тұрақты ақша ағындары қалыптасады.

Барлық негізгі ақша ағындарының сызбалық кескіндемесі 4-суретте көрсетілген.



4-сурет. Халық шаруашылығы айналымы.

Әрбір өнім ағынына белгілі бір ақша ағыны сәйкес келеді. Тауарды игіліктер нарығында сату, өндіруші ақшалай кіріс алды, ал сатып алушы ақша шығынын жасайды дегенді білдіреді. Халық шаруашылығы айналымында тап осы шығындар мен кірістердің ақшалай ағындары есепке алынады.

Схемада үш негізгі нарыққа кіретін — игіліктер, өндіріс факторлары және қаржы нарықтарына енетін төрт макроэкономикалық субъектілер (үй іші шаруашылығы, фирмалар, мемлекет және шетел) атап көрсетілген.

Өндіріс факторлары рыногында үй іші шаруашылықтары мен фирмалар кездеседі. Фирмалар нарықтық бағамен үй іші шаруашылықтарынан сатып алған өндіріс факторларының көмегімен өндірілген игіліктерді сатады және де оны сатудан  $Y$  көлеміндегі кіріске ие болады.

Фирмалардың тапқан кірістерінің барлығы да еш қалдықсыз факторлық кірістерге бөлініп орналастырылатындықтан үй іші шаруашылығы факторларды сатудан  $Y$  көлеміндегі кіріс алады.

Үй іші шаруашылықтары алған кірістен мемлекетке  $T$  көлеміндегі салық төлейді, ал қолда қалған кіріс ( $Y^v = Y - T$ ) тұтынуға ( $C$ ) және жинақтауға ( $S$ ) бөлінеді.

Мемлекет үй іші шаруашылықтарынан  $T$  көлемінде салық алады және де  $G$  көлеміндегі мемлекеттік сатып алуды жүзеге асырады.

Ұлттық экономиканың шетел секторымен арақатынасы таза экспорт көрсеткіші ( $NE = E - Z$ ) арқылы игіліктер нарығында және капиталдың таза экспорты көрсеткіші ( $NKE = KE - KZ$ ) арқылы капитал нарығында көрініс табады.

Кірістер мен шығындар ағындары арасындағы өзара байланыс әрбір макроэкономикалық субъектінің бюджетінде көрініс береді. Егер де аталмыш ағындардың жиынтық мәні өзара тең болатын болса бюджет теңгеріледі.

Мұны символдармен белгілесек, келесі макроэкономикалық тепе-теңдік түрінде көрінеді:

$$Y = C + I + G + (E - Z), \quad [1]$$

мұнда,

$Y$  – жалпы ұлттық өнім (ЖҰӨ)көлемі,  $C$  - жеке тұтынушылық шығындардың көлемі,  $I$  - жеке жиынтық капитал салымының көлемі.  $G$  - мемлекеттік тұтыну және жинақтау көлемі,  $E$  - экспорт көлемі,  $Z$  - импорт көлемі.

Тепе-теңдік экономикадағы маңызды түсініктердің бірі болып табылады. Оны экономикалық конъюнктураның берілген көрсеткіштері бойынша сұраныс пен ұсыныстың сәйкес келуімен анықталады. Тепе-теңдік қандай да бір нарықтағы жеке тепе-теңдікке және де ортақ тепе-теңдікке (игіліктер, ақша және құнды қағаздар нарықтарында), сонымен қатар барлық нарықтардағы бір мезгілдегі жалпы тепе-теңдікке бөліп көрсетіледі.

Игіліктер (благо) нарықындағы тепе-теңдікті әрбір мүмкін болатын баға деңгейіндегі жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныстың тепе-теңдігі деп анықтауға болады. Тепе-теңдік шарты шынайы шығару (реальный выпуск) көлемін барлық жоспарлы шығындар көлеміне теңдігін постулаттайтын негізгі макроэкономикалық тепе-теңдіктен келіп шығады.

Әдетте, барлық көлем өзгермейтін бағамен өлшенеді, бірақ та уақыт талабына сай ағымдағы бағалармен өлшеу оған көбірек сай келуі де мүмкін.

Тап сол жалпы ұлттық өнім де басқа жағынан да, нақтырақ айтсақ, жалпы кіріс құрылымы көзқарасынан да қарастырылуы мүмкін. Бұл көзқараспен қарағанда жалпы ұлттық өнім келесі бөліктерге: біріншіден, жеке тұтыну, екіншіден, жеке жинақтаулар мен корпорациялардың жинақтаулары, үшіншіден, мемлекетке төленетін таза салық төлемдері (яғни, мемлекеттік трансферттік төлемдер, бұл әлеуметтік бағдарламаларға, шағын бизнеске субсидиялар және тағы басқаларға деген кірісті шегеріп тастағандағы), төртіншіден, шетелге таза трансферттерге бөлшектенеді. Бұл символдар түрінде былай көрінеді:

$$Y = C + S + T + NE, \quad [2]$$

мұнда,  $Y$  мен  $C$  1-формуладағы таңбалағанды көрсетеді,  $S$  - жеке үй іші шаруашылығы мен жекеменшік-кәсіпкерлік секторлардағы жинақ көлемі,  $T$  - мемлекеттің таза салық кірісінің көлемі,  $NE$  - шетелге таза трансферттеу.

Түрлі көзқараспен қарастырылса да, 1-ші және 2-ші формулалар арақатынастарында бір ғана статистикалық мөлшер - жалпы ұлттық өнім ғана қарастырылады. Осыған сай, егер де статистикадағы дәлсіздіктерді есепке алмай-ақ қойсақ, екі жағдайда да мөлшер біреу ғана болып шығуы тиіс. Мұның нәтижесінде біз фундаменталды теңгерім тепе-теңдігіне жетеміз:

$$C + I + G + (E - Z) = Y = C + S + T + NE, \quad [3]$$

Немесе, оң және сол бөліктерге ортақ  $C$  көлемін қысқартсақ, келесі теңдік шығады:

$$I + G + (E - Z) = S + T + NE. \quad [4]$$

Әрі қарай біз сыртқы экономикалық байланыстардан абстракцияланамыз, яғни көлемдер  $(E - Z)$  мен  $NE$ -ні елемейтін боламыз. Бұл жағдайда [4] арақатынасы келесіге айналады:

$$I + G = S + T \quad [5]$$

Осылайша теңгерім тепе-теңдігі, бір жағынан, жеке жиынтық инвестициялар мен мемлекеттік ағымдағы шығындар мен инвестициялар көлемінің тұрақты түрлерін, екінші жағынан мемлекеттік бюджетке жеке жинақтаулар мен таза салық төлемдерінің көлемін білдіреді.

Теңгерім тепе-теңдігі постфактумды, яғни өндіріліп қойылған және жүзеге асырылған ЖҰӨ қатынастарын анықтайды.

Экономикалық агенттердің шешім қабылдауы және жиынтық сұранысты қалыптастыру сатысында бұл тепе-теңдік рыноктік экономика үшін өндіріс және тұтыну саласындағы тепе-теңдіктің өмірлік маңызы бар шартына айналады.

К. Маркстің «Капиталының» екінші томында келтіретін өндіріс саласындағы тепе-теңдік шарттарымен салыстырғанда  $IS-LM$  моделі өндіріс пен тұтыну арасындағы функционалдық байланыстарды талдау құралы болып, өзінің тікелей тағайындалған мақсатында қызмет етеді, түпкі өнімді сатуды жүзеге асыру саласында тепе-теңдік шартын негізге алады.

Маркстік қоғамдық өндірістің екі бөлімшесінің арасындағы тепе-теңдік шарты алдын ала орындалады деп болжанады. Осы арқылы модель өндірістік сектор ішіндегі құрылымдық диспропорцияларының мүмкіндіктерінен абстракцияланады.

$IS-LM$  моделі екже-текже-лік сараптама жүргізуді талап ете алмайды және К. Маркстің өндірістік схемаларын ауыстыра алмайды, бұл, асылы, экономикадағы тепе-теңдіктің тағы бір шартына көңіл аудару үшін ғана қызмет ететінге ұқсайды.

*IS-LM* толық моделінде, соған сәйкес, тепе-теңдік шарты келесі түрге енеді:

$$S + T + Z = I + G + E. \quad [6]$$

Бұл шарт халықшаруашылығы айналымы моделінен келіп шығады, оны логикалық жолмен де негіздеп дәлелдеуге болады.

Біз ағымдағы тұтынуға қанша қажет болса, сонша игіліктер өндірілетін экономика туралы елестетіп көрейік. Осылайша, ұсыныстың барша көлемі тұтынушылық тауарлардан құралады. Егер де үй іші шаруашылықтары барлық қол жеткізілген факторлық кірістерді тұтынуға бағыттайтын болса, онда бұл тауарлар тұтынылатын болады, яғни мына теңдік сақталынуы тиіс:

$$C(AS) = C(AD). \quad [7]$$

Бұдан әрі, үй іші шаруашылықтары қолда бар кірістің бір бөлігін жинақтауға шешім қабылдады деп болжайық. Алайда мұндай әрекет тепе-теңдіктің бұзылуына алып келеді, себебі факторлық кірістердің бір бөлігі игіліктер нарығынан алып кетіледі де, жиынтық сұраныс ұсыныстан азайып қалады.

Тепе-теңдікті қалпына келтіру үшін не ұсынысты қысқарту керек, не игіліктер нарығының ағымына қосымша сұраныс жасау керек.

Кәсіпкерлердің инвестициялық сұраныстары мұндай ағымға айналады. Бұл сұраныстар үшін қаржыны кәсіпкерлер капитал нарығынан алдында орналастырып қойған жинақтары көлемінде ала алады. Бұл жағдайда игіліктер ұсынысының құрылымы да өзгеруі керек. Бұған сәйкес тепе-теңдік шарты да өзгереді:

$$C + S = C + I. \quad [8]$$

Мемлекет нарыққа енген жағдайда игіліктер нарығында салықтар түріндегі жаңадан кері ағын пайда болады, ал егер де мемлекет мемлекеттік сатып алулар түріндегі сәйкес ағынды қамтамасыз ететін болса, тепе-теңдік қалпына келуі мүмкін:

$$C + S + T = C + I + G. \quad [9]$$

Халықаралық сауда («шетел» секторының) пайда болған жағдайда игіліктер нарығынан кірістің бір бөліктері алып кетіледі, бұлар импорттық тауарлар мен қызметтерді төлеуге аударылады. Бұл жағдайда экспорт ағынның орнын толтырушы болып қызмет етеді:

$$C + S + T + Z = C + I + G + E. \quad [10]$$

Егер де игіліктер нарығында тұтастай алғанда тепе-теңдікке қол жеткізілген болса, онда түпкі тауарлар мен факторлардың жеке нарықтары да тепе-теңдік жағдайында болады. Алайда тепе-теңдік тұрақты болуы үшін,

тауарлар мен қызметтердің бағасы және факторлар бағасы белгілі бір түрде келісімделген болуы керек.

Тауарлар мен қызметтердің бағасы шығындардың орнын толтырып және пайда алу үшін жеткілікті кіріспен қамтамасыз етіп тұруы керек. Еңбек етуге және кіріс алуға деген ынтаны қамтамасыз етіп тұруы үшін еңбектің құны біршама жоғары болуы тиіс.

Ашық экономиканың сараптамасын жүргізген кезде *IS-LM* моделін қолдану біршама ерекшеліктерге ие болады.

Біріншіден, *IS-LM* моделі валюталық курстың өзгерісін көрсететін көрсеткіштермен кеңейтілуі керек. Яғни бұл модель тағы да бір деңгеймен толықтырылған жағдайда алгебралық жүйе анықталына алады. Мұның салдарынан моделдің графикалық кескіндемесі үш өлшемдіге айналады. Үш өлшемді, интерпретациялаудың қиындығы салдарынан сараптама не координаттардың дағдылы жүйесінде ( $i/Y$ ), не көлбеу сипаты мен ирек жылжуын анықтайтын қосымша факторларды енгізулері бар координаттар жүйесінде ( $e/Y$ ) жүргізіледі (5-сурет).

Екіншіден, экономикалық саясаттың бір, не басқа шараларының әрекеттеріне деген экономика реакциясының сипаты көп дәрежеде ұлттық экономиканың сыртқы әлеммен арақатынасының формасына тәуелді болады. Есепке алуды талап ететін негізгі сәттер келесілер:

- ұлттық экономиканың әлемдік шаруашылыққа интеграциялануы дәрежесі (кіші - үлкен экономика);
- валюталық курсты реттеу режимі (бекітілген жылжымалы валюталық курс);
- капиталдардың еркін қозғалысы үшін экономиканың ашықтығы дәрежесі (капиталдың жоғары - төмен ұтқырлығы).

*IS* ирегiнiң түр мен сипаты факторлар тізбегімен анықталады. Автономды шығындардың өсуі жағдайында *IS* ирегi оңға қарай жылжиды, бұл жағдайда ирек автономды шығындар мультипликаторының азаюы және барынша инвестициялауға бейімділік жағдайында неғұрлым тігірек көтеріле бастайды.

*IS* ирегiнiң жылжуына ұлттық валюта курсының өзгеруі әсер етеді. Валюталық курстың төмендеуі (яғни ұлттық валютаның құнсыздануы) *IS* ирегiн солға қарай, курстың жоғарылауы оңға қарай жылжуына әкеледі. Бұл бірінші жайда таза экспорттың өсуімен, екіншіде - оны төмендеуімен түсіндіріледі.

Валюталық курстық *IS* ирегiнiң сыйпатына әсер етуін ескеру маңызды. Егер де жабық экономикада ақша ұсынысы экзогендік көрсеткіш ретінде қарастырылса, бекітілген валюталық курсты ашық экономикада ақша ұсынысы эндогендік мөлшерге айналады.

Орталық банкі (ОБ) бір мезгілде ақша базасын да, валюталық резервтер базасының мөлшерін де реттей алмайды, яғни оның алдында не ақша ұсынысына бақылауды, не валюталық курсқа бақылауды, екеудің біреуін жүзеге асыру керек дилеммасы тұрады. Ақша-кредиттік саясаттың мақсаты

ретінде бекітілген валюталық курсты таңдап алса Орталық банкі ақша массасына бақылаудан толықтай айрылады.

Валюталық курстың өсуі (ұлттық валютаның қымбаттауы)  $LM$  ирегiнiң оңға, төмендеуі солға жылжуына алып келеді. Бұл ұлттық валютаның қымбаттауы жағдайында Орталық банктің валюталық резервтерінің көбеюімен, бұған сәйкес ақша базасының да өсуінің жүруімен, ал валюталық курстың төмендеуі жағдайында ақша базасының азаюымен түсіндіріледі.

Бұл тәуелділікті формалды (үстірт қарау) түрде айырбастауды сандық теңгеру мен сатып алушылық мүмкіндік паритетін теңгеру арқылы шығарып алуға болады. Айырбасқа сандық теңдеу жүргізуге сәйкес  $M = kYP$ . Сатып алуға мүмкіншілігі бар паритет (СМП) концепциясынан алғанда,  $e_r = const$  жағдайында  $P = eP^z$  болып шығады. Онда ақша ұсынысының валюталық курсқа тәуелділігін келесі түрде көрсетуге болады:

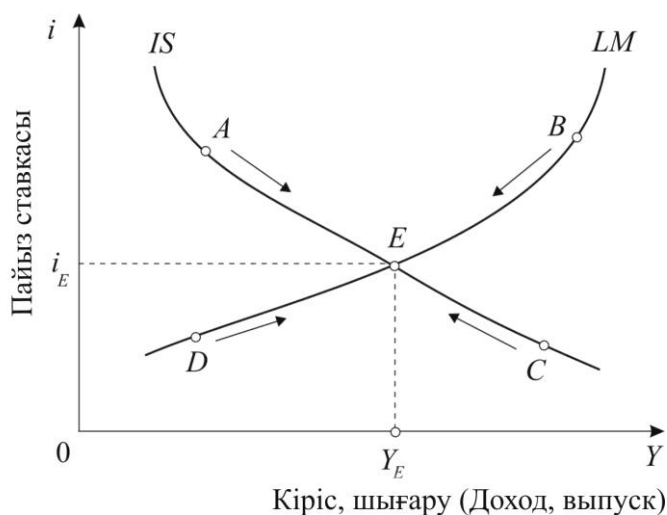
$$M = kYeP^z, \quad [11]$$

- $M$  - номиналды ақша ұсынысы;
- $Y$  - шынайы кіріс немесе ЖІӨ;
- $P$  - ел ішіндегі баға деңгейі;
- $k$  - шынайы кассалық қалдық коэффициенті;
- $P^z$  - шетелдегі баға деңгейі;
- $e$  - валюталық курс.

Жүзбелі валюталық курс жағдайында ақша ұсынысы экзогендік көрсеткіш болып табылады, сондықтан да  $LM$  ирегiнiң түрі мен сипаты жабық экономика жағдайындағы сияқты факторлармен анықталады. Алайда бұл жағдайда валюталық курс ақша ұсынысының көлеміне тәуелді көрсеткішке айналады. Бұл тәуелділікті формалды түрде  $e$ -ге қатысты теңдеуді шешіп көрсетуге болады:

$$e = M/(kYP^z). \quad [12]$$

Тауар және ақша нарықтарындағы тепе-теңдік шарттарын олардың өзара байланысы және өзара шарттастықтарын есепке ала отыра жекелей қарастырайық. Аталмыш нарықтардағы бір мезгілдегі тепе-теңдіктің шарттарын сипаттайтын модель ( $IS-LM$  моделі) 5-суретте көрсетілген.



### 5-сурет. *IS-LM* моделіндегі тепе-теңдік.

Экономикалық тепе-теңдіктің жалғыз ғана  $E$  нүктесі тауарлық рынок шарттарын да қанағаттандыратын, сонымен бірге ақша рыногы шарттарын да қанағаттандыратын  $i_E$  пайыз ставкасы мен  $Y_E$  кіріс деңгейін анықтайды. Басқаша айтқанда,  $E$  нүктесінде экономикалық жүйенің шынайы шығындары жоспарланғанмен тең болады, ал шынайы ақша қаражатына деген сұраныс оған деген ұсынысқа тең болады.

5-суретте ұсынылған диаграмманың қандай да болмасын бір нүктесінде берілген шарттардың кем дегенде біреуі орындалмайды, сол себепті де нарық күштері экономиканы  $E$  нүктесіне сәйкес келетін ортақ тепе-теңдікке итермелейді.

Мұның қалай жүретінін түсіну үшін, егер де экономикалық ахуал  $A$  нүктесімен сипатталатын болса, не болатынын қарастырып көрейік.  $A$  нүктесінде тауарлық рынок тепе-теңдік күйде (жиынтық сұраныс жиынтық ұсынысқа тең) тұрғанына қарамастан, пайыздық ставка тепе-теңдік күйден жоғары болып шығады, мұның нәтижесінде ақшаға деген сұраныс ұсынысқа қарағанда төмен болып шығады. Ал адамдарда артық ақша бар болғандықтан, олар облигацияларды сатып алу арқылы одан (ақшасынан) «құтылуға» тырысады. Мұның нәтижесінде облигациялардың бағасы өсетін болады, бұл өз кезегінде жоспарланған инвестициялық шығындардың да, таза экспорт көлемінің де өсуіне алып келеді. Жиынтық сұраныс өсе бастайды және экономиканың ағымдағы жағдайын сипаттайтын нүкте  $IS$  желісі бойынша пайыздық ставкалар  $i_E$  деңгейіне құлағанша, ал жиынтық өндіріс  $Y_E$ -ге дейін өскенше, яғни экономика  $E$  нүктесімен көрсетілетін тепе-теңдік күйіне жеткенше қозғала береді.

Ақша сұранысы оның ұсынысына тең болатынына қарамастан.  $B$  нүктесінде ұлттық кіріс тепе-теңдік күйі деңгейінен, яғни жиынтық сұраныстан жоғары болып шығады. Фирмалар өздерінің барлық өнімін сата алмайды және жоспарланбаған қор жинақтала береді, бұл олардың өндірістерін қысқартуға және де өндіруді азайтуға мәжбүр қылады. Өндіріс көлемін азайту ақшаға деген сұраныстың төмендеуін білдіреді, ал бұл пайыздық ставканың төмендеуіне алып келеді. Мұның нәтижесінде экономиканың ағымдағы күйін сипаттайтын нүкте  $E$  жалпы тепе-теңдік нүктесіне жеткенше  $LM$  қисығы бойынша төмен жылжиды.

Практика көрсеткендей, тауар және ақша нарықтарындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру жылдамдығы түрліше болады. Егер ақша нарығында тепе-теңдікке облигацияларды сатып алу және сату операциялар арқылы қол жеткізілетін болса, тауар рыногындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру фирмалардың өндіріс кестесін өзгертуін талап етеді, олар бұл шараларға тауар қорындағы бір немесе басқа өзгерістердің біршама ұзақ тұрғандығына көз жеткізгеннен соң бара алады.

Дамыған ақша нарығы жағдайында экономика бұл нарықтағы тепе-теңдікке біршама тез қол жеткізеді ( $LM$  ирегiнiң бiр нүктелерiнiң бiреуiнде). Мұнан соң тауарлар нарығында тепе-теңдік баяуырақ орнай бастайды ( $LM$  ирегiнiң бойымен  $E$  жалпы тепе-теңдік нүктесi бағытындағы қозғалыс).

Ішкі және сыртқы тепе-теңдікке қол жеткізу үшін  $IS-LM$  моделіне төлем балансы функциясының кестесін ( $BP$  ирегiн) енгіземіз.

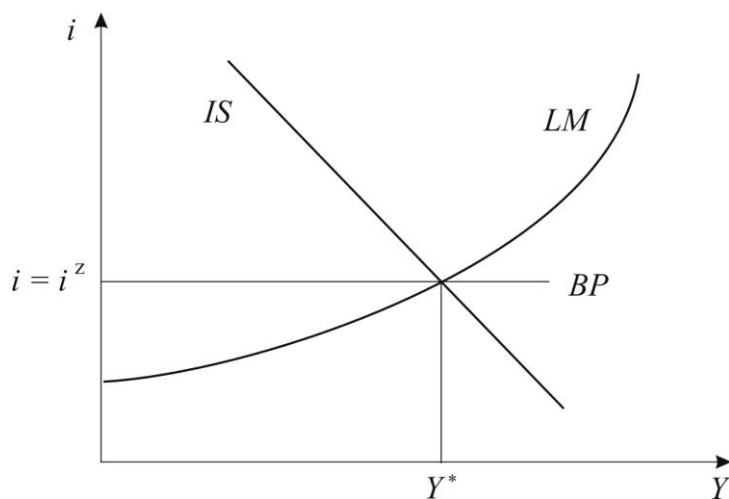
Бұл жағдайда сыртқы теңгерім экспорттың активтік сальдосы капиталдың таза сыртқы ағынына тең болған жағдайда, былайша айтқанда сыртқы сауда операцияларының ағымдағы есеп-шотының оң сальдосы (қалдығы) капитал қозғалысы есеп-шотының теріс сальдосына тең болған жағдайда ғана екі жақ теңгерімге жетеді; немесе импорттың активтік сальдосы капиталдың таза салымдарына (вливаниям) тең болған жағдайда мүмкін болады, басқаша айтқанда сыртқы сауда операциялары теріс сальдосы капитал қозғалысы есеп-шотының оң сальдосына тең болуы керек.

Ішкі нарықтағы  $i$  пайыздық ставка әлемдік нарықтағы пайыздық ставкаға  $i^z$  тең болғанда үш жақты тепе-теңдік қамтамасыз етіледі. Графикалық түрде оны 6-суретте көрсетілгендей  $IS$ ,  $IM$  және  $BP$  иректерінің  $Y = Y^*$  және  $i = i^z$  көрсеткіштеріне сәйкес келетін нүктеде қиысуы түрінде көрсетуге болады.

Бұл жағдайда капиталдың толық мобилділігі жағдайы шартында ашық экономикада үш жақты тепе-теңдікті қамтамасыз ететін механизм жұмыс істейді. Бұл валюталық курстың ағымдағы мәнін коррекциялау есебінен болады.

Валюталық курс тұрақты деген болжам жасайық та, сыртқы сауда қатынастарының ағымдағы шоты теңгерімі мен капитал шотының қозғалысы теңгерімінің анықтаушы факторларына (детерминанттарға) көңіл бөлейік.

Сауда теңгерімі ( $E - Z$ ) айырбас валюталық курсқа және жалпы ішкі өнім деңгейіне, соның ішінде ЖІӨ өскен кезде, көтерілу тенденциясына бейім болады да сауда балансы (теңгерімі) нашарлайды.



6-сурет. Капитал мобилділігі жағдайындағы ашық экономикадағы тепе-теңдік.



Халықаралық капитал ағымына келсек, оның үдемелілігіне көптеген факторлар әсер етеді. Олардың ішіндегі ең маңыздысы кіріс (доход) болып табылады, оны түрлі елдер өз активтеріне қосылған табыс деп есептейді және де ол көп жағдайда пайыздық ставканың көлемімен анықталады. Сондықтан да ұлттық және әлемдік пайыздық ставка арасындағы айырма капиталдың құйылуы мен кетуін анықтайтын аса маңызды факторлардың бірі болып табылады.

*IS* ирегi *LM* ирегiн соңғысының *BP* ирегiмен қиысу нүктесiнен жоғары қиып өтеді деп елестетейiк. Бұл игiліктер мен ақша нарығындағы бiрлескен тепе-теңдікке сәйкес келетiн пайыздың iшкi ставкасы әлемдiктен асып түседi дегендi бiлдiредi. Бұл жағдайда iшкi активтердiң әлемдiкпен салыстырғанда жоғары кiрiстiлiгiне байланысты экономикаға шетел капиталының құйылуы басталады.

Құнды қағаздар арзанырақ бола бастағандықтан, шетел инвесторлары оны сатып ала бастайды. Осы кезде аталмыш елдің резиденттері шетел активтерін сатып алудан өздерін тоқтата тұрады және де шетелден төменiрек пайыздық ставкалар бойынша шетелден алып пайдалануды мақсатқа лайық деп табады. Мұның салдарынан елге капитал құю ағыны өседi және оның шетелге кетуi қысқарады. Нәтижесiнде аталмыш елдің төлем теңгерiмiнiң капитал қозғалысының шоты жақсарады.

Шетел капиталының құйылу ағынының өсуi отандық валютаға деген сұраныстың өсуiн қозғайды, оның нәтижесiнде валюталық курс көтерiле бастайды (ұлттық валюталық курс қымбаттай бастайды). Ұлттық валюта курсының көтерiлуi таза экспорттың азаюын қозғайды, мұны нәтижесiнде *IS* ирегi солға қарай жылжи бастайды. *IS* ирегiнiң қозғалысы пайыздың iшкi ставкасы әлемдiкпен теңескенше, яғни шетел капиталының құйылуын қозғаған себеп жойылғанша жүре бередi.

Егер де пайыздың iшкi ставкасы әлемдiктен аз болса, капиталдың елден шетелге шығарудың өсуi байқалады, яғни шетел валютасына сұраныстың өсуiн қозғайды, мұның салдары ретiнде таза экспорттың өсуiне, *IS* ирегiнiң оңға жылжуына және пайыз ставкасының iшкi көтерiлуiне алып келедi.

Iшкi пайыздық ставканың құлдырауы жағдайында iшкi құнды қағаздарды шетелдiктерге айырбастаудың, бұған сәйкес капитал қозғалысы шотының нашарлауы жүретiн керi процесi байқалатын болады.

Капитал мобилдiлiгiн үш түрге бөледi:

1) мiнсiз капитал мобилдiлiгi. Бұл жағдайда iшкi құнды қағаздар шетелдiк қағаздардың орнын басады, олардың бағасы (олай болса, пайыздық ставка да) әлемдiк нарықта бекитiн болады. Әлемдiк нарықтағы басым пайыздық ставка дегейi шағын ашық экономикада да басым болады;

2) мiнсiз капитал мобилсiздiлiгi. Бұл жағдайда ашық экономика капитал нарығы әлемдiк капитал нарығынан мүлде қол үзген жағдайда болады. Капитал қозғалысы шотының теңгерiмi (балансы) iшкi пайыздық ставкадан тәуелсiз әрдәйiм нөлге тең болады;

3) жетiлмеген капитал мобилдiлiгi. Әдеттегi жай ретiнде қарастырылатын бұл мобилдiлiкте iшкi құнды қағаздар шетелдiк құнды

қағаздардың жетілмеген алмастырғышы болып табылады. Капитал қозғалысы шотының теңгерімі пайыздық ставканың өзгеруі функциясы түрінде көрінеді. Ішкі пайыздық ставка көтерілген кезде (шетелдік пайыздық ставка тұрақты болып қалады деп болжана отыра) капитал қозғалысының шоты жақсарады.

Қарастырылып отырған жағдайдағы сауда теңгерімі жалпы ішкі өнімнің тікелей функциясы болып, ал таза капитал құйылу ағыны (капитал қозғалысы шотының балансы) пайыздық ставканың тікелей функциясы болып табылатындықтан, ЖҰӨ деңгейі мен пайыздық ставка капиталдың таза құю ағыны сауда теңгеріміне сәйкес болған жағдайда сыртқы тепе-теңдік (төлем теңгерімінің тепе-теңдігі) жағдайына қол жеткізу мүмкін болады.

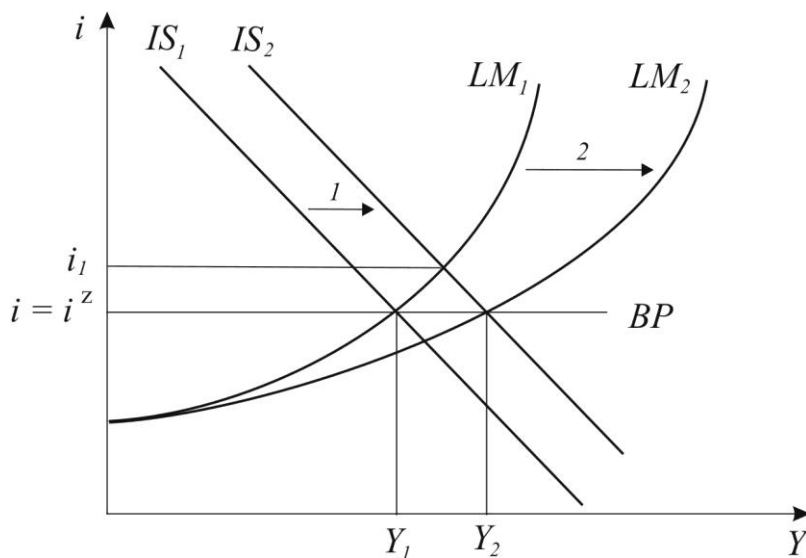
Бекітіліген валюталық курс жағдайындағы ақша ұсынысы, жоғарыда атап өтілгендей, Орталық банкі жариялаған деңгейдегі валюталық курсты демеу саясаты жүзеге асырады. Бұған байланысты экономиканы реттеудің монетарлық әдістері тепе-теңдікті қамтамасыз ету қажеттілігімен қайшылыққа түседі.

Егер де ОБ ақша ұсынысын өсіруге тырысатын болса, онда отандық валютаның нарықтық бағамы төмендей бастайды. Бірақ та ресми бағам бұрынғыдай қала беретіндіктен, отандық валютаны нарықтықпен салыстырғандағы жоғары ресми бағам бойынша Орталық банкіге сату белсенділігі артады, бұл ақша массасының бастапқы деңгейіне дейін төмендеуіне алып келеді. Ынталандырушылық әсерге тек қана ұлттық валютаның девальвациялануы жағдайында ғана қол жеткізуге болады.

Осылайша бекітіліген валюта курсы жағдайында кредиттік-ақша саясаты жарамсыз, алайда бекітіліген валюталық курс режимі ақша саласындағы күйзелістердің салдарын, ұлттық кіріс деңгейін тұрақты ұстап, қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Бекітіліген валюталық курс жағдайындағы фискалдық әдістер, керісінше өте нәтижелі болып табылады.

Үкімет мемлекеттік шығындарды көтеру жолы арқылы жиынтық сұранысты ынталандыру міндетін қойды деп елестетейік. Мұның нәтижесінде  $IS$  ирегi 7-суретте көрсетілгендей оңға қарай жылжиды ( $IS_1 \rightarrow IS_2$ ).



7-сурет. Бекітілген валюталық курс жағдайындағы ынталандырушы  
фискалдық саясат.

$IS$  ирегiнiң жылжуы үш еселенген тепе-теңдiктi бұзады, себебi  $i_1$  пайызының iшкi ставкасы әлемдiктен жоғары болып шығады.

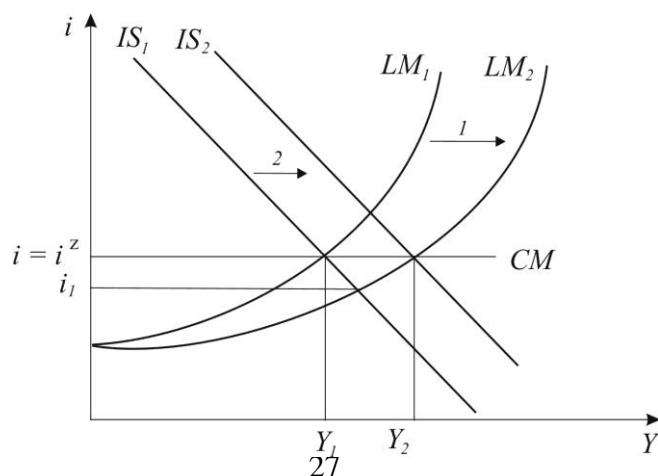
Бiз бiлетiнiмiздей, пайыздың iшкi ставкасының жоғарылауы елге шетел капиталының ағынын тартады, бұл отандық валютаға деген сұраныстың өсуiне алып келедi. Валюталық курстың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшiн Орталық банкi ақша ұсынысын өсiруге мәжбүр болады, мұның нәтижесiнде  $LM_1$  ирегi  $LM_2$  күйiне қарай оңға жылжиды. Осылайша  $Y_2$  жоғарырақ ұлттық кiрiс мәнi мен  $i = i^z$  пайыздық ставкасы жағдайында жаңа үш еселенген тепе-теңдiк орнайтын болады.

Пайыздық ставка өзгермегендiктен, жеке инвестицияларды ығыстыру әсерi болмайтынын атап өту керек, және де жабық экономика жағдайымен салыстырғанда мемлекеттiк шығындардың өсуiнiң мультипликативтiк әсерiнiң әрекетi толық көлемде болады.

Осылайша, бекiтiлген валюталық курс жағдайындағы фискалдық саясат пәрмендi болып шығады, себебi үш еселенген тепе-теңдiк сақталғанда ғана жиынтық сұраныс мен шынайы ұлттық кiрiстiң өсуiне алып келедi. Бұдан басқа, осы тәрiздес нәтижелерге импортқа шек қоятын протекционистiк шаралар арқылы да қол жеткiзуге болады.

Жүзбелi валюталық курс жағдайында фискалдық саясат, керiсiнше, тиiмсiз болып қалады. Мұның себебi  $IS$ -нiң оңға жылжуы шақырған пайыздың iшкi ставкасының өсуi елге шетел капиталының құйылуына алып келедi және отандық валютаға сұранысты арттырады. Отандық валютаға сұраныстың өсуi валюталық курстың өсуiн қозғайды, бұл таза экспорттың қысқаруына алып келедi. Таза экспорттың төмендеуi жиынтық сұраныстың бастапқы өсiмiн жоққа шығарады және  $IS$  ирегiн бастапқы күйге қайтарып алып келедi. Яғни фискалдық саясат бұл жағдайда тиiмсiз болып шығады. Алайда мұның жағымды жағы бар: жүзбелi валюталық курс экономиканың ұлттық кiрiс деңгейiн тұрақты ұстай отыра, автономды сұраныстағы күрт толқулардың әсерiнен сақтайды.

Жүзбелi валюталық курс жағдайында кредиттiк-ақша саясаты, керiсiнше тиiмдi болып табылады. Ынталандырушы монетарлық шаралардың нәтижесi 8-суретте бейнеленген.



8-сурет. Жүзбелі валюталық курс жағдайындағы ынталандырушы кредиттік-ақша саясаты.

Орталық банкі ақша ұсынысын көбейтті деп болжайық, бұл  $LM_1$  ирегiнiң  $LM_2$  жайына қарай жылжуында көрiнiс бередi. Ақша ұсынысының өсуi елден капиталдың керi ағынын ынталандыра отыра, пайыздың iшкi ставкасының төмендеуiн қозғайды. Шетел валютасына деген сұраныстың нәтижесiнде валюталық курс төмендейдi, бұл таза экспорттың өсуiне, және де бұған сәйкес жиынтық сұраныстың ( $IS_1 \rightarrow IS_2$ ) өсуiне де алып келедi. Жаңа үш еселенген тепе-теңдiк  $Y_2$  ұлттық кiрiстiң жоғарырақ деңгейi және пайыздың әлемдiк ставкасы жағдайында орнайтын болады.

Соныменен, мемлекеттiң ашық жүйедегi экономикаға әсер ету әдiстерiн таңдауы ұлттық валюта режимiне тәуелдi болады.

Соның iшiнде, төлем теңгерiмiнiң қарызын Орталық банкiнiң елдiң валюта резервтерiн сату жолы арқылы орнын толтыруы қажеттiлiгiн тудырады. Орталық банкiнiң валюталық резервiнiң азаюы бұл жағдайда iшкi нарықта Орталық банкiнiң елдiң экономикалық жүйесiнен «алатын» ұлттық валютаның орнына шетел валютасының ұсынысының өсуiмен қатар жүредi. Осылайша төлем балансының жетiмсiздiгi елдегi ақша ұсынысын азайту тенденциясына, ал артылып қалушылығы - көбейту тенденциясына ие болады. Егер де монетарлық үкiмет көңiл аудармаған жағдайда (мұндай жағдай өте сирек болады) бұл процесстердiң орын алуы мүмкiн. Ақша ұсынысы, әдетте, төлем бейтеңгерiмiн белсендi түрде стерильдеуге, яғни төлем бейтеңгерiмiнiң ақша ұсынысына әсер етуiне жол бермеуге әрекет ететiн монетарлық үкiметтiң өте қатаң бақылауында болады.

Төлем теңгерiмiнiң жетiмсiздiгiн стерильдеу үшiн олар ашық рыноктағы мемлекеттiк облигацияларды сатып алуы, есеп ставкаларын азайтуы немесе резервтік талаптарды азайтуы керек. Төлем теңгерiмiнiң артылып қалушылығын стерильдеу үшiн олар керiсiнше жасауы керек, яғни мемлекеттiк құнды қағаздарды сатуы, есеп ставкасын көтеруi, резервтік талаптарды көтеруi керек. Монетарлық үкiметтiң төлем бейтеңгерiмiн стерильдеу қабiлетiнде шектеулер бар екендiгi айқын. Мысалы, монетарлық үкiмет ұзақмерзiмдiк созылмалы (немесе фундаменталды) жетiмсiздiктi шексiз стерильдей алмайды, себебi ертелi-кеш оның халықаралық резервтік авуарлары таусылатын болады. Сол сияқты монетарлық үкiмет созылмалы артылып қалушылықты да шексiз стерильдей алмайды, себебi ертелi-кеш халықаралық резервтік авуарлар қоры халықаралық ақша ұсынысына тең болады да, бұдан арғы артылып қалушылықтар ақша ұсынысының өсуiн бiржақты негiзде өсуiне алып келедi.

### Қорытынды

1. Жалпы экономикалық тепе-теңдiктi қамтамасыз ету үшiн классикалық тұжырымдамаларды қолдану тиiмдi емес, себебi мемлекеттiк араласудың болмауы жағдайындағы жиынтық сұраныстың өсуi бағаның

инфляциялық өсуіне алып келеді.

2. Қазақстандағы қазіргі уақыттағы кризистік жағдайда жалпы ұлттық өнім баға өсуімен қатар жүрмейтін сұраныстың өсуінің кейнсиандық варианты мақсатқа лайықтырақ болып табылады.

3. Жұмыспен қамту және ұлттық өндірістің жоғары деңгейіне демеу көрсету үшін мемлекеттің белсенді араласуы дұрыс болар. Бұл араласу қолда бар фискалдық және монетарлық саясат құралдарын жиынтық сұранысқа әсер етуге қолдануы керек.

4. *IS-LM* моделі өндіріс пен тұтыну арасындағы фундаменталды байланысты анықтайды және түпкі өнімді жүзеге асыру саласындағы тепе-теңдік шарты болып табылады.

5. *IS-LM* моделін валюталық курстың өзгерістерін көрсететін көрсеткіштермен кеңейту экономикадағы ұлттық ақша бірлігінің валюталық курсының ағымдағы мәнін коррекциялау арқылы қол жеткізілетін үш жақты тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Үш жақты тепе-теңдік ұлттық экономиканы әлемдік шаруашылыққа интеграциялануы дәрежесінің және халықаралық капиталдың еркін қозғалысы үшін экономиканың ашықтығы дәрежесінің сипатын береді. Оның реттелуі монетарлық, фискалдық және валюталық саясат құралдарын қолдану арқылы жүзеге асырылады.

### **Негізгі түсініктер, терминдер:**

Макроэкономикалық тепе-теңдік, мультипликатор, ұлттық өндіріс, *IS-LM* моделі, валюталық курс, әлемдік шаруашылыққа интеграциялану, валюталық курстың тұрақтылығы, капиталдардың еркін қозғалысы.

### **Бақылау сұрақтары:**

1. Л. Вальрас моделінен қандай қорытынды туындайды?
2. Кейнсиандық моделде қандай фактор жетекші рөлді атқарады?
3. Макроэкономикалық тепе-теңдіктің кейнсиандық моделінің неоклассикалық моделінен айырмашылығы неде?
4. Капитал мобилділігі қандай түрлерге бөлінеді?
5. Үш жақты тепе-теңдіктің реттелуі қандай құралдардың қолданулары арқылы жүзеге асырылады?

## **2. Экспорттық-импорттық операциялар мен капитал қозғалысын қамтамасыз ету шарттары**

Сыртқы сауда әлем шаруашылығының ұлттық шаруашылықтарын байланыстыратын халықаралық экономикалық қатынастардың негізін бастаушы болып тарихи түрде қалыптасқан. Сыртқы сауданың арқасында халықаралық еңбек бөлісі қалыптасады, ол сыртқы сауда мен басқа да халықаралық экономикалық операциялардың дамуымен тереңдейді және жетіле түседі.

Қазіргі кезде барлық елдер әлем шаруашылығының қатысушысы болып табылады. Жекелеген елдердің әлемдік шаруашылыққа қатысушылығының

белсенділігі, интеграциялануы түрлі дәрежеде, бірақ та қоршаған әлеммен өзара экономикалық ынтымақтастық желілерімен белгілі бір дәрежеде байланыспаған ел болмайды. Елдің әріптестерімен жүргізетін сыртқы экономикалық операциялары ұлттық экономикаларды әлем шаруашылығына айналдыратын әлем шаруашылық байланысы ретінде көрінеді.

Әлем шаруашылық байланыстары өзінің дамуы барысында белгілі бір кезеңдерден өтеді, кезеңдердің ауысуы әлем шаруашылығының біртұтастығының күшеюінің, және де халықаралық экономикалық қатынастар - сауда мен қызмет көрсетулерден капитал өндіу мен одан әрі халықаралық өндіріске өтуі, одан әрі біртұтас әлемдік валюта, кредит, құнды қағаздар рыноктарын қалыптастыру сияқты жоғары деңгейінің сипатын береді. Әлем шаруашылығының негізін құрайтын әлемнің дамытан елдері әлем шаруашылық байланыстарының эволюциясының генераторы болып табылады. Туындаған жаңа кезең осы елдердің экономикалық қызметі бірлігінің күшеюімен сипатталады. Аталмыш кезең шаруашылық өмірінің интернационализациялануы мен жаһандануын, тауарлар, қызметтер, капиталдар, қаржы ресурстары ұлттық рыноктарының әлемдік рынокқа бірігуінің объективті тенденциясы қызметінің нәтижесі.

Әрбір ел басқа елдермен белгілі бір сыртқы экономикалық қарым-қатынасқа ие болады.

Мемлекетаралық экономикалық қатынастар негізгі екі бағыт - халықаралық сауда және қаржы бағыттары бойынша жүзеге асырылады. Ел тауарлар, қызметтер, ақша қаражаттары мен қаржы құралдарының импорты мен экспортын жүзеге асырады. Мемлекет алуан түрлі активтерді шығару мен енгізуді демеп отыруға мүдделі. Сондықтан да мемлекет өзінің резиденттері - жеке және заңды тұлғаларының (сол елде тіркелген), және де шетел мемлекеттерінің жеке және заңды тұлғаларының сыртқы экономикалық қызметін бақылап отырады.

Сыртқы сауда байланысы - аталмыш елде өндірілген өнімнің бір бөлігі шетелге экспортталады, ал шетелде өндірілген тауарлар мен қызметтердің бір бөлігі аталмыш елге импортталып, тұтынылады немесе сол елде инвестицияланады деп болжанады.

Қаржы саласында ұлттық экономикалардың өзара байланысы бойынша белгілі бір елдің азаматтары ұлттық активтермен бірге шетелдік активтерге де ие бола алады, соның ішінде ақша салымдарын шетелдік банкілерде ұстай алады, шетел компанияларын немесе үкіметтері шығарған құнды қағаздарды сатып ала алады, өз елінен тысқары аймақтардан қозғалмайтын мүлік сатып ала алады.

Мұның нәтижесінде халықаралық тауарлар мен қызметтер рыногы, сонымен қатар қаржы рыноктары тығыз өріле отыра аталмыш елдің жалпы ішкі өнімінің көлеміне, инфляция деңгейіне және басқа да макроэкономикалық көрсеткіштерге әсер етеді.

Қазақстанның экономикалық жағдайы Ресейдің экономикасы қандай кезеңде тұрғандығына тәуелді, және де сол елге қазақстандық экспорттаудың

көлеміне тікелей байланысты болады. Егер де Ресейде экономикалық өсу байқалатын болса, Ресейге экспорттауды өсіруі есебінен Қазақстандағы іскерлік белсенділіктің артуы бойынша, бір мемлекеттің экономикасының өсуі басқа елдің экономикасының өсуіне септеседі.

Капиталдың халықаралық ағымдарының сипаттамасы мен бағыты, өз кезегінде белгілі бір елдің Орталық банкінің қандай кредиттік-ақшалық саясатты ұстанып отырғанына тәуелді болады. Сонымен, егер де РФ Орталық банкісі қатаң кредиттік-ақшалық саясатты жүзеге асырып отырса, оның салдары пайыздық ставканың көтерілуіне алып келеді, бұл жағдайда, егер де Ресейге капитал салу тиімді болатын болса, Қазақстаннан капиталдың кері ағынын күтуге болады.

Жоғарыда айтылғандардың бәрі де әрбір елдің үкіметі экономикалық саясатын дайындаған кезде ашық экономикадағы макроэкономикалық көрсеткіштердің өзара байланысының механизмін есепке алмай қоймайтыны көрсетеді. Бұл жағдайда елдің халықаралық тауар, қызмет және капитал айырбасына қатысуын сипаттайтын негізгі макроэкономикалық өзгергіштер анықталуы және өлшенуі міндетті.

Аталмыш ел мен басқа елдің арасындағы барлық мәмілелерге ағымдағы операциялар мен капиталмен жасалатын операциялар енеді. Бұған сәйкес төлем теңгеріміне үш құрамдас элементтер енеді, бұлар: ағымдағы операциялар шоты; капитал қозғалысы шоты; ресми резервтердің өзгеруі.

Ағымдағы операциялар шотына тауарлар мен қызметтер экспорты, импорт, инвестициялаудан түсетін таза кіріс және таза трансферттер жатады. Тауарлық белгі мен тауарлық импорттың арасындағы айырма сауда теңгерімін құрайды. Жалпы алғанда ағымдағы операциялар шоты кеңейтілген сауда теңгерімі ретінде жұмыс істейді.

Капитал қозғалысы шотында активтермен атқарылатын барлық халықаралық мәмілелердің көрінісі беріледі, бұлар: шетелдіктерге активтер, облигациялар, қозғалмайтын мүлік және т.б., сатудан түсетін кірістер мен шетелден активтер сатып алу нәтижесінде пайда болатын шығындар.

Шетелдіктерге активтер сату шетелдік валютаның қорын өсіреді, ал сатып алу, керісінше - азайтады. Сондықтан да капитал қозғалысы теңгерімі активтермен жасалатын барлық мәмілелерден таза шетел валютасының түсуін көрсетеді.

Валюталық резервке ресми түрде алтын, шетел валютасын, ХВҚ-дағы елдің кредиттік үлесін плюс заимға алудың арнайы құқығы (ЗАК) және т. б. енгізіледі. Банкілік сектор активі көлемінің 2/3 жуығын елдің халықаралық резерві құрайды. Банкілік сектор активтерінің мұндай құрылымы дамушы елдер мен транзитивті экономикалы елдерге тән болып келеді. Дамыған елдерде резервтер активтердің 20%-нан аспайды, банкілік сектордағы шетел активтерінің басым бөлігін коммерциялық банкілердің активтері құрайды.

Резервтік активтердің шотында орталық банкі мен үкімет органдары жүзеге асыратын шетел валютасын, алтын мен валютаны, алтын мен басқа активтерді сатып алу-сату операцияларының көрінісі беріледі. Мұндай операциялардың мақсаты пайда алу емес, төлем теңгерімінің бейтеңгерімін

реттеу, белгілі бір валюталардың курсы демей және басқа да мақсаттар болып табылады. Ресми резервтер есебінен төлем теңгерімінің екі бабы - ағымдағы операциялар шоты мен капитал қозғалысы бойынша жетімсіздік немесе пассивтік сальдо жабылады. Бұл орталық банкінің жинақталған резервтік активтерді сату немесе мемлекеттің басқа банкілерден валюталық кредиттер алу жолы арқылы жүреді. Орталық банкі резервінің азаюы рынокта ақша ұсынысының өсуіне алып келеді және теңгерімде плюс белгісімен көрініс береді. Ағымдағы операциялар мен капитал қозғалысы шоттары бойынша белсенді сальдо ресми валюталық резервтердің өсуіне алып келеді және теңгерімде минус белгісімен көрініс береді. Ағымдағы шоттың, капитал қозғалысы шотының және резерв көлемінің өзгеруі сальдосының сомасы нөлді құрауы керек.

Шынайы өмірде төлем теңгерімі оң немесе теріс сальдомен шығарылуы мүмкін. Бұл нәтиже екі шотқа ағымдағы операциялар мен капитал қозғалысына қатысты. Ол халықаралық сауда мен қаржы операцияларын жүргізудің нәтижесіндегі валюта қозғалысының (елге немесе елден сыртқа қарай) бағытын көрсетеді. Егер төлем теңгерімі жетімсіз болса, ел жұмсағанымен салыстырғанда, шетел валютасын аз алады. Жетімсіздіктің көлемі ресми резервтерді қысқартуға тең болады. Ал белсенді сальдо мемлекет жұмсағанымен салыстырғанда, шетел валютасын көп алып, мұның нәтижесінде валюталық резервтердің өсуі жүрді дегенді білдіреді. Әлемдік практикада тауарлар мен қызметтер импортын қаржыландыру үшін халықаралық резервтердің үш айлық көлем жеткіліктілігі ережеге қабылданған.

Төлем теңгерімінің макроэкономикалық тағайындауы - аталмыш елдің шетелдік әріптестерімен халықаралық қатынасының жағдайын айқын формада көрсетуінде, ол мемлекеттік қарыздардың ақша-кредиттік, валюталық, бюджеттік-салықтық, сыртқы сауда саясаты мен басқаруын таңдаудың индикаторы болып табылады.

*IS-LM* моделі бойынша ұлттық шоттардың негізгі тепе-теңдігі келесі теңдеу түрінде көрінеді:

$$Y = C + I + G + (E - Z) \quad (13)$$

мұнда  $(E - Z) = NE$  - таза экспорт.

Тепе-теңдік (13) кіріс (шығару жиынтығы – совокупный выпуск) барлық тауарлар мен қызметтерге кететін ішкі шығындарға  $(C + I + G)$  плюс таза экспортқа  $(NE)$  тең деп сендіреді. Себебі аталмыш тепе-теңдіктің оң бөлігі өнімге кететін жиынтық шығынды көрсетсе, соған сәйкес таза экспорттағы өзгерістер шығару жиынтығы мен жұмыспен қамтылуда өзгерістерге алып келуі мүмкін.

Егер де  $Y$  экономикаға арналған ішкі факторлармен жасалынған жалпы ішкі өнімді (ЖІӨ), яғни тауарлар мен қызметтердің түпкі құнын көрсететін болса, онда  $NE$ -ге тауарлар мен факторлық емес қызметтер енеді. Егер де  $Y$  аталмыш елдің резиденттерімен жасалған жалпы ұлттық өнімді (ЖҮӨ), яғни



тауарлар мен қызметтердің түпкі құнын көрсететін болса, онда  $NE$ -ге шетелден келетін тауарлар, факторлық емес қызметтер мен таза факторлық кірістер енеді ( $YF$ ).

$$ЖҮӨ = Y = C + I + G + (E - Z + YF) \quad (14)$$

Егер де тепе-теңдіктің екі бөлігіне (14) шетелден келетін таза трансферттерді ( $RF$ ) қоссақ, онда резиденттердің тұтынуға және жинақтауға кететін таза кірісін көрсететін жалпы ұлттық қолда бар кірісі ( $NDI = ЖҮӨ + RF$ ) шығады.

$$NDI = C + I + G + (E - Z + YF + RF) \quad (15),$$

мұнда ( $E - Z + YF + RF$ ) төлем теңгерімі (баланс) шоттарындағы ағымдағы операциялардың теңгеріміне сәйкес келеді.

Егер де ұлттық шоттардың негізгі тепе-теңдігін келесі түрде көрсететін болсақ:

$$Y - (C + I + G) = NE \quad (16),$$

онда бұл жағдайда  $NE$  резиденттердің (мемлекетті қоса алғанда) кірісі мен жиынтық шығындары арасындағы айырманың көрінісін береді. Оң  $NE$  кірістің жыйынтық шығындардан асып тускенін көрсетсе, теріс  $NE$  кірістің жыйынтық шығындардан кем болғанын күәландырады.

Бұл пайымдау сыртқы тепе-теңдікке қол жеткізу проблемаларының экономикалық аспектілері бар және оның шешімі кіріс пен шығыстың арасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіруге мүмкіндік беретін құрал түрін таңдауды қажет етеді дегенді білдіреді.

Егер де тепе-теңдіктің (15) оң жағына таза салықты  $T$  алып тастап және  $T$  таза салықты қосатын болсақ (трансферттерді шегеріп тастағандағы салықтар), онда келесіні шығарамыз:

$$NDI = C + I + G + T - T + (E - Z + YF + RF). \quad (17)$$

$Sp = NDI - C - T$  - жеке жинақтаудың (частные сбережения) анықтамасын пайдалана отырып,  $BS = T - G$  - мемлекеттік бюджеттің артықтығын ескеріп және  $NE = E - Z + YF + RF$  ағымдағы операциялар шотын қолдана отыра келесі тепе-теңдікке жетуге болады:

$$NE = (Sp - I) + (T - G) \quad (18)$$

Ағымдағы операциялар теңгерімі ( $NE$ ) жеке сектордағы жинақтаулар ( $Sp$ ) мен инвестициялардың ( $I$ ) айырмасына плюс бюджет артығына тең болады. Аталмыш теңдеу мемлекеттік бюджет жағдайы пен сыртқы тепе-теңдік арасындағы тікелей байланыс фактісін көрсетеді. Бюджеттік жетімсіздіктің өсуі (егер де ол жеке жинақтаулардың өсуімен немесе инвестициялардың төмендеуімен қатар жүретін болмаса) ағымдағы операциялар теңгерімінің болмай қалмайтын нашарлауына алып келеді.

Ағымдағы операциялар теңгерімінің сальдосы оң болуы үшін не жеке меншік сектордағы жинақтаулардың инвестициялардан асып түсуі, не мемлекеттік секторда таза салықтың шығындардан асып түсуі қажет. Егер де макроэкономикалық саясат шараларының көмегімен тікелей немесе жанама түрде осы мақсаттардың тым болмаса біреуіне қол жеткізу мүмкін болса, ағымдағы операциялар теңгерімі жақсаратын болады.

Аталмыш қорытынды ерекше маңызға ие, себебі ағымдағы операциялар теңгерімінің жақсаруы импорттық квоталар, импорттық тарифтер немесе экспорттық субсидиялар енгізумен байланысты деп саналады. Ал шындығында ағымдағы операциялар жетімсіздігі инвестициялар мен мемлекеттік шығындармен салыстырғанда ұлттық жинақтаулар жетімсіздігінің көрінісін береді.

Айтылып өтілгендей, белгілі бір елдің төлем теңгерімі дегеніміз - бұл сол елдің резиденттері мен сыртқы әлем арасындағы барлық экономикалық мәмілелері туралы статистикалық есеп беру болып табылады. Төлем теңгеріміне ағымдағы операциялар шоты ( $NE$ ), капитал қозғалысы шоты ( $K$ ) және ресми резерв активтерінің өзгеруі ( $\Delta R$ ) енеді.  $NE$  және  $K$  сомасын әдетте ресми есеп теңгерімі ( $BP$ ) деп атайды (баланс расчетных операций).

$$BP = NE + K \quad (19).$$

Ресми есеп теңгерімі таза шетел тауарлары, қызметтері мен активтерін сатып алуды көрсететін жағдайда валюталық реттеу органдары бейтеңгерімді Орталық банкіде сақтауда жатқан шетел валютасы резервін қолдану, немесе сыртқы қаржы рыноктарынан қарызға алу жолы арқылы қаржыландырады

$$NE + K = \Delta R \quad (20).$$

Ресми резервтік активтер енетін төлем теңгерімінің (платежного баланса) түпкі сомасы нөлді құрайды.

Ағымдағы операциялардың теңгерімі ( $NE$ ) төлем теңгерімінің жалпы алғандағы жағдайының аса маңызды көрсеткіші болып табылады, себебі ол сыртқы қарыз алудың көлемі мен бағытын анықтайды. Импорт экспорттан асып кеткен жағдайда ағымдағы операциялардың теріс теңгерімі сыртқы рыноктардан ағымдағы операциялар теңгерімі жетімсіздігінің көлеміне парапар займдар алу есебінен жабылу тиіс. Осылайша, егер ағымдағы операциялар есепшотын ( $NE$ ) оны қаржыландыру көздерінің сомасы ретінде елестететін болсақ, біз келесіге ие боламыз:

$$NE = \Delta R - \Delta K = \Delta FA \quad (21)$$

мұнда,  $\Delta R$  - шетел валютасының таза резервіндегі өзгерістер;  
 $\Delta K$  - сыртқы әлем алдындағы таза ликвидтік (өтімділік) міндеттемелердегі өзгерістер (капитал ағыны елдің сыртқы әлем алдындағы

ликвидтік міндеттемелерінің көбеюін білдіреді, ал капиталдың кері ағыны елдің сыртқы әлемге деген ликвидтік талаптарының өсуін білдіреді).

$\Delta R$  мен  $\Delta K$  арасындағы айырмашылық елдің таза шетелдің активтері ( $\Delta FA$ ) өзгерісінің көлемінің сипатын береді.  $\Delta FA$  - бұл елдің сыртқы әлемге деген ликвидтік талаптарының таза ұлғаюы.

$NE$  елдің таза сыртқы активтері жалпы алғанда қаншалықты көбейгендігін көрсетеді. Егер де елдің жиынтық шығыны кірістен төмен болса және  $NE$  оң болатын болса, бұл жағдайда оның сыртқы әлемге деген ликвидтік талаптары да ұлғаяды. Ағымдағы операциялардың оң сальдосы шетел валюталық резервтерінің таза ұлғаюын және елден капиталдың кетуін білдіреді.

Егер де елдің жиынтық шығындары кірістен асып кетіп және  $NE$  теріс болса, онда аталмыш елге шетелдіктердің ликвидтік талаптары ұлғаяды. Ағымдағы операциялар теңгерімінің теріс сальдосы шетел валюталық резервтердің азаюын және елге капиталдың келуін білдіреді.

Егер де  $NE$  оң болып және ел халықарылық қаржы рыноктарына кредиттер ұсынатын болса, онда оның тұрмыс халы өседі, себебі шетелдіктер өз импортымен бүгін төленбеген аталмыш елдің әрбір бірлігін кейіннен ұсынылған кредиттер үшін төленетін пайыздар мөлшеріне қарай өскен үлкен сомамен төлейді.

Егер де  $NE$  теріс болып және ел халықаралық қаржы рыноктарынан қарыз алатын болса, онда елдің тұрмыс халы төмендейді, себебі ол ел бүгінгі тұтынуын болашақтағы тұтыну эксперты есебінен импортап отыр.

Бұл теңдіктен (21) тағы да ұзақмерзімдік кезеңде ағымдағы операциялардың тұрақты жетімсіздігі таза шетелдік активтердің (олар теріс шамаға айналуы мүмкін) қысқаруына алып келеді. Нәтижесінде ел нетто-қарызгерге айналады да, қарыздарын қалай төлеу мүмкіндігі дилеммасына келіп тіреледі.

Тепе-теңдікті (21) қайта құру келесі теңдеуді береді:

$$(Sp - I) + (T - G) = \Delta FA \quad (22).$$

Егер де жеке сектордағы жинақтар инвестицияларға тең болатын болса, онда бұл жағдайда мемлекеттік бюджет артығы елдің сыртқы әлемге ликвидтік (өтімділік) талаптарының таза ұлғаюын білдіреді. Ол не сыртқы қарыздың азаюы, не шетел валюталық резервінің өсуі түрінде көрінеді.

Кредиттік-ақшалық реттеу органының - Орталық банкінің (ОБ)-ресми валюталық резервіндегі өзгерістер ақша ұсынысына байланысты болады. ОБ теңгерімдік есеп беруі активтерінде ішкі кредит пен ресми валюталық резервтердің көлемінің көрінісі беріледі, ал пассивтерде ақша базасының көлемі беріледі. Бұдан әрі сараптама жүргізуді қарапайымдандыру мақсатында шетел валюталық резервінің көлемі ОБ-нің ресми валюталық резервінің көлеміне дәл сәйкес келеді деп болжауға болады. ОБ-нің теңгерімдік есебінен келесі көрінеді:

$$\Delta R + \Delta DC = \Delta DB \quad (23)$$

$\Delta R$  - ОБ таза ресми валюталық резервіндегі өзгеріс;  
 $\Delta DC$  - үкіметке және коммерциялық банкілерге ұсынылатын ішкі кредиттегі өзгеріс;

$\Delta DB$  - ақша массасындағы өзгеріс.

Экономиканың сыртқы секторы есепшотындағы елдің ресми есептерінің теңгерімі ( $BP$ ) іс жүзінде ОБ-нің таза ресми валюталық резервіндегі өзгерістердің көлемін көрсетеді.

$$BP = \Delta R \quad (24)$$

Елде  $BP$  жетімсіздігі болатын болса, шетел валютасына деген сұраныс өседі және ресми валюталық резервтер азаяды, себебі ОБ өз валютасын шетелдік валютаға айырбастап сатып алуы керек.

Егер де ел  $BP$  жетімсіздігін бастан кешіріп отырғандығының нәтижесінде ресми валюталық резервтер  $\Delta R$  көлеміне азаятын болса және ішкі кредит ( $DC$ ) өзгермейтін болса, онда ақша базасы ( $DB$ ) тап сондай көлемге азаяды.

Ақша базасы ақша мультипликаторы арқылы ақша ұсынысымен байланыста болады (ақша ұсынысы ақша базасы мен ақша мультипликаторының көбейтіндісіне тең болады). Егер де ОБ ресми валюталық резервтердің азаюына ешқандай да жауап шаралар қолданбаса, ақша базасы азаяды және де оның салдарынан ақша ұсынысы да азаяды. ОБ-нің мұндай пассивті саясаты белгілі бір жағдайларда іскерлік белсенділіктің төмендеуіне, жиынтық сұраныстың қысқаруына, өндіру деңгейінің түсуіне алып келуі мүмкін.

Алайда мұндай  $DB$ -ның автоматты азаюының алдын алуға болатын тәсіл бар. ОБ сыртқы есептердің бейтеңгерімдігін ол ақша ұсынысына әсер ете алмайтындай етіп жоя алады немесе «стерильдей» алады. Стерильдеу барысында ОБ  $DC$ -те сәйкес өзгерістер жүргізу арқылы ресми валюталық өзгерістерді бейтараптандырады да, ресми валюталық резервтердегі өзгерістерге қарамастан  $DB$  өзгеріссіз қалады.

Бұл төлем теңгерімі жетімсіздігі бар елде ОБ ресми валюталық резервтерді жұмсайды дегенді білдіреді, бұл  $DB$  азаюына алып келеді, бірақ та бір мезгілде ақша массасы бастапқы деңгейде қалуы үшін немесе жоспарланған көлемге азаюы үшін ашық рыноктағы дисконт ставкасының төмендеуі немесе резервтік жабу нормаларын төмендету операцияларын жүргізу арқылы кеңейтуші ақша саясатын жүргізе отыра  $DC$ -ті көбейтеді. Стерильдеу саясаты өзгеріссіз пайыз ставкасын немесе өзгеріссіз ақша массасының көлемін демеуге бағытталған кредиттік-ақшалық саясатты жүзеге асырушы елдерде басым болып келеді.

Алайда стерильдеудің мүмкіншіліктері шектеулі болады. Төлем теңгерімінің ұзақ жетімсіздігі ОБ-нің ресми валюталық резервінің азаюына әкеліп қана қоймай, сонымен бірге ішкі кредиттің әрі қарайғы кеңеюіне жол

бермейді. Бекітілген валюталық курс жағдайында ішкі кредиттің ұдайы кеңеюі валютаға деген сенімді жоғалтуға алып келеді де, салдары - сол валютадан қашу және оған деген спекулятивтік қысым жасау түрінде көрініс береді. Қалыптасқан жағдайда ОБ не валютаны девальвациялауға немесе иілімді валюталық курс режимін жүргізуге мәжбүр болады.

Егер де ОБ мақсаты валюталық курстың бекітілген деңгейін демеп тұру үшін сыртқы тепе-теңдікті тез қалпына келтіру болып табылатын болса, онда ол стерильдеуге қарама-қарсы әрекеттер жасай алады. Бұл жағдайда төлем теңгерімінің жетсіміздігі ақша ұсынысын азайту есебінен қысқартылуы мүмкін, бұл экономикадағы ішкі шығындардың, соның ішінде импортқа деген шығындардың азаюына алып келеді. Төлем теңгерімінің оң сальдосы, керісінше ОБ-тан ішкі шығындар мен импортты ынталандыратын ақша массасының көбейтуін таладі етеді.

Төлем теңгерімі (платежный баланс) аталмыш елдің басқа елдермен халықаралық экономикалық қатынастарының жайын көрсете отыра, бюджеттік-салықтық, ақша-сыртқы сауда, валюталық және т.б. негізді макроэкономикалық саясаттарды дайындау кезінде өте маңызды бағдар болып қызмет етеді.

Төлем теңгерімі белгілі бір кезең аралығында (әдетте бір жыл ішіндегі) елдің экономикалық субъектілерінің басқа әлеммен сауда және қаржы мәмілелері жөнінде бухгалтерлік есепшоттар формасындағы статистикалық есеп беру түрінде көрінеді. Сондықтан да бұл құжатқа бекіген атау оның шын болмысына сәйкес келмейді, себебі теңгерімде белгілі бір датадағы қордың (запастардың) көрінісі беріледі, ал төлем теңгерімінде қарастырылатын кезең ішінде елдер арасындағы игіліктер мен капитал (мүлік) ағындары көрсетіледі. Төлем теңгеріміндегі көрсеткіштер әдетте бірыңғай әлемдік валютамен (АҚШ долларымен) беріледі.

Төлем теңгерімінде 1-кестеде жүйелеп көрсетілген төрт есепшот аталып көрсетіледі. Әрқайсысының кредитінде шетел валютасының ағымдағы кезеңдегі түсімін қамтамасыз етуші операциялар, ал дебетте шетел валютасының кері ағынымен қатар жүретін операциялар көрсетіледі.

1-кесте. Төлем теңгерімінің есепшоттарының сызбасы.

№	Есепшот	Кредит (+)	Дебет (-)
1	Тауарлар мен қызметтер	Бейрезиденттерге игіліктер мен қызметтер экспорты	Бейрезиденттерден игіліктер мен қызметтер импорттау
2	Инвестициялар мен еңбек ақы төлеуден түсетін кіріс (доход)	Резиденттерге бейрезиденттерден түсетін түсімдіер	Резиденттерден бейрезиденттерге төлемдер
3	Өтеусіз аударымдар Ағымдағы операциялар есепшоты (1+2+3)	Шетелден E	Шетелге Z

4	Капитал қозғалысы есепшоты (қаржы активтері мен міндеттемелері аясында жүргізілетін операциялар)	Бейрезиденттерге қатысты міндеттемелердің өсуі немесе оларға қойылатын талаптардың азаюы (KZ)	Бейрезиденттерге қойылатын талаптардың немесе оларға қатысты міндеттемелердің өсуі (KE)
---	--	---	---

№1 шотта кезең ішіндегі экспорт пен импорттың көлемі есепке алынады. Оның ішіндегі игіліктердің тауарлар мен қызметтерге бөлінуі халықаралық тауарлар мен қызмет айырбасының статистикалық есепке алудың ерекшеліктерімен байланысты болады. Егер де экспортталатын және импортталатын тауарлардың көлемін олардың шекара арқылы қозғалысы кезінде кедендік қызметтер жедел тіркеуге алып отыратын болса, ал екі елдің бір-біріне көрсеткен қызметтердің құндылығының жалпы сомасын есептеу үшін есепке алудың ерекше әдістерін қолданады. Халықаралық қызмет алмасуды сонымен бірге көзге көрінбейтін экспорт-импорт деп те атайды.

Шекара сыртында қолданылатын еңбек пен капиталдан түсетін кіріс №2 есепшотта көрсетіледі.

Аударымдар есепшотында тауарлар мен қызметтерді олардың ағымдағы құндылығы бойынша ақысыз жеткізулері есепке алынады. Бұған көмектің барлық түрлері мен ақысыз ақша аударымдары жатады. Көмек ретінде ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің құндылығы төлем теңгерімінде екі рет көрсетіледі, біріншісі аударымдар теңгерімі дебетінде, екіншісі тауарлар мен қызметтер шоты кредитінде. Егер де ақшалай көмек ұсынылатын болса, ол аударымдар теңгерімі дебеті мен валюталық резервтер шоты кредитінде көрсетіледі.

Қарастырылған үш теңгерім шоты ағымдағы операциялар есепшотымен біріктіріледі. Ағымдағы төлемдер сальдосы елдің игіліктерінің ( $E - Z = NE$ ) таза экспорты болып табылады.

Ағымдағы операциялар есепшоты бойынша аталмыш кезеңде жүзеге асырылған мәмілелердің сомалық сальдосы тек қана кездейсоқ жағдайда нөлдік болып шығуы мүмкін. Бұл есепшот бойынша оң сальдо ( $NE > 0$ ) шетелдің ел алдындағы міндеттемелерінің өсуін білдіреді, ал теріс сальдо ( $NE < 0$ ) елдің шетел алдында өзінің міндеттемелерін өсіргендігінің көрінісін береді. Бұл өзгерістер капитал мен қаржы құралдарымен операцияларды есепке алу кезінде ескеріледі.

Бұл есепшотта сауда кредиттерін көрсетуден басқа, мұнда бейрезиденттердің елде және резиденттердің шетелдерде жүзеге асырылған инвестициялары, сонымен қатар капиталдық трансферттердің көрінісі беріледі. Бұл жағдайда инвестициялар қоржындық (құнды қағаздар сатып алу), тікелей және тағы басқалар деп бөлінеді. Қоржындық және тікелей инвестицияларды шектеу үшін практикада келесі критерийлерді қолданады: егер де инвестор кәсіпорынның кәдімгі акцияларының 10%-на ие болатын болса, онда ол салған қаражатты тікелей инвестициялауға жатқызылады. Тағы басқа инвестицияларға (прочим инвестициям) халықтың жинақтау

каражаты, сауда кредиті, мерзімі асып кеткен қарыз ретінде қолдану үшін сатып алған шетелдік валютаны жатқызады.

Капиталмен жүргізілетін операциялар сальдосының есепшоттары таза капитал экспорты ( $NKE$ ) деп аталады.  $NKE > 0$  болуы жағдайында елдің капиталы таза сыртқа ағады (шығарылады), ал  $NKE < 0$  болуы жағдайында оны таза ішке құю (енгізу) жүреді.

Ағымдағы операциялар мен капиталмен жүргізілетін операциялар есепшотының сомалық сальдосы төлем теңгерімінің сальдосы ( $ZB$ ) болып табылады. Егер де  $NE > NKE$  болса ел белсенді (артық) төлем теңгеріміне, ал  $NE < NKE$  болса пассивті (жетімсіздік) төлем теңгеріміне ие болады.

Сыртқыэкономикалық қызметте тепе-теңдікке қол жеткізу елдің төлем теңгерімінің тепе-теңдікте болуы түрінде көрінеді. Сыртқы тепе-теңдік ағымдағы есепшот теңгерімі плюс капитал қозғалысы теңгерімі нөлге тең болуы жағдайы шарты қанағаттандырылған жағдайда қамтамасыз етіледі.

Төлем теңгерімінің жетімсіздігі (дефицит) аталмыш кезеңде шетелдіктерге олардан алғанмен (игіліктер экспортының түсімі плюс капитал импорты) салыстырғанда төлеуі (игіліктер импортына төлеу плюс капитал экспорты) көбірек болды дегенді білдіреді. Бұған сәйкес, шетелдіктер аталмыш елдің төлем теңгерімінің көлеміне тең ақша сомасына ие болады. Бұл ақша елдің орталық банкіне девиздерге (шетел ақшасына) айырбастау үшін ұсынылатын болады, мұның нәтижесінде орталық банкінің валюталық резерві қысқарады. Төлем теңгерімінің артықтығы жағдайында валюталық резерв оның көлемі шамасына өседі.

Елдің валюталық резервінің өзгеруі өз мәнінде капитал мен қаржы құралдарымен жүргізілетін операциялар шотының құрамдас бөлігі болып табылады, алайда макроэкономикалық зерттеулер үшін бұл бапты жеке бөліп көрсетіп қоюға болады.

Теория жүзінде төлем теңгерімінің кредиті мен дебеті бойынша сомалар сәйкес келуі керек. Алайда іс жүзінде теңгерімге ешқашан да қол жеткізілмейді. Бұл бір ғана операция жөніндегі сипаттамасын беретін мәліметтердің әр түрлі көздерден алынатындығымен түсіндіріледі. Мысалы, тауар экспорты жөніндегі мағлұмат кедендік статистикада сақталады, ал кәсіпорындардың шотына экспорттық жеткізулерден келетін шетел валютасының түсімі жөніндегі мағлұматтар әдетте банкілік статистикадан алынады.

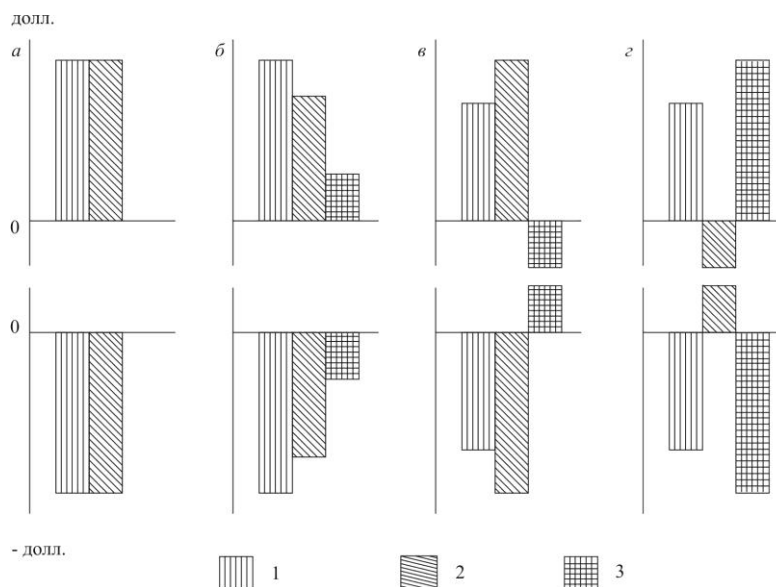
Төлем теңгерімінің сальдосы ( $ZB$ ) келесі теңдеу түрінде көрінеді:

$$ZB = (E - Z) - (KE - KZ) = NE - NKE - \Delta R \quad (25).$$

Төлем теңгерімінің әртүрлі күйі 9-суретте көрсетілген. Оның жоғары бөлігінде төлем теңгерімінің ағымдағы операциялардың оң есепшоты жағдайындағы түрлі күй варианттары көрсетілген. Игіліктердің таза экспорты мен таза капитал экспортының көлемдері абсолютті көлем бойынша бір-біріне тең болатын болса, онда орталық банкінің валюталық резерві өзгермейтін болады (9 а-сурет). Егер де  $|NE| > |NKE|$  болса, онда олар

өседі (9 б-сурет), ал  $|NE| < |NKE|$  жағдайында ( $|NE| - |NKE|$ ) айырымына азаяды (9 в-сурет). Ел ағымдағы операциялар мен таза капитал импорты есепшоты бойынша оң теңгерімге ие болған жағдайда, онда орталық банкінің валюталық резерві біріншісінің де, екіншісінің де сомасы көлеміне толығыады (9 г-сурет). Аталмыш суреттің төменгі бөлігінде ағымдағы операциялар шотының пассивті сальдосы жағдайындағы түрлі күйі көрсетілген. Олар оның жоғарғы бөлігінің айналық көрінісін береді.

Төлем теңгерімінің күйі Орталық банкінің активтерін өзгерте отыра елдегі ақша ұсынысының көлеміне әсер етеді. Мұны Халықаралық валюталық қор елге оның ұлттық валютасының тұрақтылығын демеп отыруына кредит ұсыну үшін шарттарын дайындау кезінде есепке алады. Әдетте, шарттардың ішінде Орталық банкінің үкімет пен коммерциялық банкілерге (бұларға ішкі кредитке) беретін кредиттерін өсірудің жоғарғы деңгейі келісіледі. Мұндай шектер келесі есептеулер арқылы анықталады. Ақшаға деген күтілетін сұраныс ( $\Delta L$ ) негізінде қарастырылатын кезең мен ақша мультипликаторының көлемінде ( $\mu$ ) ақша базасының ( $\Delta H$ ) қажетті өсіруі есептелінеді:  $\Delta H = \Delta L / \mu$ .  $\Delta H$  мен ХВҚ кредитінің сомасы ( $\Delta R$ ) арасындағы айырым орталық банкінің ішкі кредиттерін ( $\Delta K$ ) өсірудің жоғарғы шегіне сәйкес келеді:  $\Delta K = \Delta H - \Delta R$ . Орталық банкінің кредиттерінің көлемі мемлекеттік бюджет жетімсіздігінің көлемі мен оны қаржыландыру әдістеріне тәуелді болатындықтан, бұл жағдайда мемлекеттік бюджет жетімсіздігінің көлемі де ХВҚ-ның кредит ұсынуы шарттарының біріне айналады.



9-сурет. Елдің төлем теңгерімі күйінің варианттары:  
1 -  $NE$ ; 2 -  $NKE$ ; 3 -  $\Delta R$ .

Монетарлық интерпретациялау кезінде ақша ұсынысы  $M$  (төлем теңгерімінің сальдосы) ақша мультипликаторының ақша базасының көбейтіндісіне тең болады:  $M = \mu H$ . Егер де  $\mu = 1$  болады деп қабылдасак және ақша базасын  $H$  шетелдік және ішкі активтерге (валюталық резервтер  $R$



мен үкімет пен коммерциялық банкілер кредиттеріне  $Kp$ ) таратып бөлсек,  $H = R + Kp$ , онда ақша рыногындағы тепе-теңдік шартын  $R + Kp = L$  түрінде елестетуге болады. Ақша рыногындағы тепе-теңдікті сақтау үшін мына шарт қажет:  $\Delta R + \Delta Kp = \Delta L$ . Валюталық резервтерді өсіру төлем теңгерімінің сальдосына тең болатындықтан, онда  $ZB = \Delta L - \Delta Kp$  болады.

Бұған сәйкес, төлем теңгерімінің артықтығы орталық банкі қосымша жасаған ақша кассалық қалдықтарға деген сұраныстарға жеткіліксіздігін көрсетеді, ал оның жетімсіздігі тұрғындар орталық банкі қосымша жасаған ақшаның барлық мөлшерін қолда ұстағысы және артық кассаны шетелдік игіліктер мен құнды қағаздарды сатып алуға жұмсағысы келмейді.

Осылайша, сыртқы сауда операциялардың ағымдағы есепшотының теңгерімі екі жеке теңгерімнің сомасы болып табылады, олар: 1) тауарлар мен қызметтер теңгерімі, бұл - импортты есептеп алып тастағаннан кейінгі экспорт теңгерімі және 2) біржақты төлемдер - трансферттердің теңгерімі. Түсіну оңай болуы үшін біржақты төлем теңгерімі нөлге тең деп елестетейік. Бұған сәйкес сыртқы сауда операцияларының ағымдағы есепшотының теңгерімі (баланс текущего счета) тауарлар мен қызметтер теңгерімімен (балансом товаров и услуг) сәйкес келеді және де онымен сауда теңгерімі ретінде жұмыс істеуге (айналысуға) болады.

Бұл жағдайда сыртқы теңгерім экспорттың белсенді сальдосы - сыртқы сауда операцияларының ағымдағы есепшотының оң сальдосы таза капиталдың сыртқа кетуіне капитал қозғалысы есепшотының теріс сальдосына тең болған жағдайда мүмкін болады; немесе импорттың белсенді сальдосы - сыртқы сауда операцияларының ағымдағы есепшотының теріс сальдосы таза капитал салымдарына - капитал қозғалысы есепшотының оң сальдосына тең жағдайда болады.

Ашық экономика жүйесінің төлем теңгерімінің (платежный баланс) құрамындағы келесі теңгерімдерді бөліп көрсетуге болады, олар сауда теңгерімі; қызметтер мен коммерциялық емес төлемдер теңгерімі; трансферттер теңгерімі; капитал және кредиттер қозғалысы теңгерімі; алтынвалюталық резервтер қозғалысы теңгерімі.

Дәстүрлі түрде экспорт пен импорт көрсеткіштері төлем теңгерімінде маңызды орынға ие болады.

Теріс сальдо ұнамсыз болып саналады және ол әдетте елдің әлем шаруашылығы позициясының көрінісі ретінде бағаланады. Алайда бұл мәселеде, экономикадағы көптеген басқа мәселелердегі сияқты елдің экономикалық жағдайының шынайы көрінісін анықтау үшін қосымша зерттеуді қажет ететін түйткілдер болуы мүмкін. Мысалы, сауда теңгерімінің жетімсіздігі аталмыш елдегі инвестициялық климат жайлы болуын және жақсы экономикалық болашақ күту себебінен елге жабдықтарды белсенді импорттауды тартуы мүмкін.

Сауда теңгерімінің активі немесе жетімсіздігінің экономикалық мәнін нақты бір елге қолдану ол елдің әлем шаруашылығындағы жағдайына, елдің әріптестерімен байланыстарының сипатына және жалпы экономикалық саясатына байланысты болады. Экономикалық даму деңгейі бойынша

жетекші елдерден кейін қалған елдер үшін белсенді сауда теңгерімі лицензиялар импортын, шетелдік инвестициялар мен басқа да халықаралық міндеттемелерден түсетін кірісті төлеуге арналған валюталық қаражат көзі ретінде қажетті. Өндірісі дамыған елдердің бірқатарында сауда теңгерімінің белсенді сальдосы капитал экспортына, шетелде екінші экономика құруға қажетті.

Пассивті сауда теңгерімі (торговый баланс) ұнамсыз болып саналады және әдетте елдің әлем шаруашылығы позициясының әлсіздігі ретінде бағаланады. Бұл валюталық түсім жетімсіздігін басынан кешіріп жатқан дамушы елдер үшін дұрыс жай. Ал өндірістік дамыған елдер үшін мұның басқаша мәні болады. Мысалы, АҚШ-тың сауда теңгерімінің жетімсіздігі (дефицит) күрделілігі аса жоғары тауарлар өндіру бойынша халықаралық бәсекелестерінің (Батыс Еуропа, Жапония, Тайвань, Оңтүстік Корея және т. б. елдердің) американдық рынокта белсенділігінің артуымен түсіндіріледі. Қалыптасып келе жатқан халықаралық еңбек бөлісі нәтижесінде ресурстар АҚШ-та да, әлемдік ауқымда да тиімдірек қолданылауда. АҚШ-тың сыртқы сауда жетімсіздігінің шынайы көрінісі ретінде жоғарыда аталып кеткен әріптестерінің осы операциялар бойынша белсенді сальдосы қызмет етеді, бұл әріптестер валюталық түсімдерді шетелдік капитал салымдар салу үшін (соның ішінде АҚШ-қа да) қолданады.

Қызмет көрсетулер - әлемдік экономикалық байланыстардың динамикалық дамып келе жатқан секторы; оның төлемдер мен түсімдер құрылымына рөлі мен ықпалы тұрақты өсуде.

Халықаралық өндірістің дамуы, ғылыми-техникалық революция және шаруашылық өмірін интернациялануының тағы да басқа факторлары лицензиялармен, ноу-хау, ғылыми-техникалық және өндірістік тәжірибелердің басқа да түрлерімен сауда жасау, лизингілік операциялар (жабдықтар жалы), іскерлік кеңес беру және өндірістік жеке сипаттағы басқа да қызмет түрлерінің белсенділігін арттырды.

Қызмет көрсетулерге экономикалық мазмұны бойынша капитал қозғалысына жақын болғанымен, шетелдегі инвестициялар бойынша кірістер және халықаралық кредиттер бойынша пайыздар төлеу жатады. Бұған сонымен бірге шет мемлекеттерге әскери көмек ұсыну, шетелдегі әскери шығындарды да енгізу қалыптасқан.

Трансферттік төлемдер немесе біржақты аударымдар төлем теңгерімінде ерекше позицияға ие болып тұрады. Бұл позицияларға: мемлекеттік операциялар экономикалық көмек желісі бойынша субсидиялар, халықаралық ұйымдарға жарғы салу; жеке операциялар шетелдік жұмысшыларды, мамандарды, туыстарын отанына көшіру жатады. Операцияның бұл түрінің үлкен экономикалық маңызы бар. Италия, Түркия, Испания, Грекия, Португалия, Пәкістан, Египет және басқа елдер өз елдерінің азаматтарының шетелге табыс табуга шығуын реттеуге үлкен көңіл бөледі, себебі бұдан түсетін көлемді валюталық түсімдерді ұлттық экономиканы дамыту үшін пайдаланады.

Тізілген қызмет корсету, инвестициялаудан түскен кірістер, әскери сипаттағы мәмілелер және біржақты аударымдар операциялары «көзге көрінбейтін» операциялар болып табылады, мұның түсінігі - олар тауарлар экспорты мен импортына, яғни қолмен ұстап, көзбен көретін құндылықтарға жатпайды. Бұл операциялар мәмілелердің үш негізгі тобы қызметтер, инвестициялардан түсетін кірістер және біржақты аударулар бөліп көрінеді.

Қолданылатын «қызметтер мен коммерциялық емес төлемдер» терминологиясы елдер арасындағы экономикалық байланыстың маңызды мазмұны тауар саудасы болған уақыттан қалған дәстүр.

Капитал және кредиттер қозғалысы теңгерімі мемлекеттік және жеке капиталдарды шығару және енгізу, ұсынылған және алынған халықаралық кредиттердің арақатынасын көрсетеді. Экономикалық пайымдаулар бойынша бұл операциялар екі категорияға - - кәсіпкерлік және несиелік капиталдың халықаралық қозғалысына бөлінеді.

Кәсіпкерлік капиталға шетелдік тікелей (шетелден кәсіпорындар сатып алу және құру) және портфельдік (шетелдік компаниялардың құнды қағаздарын сатып алу) инвестициялары енеді. Тікелей инвестициялар ұзақмерзімдік капиталдың аса маңызды формасы болып табылады және төлем теңгеріміне үлкен әсер етеді. Бұл инвестициялардың нәтижесінде ұлттық экономикаларды әлем шаруашылығына жоғары деңгейде, және де саудамен салыстырғанда мықтырақ интеграциялайды да халықаралық өндіріс дамиды. Кәсіпкерлік капиталды шығару қазіргі кезде өндіріс пен сыртқы сауданың өсімімен салыстырғанда қарқынды жүріп жатыр, бұл оның шаруашылық өмірін интернационалдануының жетекші рөлін көрсетеді. Сонымен қатар, шетелдік тікелей инвестициялау деңгейінің үштен екісінен астамын дамыған елдердің капитал салымы құрайтынын атап өту қажет. Бұл олардың арасындағы шаруашылық байланыстар басқа әлеммен салыстырғанда үлкенірек дәрежеде бекіп жатыр дегенді білдіреді.

Несиелік капиталдың халықаралық қозғалысы мерзімдік нышаны бойынша классификацияланады. Ұзақмерзімдік және ортамерзімдік операцияларға бір жылдан аса мерзімге ұсынылған мемлекеттік және жеке займдар мен кредиттер енеді. Көп жағдайда мемлекеттік займдар мен кредит алушылары елдердің жетекшілерінен артта қалған мемлекеттер болып табылады, ал алдыңғы қатардағы мемлекеттер басты кредит берушілер болып табылады. Жеке ұзақмерзімдік займдар мен кредиттерге келсек, оларға дамушы елдермен қатар дамыған елдердің корпорациялары да белсенді түрде жүгінеді. Қысқа мерзімдік операцияларға бір жылға дейінгі мерзімге ие халықаралық кредиттер, ұлттық банкілердің шетел банкілеріндегі ағымдағы есепшоттары (авуарлары), банкілер арасындағы ақша қозғалыстары жатады. Соңғы екі онжылдықта әлемдік ақша рыногындағы банкаралық қысқамерзімдік операциялар үлкен пәрмен алды. Егер де 60, 70-жылдары бейберекет «қызу» ақша қозғалысы басым болса (бұл инфляция мен Бреттонвудтық валюталық жүйесінің дағдарысын күшейте түсті), XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап қысқамерзімдік ақша капиталының негізгі ағындары еуровалюта рыногы арқылы жүзеге асырыла бастады.

Төлем теңгерімінің статистикалық көрсеткіштері әдістемесін жетілдірулерге қарамастан, ауытқушылықтар біршама деңгейде қалып отыр. Сондықтан да статистикалық ауытқушылықтар мен есепке алынбаған операциялар туралы мәліметтер енген «Қателер мен өткізулер» мақаласы ерекше аталып көрсетіледі. Мамандар қысқамерзімдік ақша капиталы қозғалысын есепке алудың анағұрлым қиын екендігін (әсіресе дағдарыстық күйзелісі кезеңінде) атап көрсетеді. Сондықтан да «Қателер мен өткізулер» мақаласы капитал және кредит қозғалысын (және де мұның көрсеткіші дағдарыстық ситуацияларда күрт өсіп кетеді) көрсететін төлем теңгерімінің бөліміне жатқызылады.

Алтынвалюталық авуарлардың қозғалыс теңгерімі елдің қолында бар ресми алтынвалюталық резервтердің өзгеруімен байланысты операциялардың, елдің шетел банкілерінің алдындағы міндеттемелерінің өзгерісінің көрінісін береді.

Елдің алтынвалюталық резервіне алтын, шетелдік валюта (көбіне-көп америка доллары), халықаралық есеп айырысу құралдары (заим алудың арнайы құқығы) енеді. Бұл резервтерді ел өз валютасының айырбас курсына, әсер етуге, бұған сәйкес басқа мемлекеттермен сыртқы экономикалық қатынастарға әсер ету мақсатында қолданады.

Ресми валюталық резервтердің өзгеруі ресми есептесулердің төлем теңгерімін реттеу әдістері мен көздерінің бейнесін береді. Төлем теңгерімінің жетімсіздігі дәлме-дәл Орталық банкінің шетел валютасының таза сатуына тең болады. Және де керісінше, төлем теңгерімінің оң сальдосы дәлме-дәл Орталық банкінің шетел валютасын таза сатып алуына тең болады.

Елдің ұзақ уақыт бойы төлем теңгерімін жетімсіздікпен теңгеру жүргізе алмайтыны айдан анық, себебі бұл жағдай ресми валюталық резервтердің түгесілуіне алып келеді. Қалыптасқан жағдайдан шығудың бір ғана амалы - төлем теңгерімін ұлттық валютаның айырбас курсына коррекциялау арқылы жүзеге асырылатын макроэкономикалық реттеу болып табылады.

Жоғарыда айтылған жай төлем теңгерімі - бұл тауарлар, қызметтер, капиталдарды шығару және енгізу арақатынасы формасындағы елдің халықаралық байланысының барлық жыйнақталған құндық көрінісі екендігін көрсетеді. Бұлардың сыртқа және ішке ағылуларының теңгерімделгендігін елдің халықаралық есептеріндегі тепе-теңдікті қалыптастырады.

Осыған байланысты елдің есептерін келесі формада топтастыруға болады (2-кесте).

2-кесте - Мемлекет есептері теңгерімдерінің классификациясы.

Ағымдағы операциялар	Тауарлар. Қызметтер, соның ішінде инвестициядан түсетін кірістер. Трансферттер: - жеке біржақты аударымдар; - ресми біржақты аударымдар.
----------------------	--

	Ағымдағы операциялар қорытындысы.
Капитал қозғалысы	Ұзақмерзімдік капитал: - тікелей инвестициялар; - портфельдік инвестициялар. Қысқамерзімдік капитал.
	Капитал қозғалысы қорытындысы.
Алтынвалюталық резервтер қозғалысы	Алтынвалюталық резервтер: - алтын; - шетел валютасы резервтері; - заим алудың арнайы құқықтары. Елдің шетел банкілері алдындағы міндеттемелері.
	Алтынвалюталық резервтер қозғалысы теңгерімінің қорытындысы.
Қорытынды теңгерім	

Ағымдағы операциялар бейтеңгерімдігі бар ел өзінің шетелге тауарлар мен қызмет сатудан көрген кірістерінің көлемімен салыстырғанда шетелден тауарлар мен қызметтерге жұмсалатын және шетелге трансферттерге шығатын шығынының көлемі үлкен болады. Ол ел халықаралық есептерде тепе-теңдікке жету үшін шетелдіктерге активтерін сату немесе олардан алшақтықты жабу үшін қарыз ала отыра бейтеңгерім жетімсіздігіне қаржы салады.

Ағымдағы теңгерімнің оң сальдосы (ағымдағы операциялар шотының белсенді сальдосы) жетімсіздікке қарама-қарсы болады. Бұл жағдайда ел шетелден жұмсаған қаржысымен салыстырғанда көбірек қаржы табады, яғни шетелдік активтерді жинақтай береді немесе елге оң сальдоны қамтамасыз етуші жақ ретінде шетелдіктерді кредиттейді.

Капитал қозғалысы теңгерімінде активтермен сауда жасаудан, мысалы шетелдіктерге акциялар, облигациялар және компаниялар сатудан түскен кірістердің, және де шетелден активтер сатып алу нәтижесінде пайда болатын шығындардың көрінісі беріледі. Егер де басқа әлемге активтер сатудан түсетін түсімдер шетелден активтер сатып алуға кететін шығындардан көбірек болатын болса, онда капитал қозғалысы теңгерімі оң сальдомен сәйкес келеді. Бұл жағдайда капитал елге қарай ағады, капиталдың таза үстелу көзі пайда болады. Ал керісінше жағдайда, активтер шетелден көбірек сатып алынатын болса, бұл жерде капиталдың таза сыртқа кетуі орын алады және теңгерім жетімсіздікпен сәйкес келеді.

Қаражаттың шетелден құйылуы және кетуі арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу үшін шетелдіктерден таза валюталық түсімдер шетелдіктерге төленген қорытынды сомаларға тең болуы керек. Төлем теңгерімінің жетімсіздігін немесе артықтығын елдің Орталық банкі орнын толтыруы керек. Бұл жағдайда төлем теңгерімінің қорытынды оң сальдосы дәлме-дәл Орталық банкінің шетел валютасына тең болады, және де керісінше, төлем

теңгерімінің жетімсіздігі дәлме-дәл Орталық банкінің шетел валютасын таза сатуына тең болады.

Материалдық игіліктерге қол жеткізуге қажетті өндірістік, ақшалай және тауар формасындағы барлық қорлардың жиынтығы капиталдың маңызды өндірістік факторлары болып табылады.

Елден сыртқа капитал шығарудың негізгі себебі және басты алғышарты аталмыш елде артық капитал қорының жиналуы. Мұндай жағдайда кәсіпкерлік табыс табу немесе үстеме пайыз көру мақсатында артық капитал қоры шетелге шығарылады. Жоғарыда аталғандермен қатар шетке капитал шығаруға ықпал ететін тағы бірнеше себептер бар:

1. әлемдік шаруашылықтың түрлі салаларында капитал сұранысы мен ұсынысы мөлшерінің сәйкессіздігі;

2. капитал алушы елдегі жергілікті нарықты монополизациялау мүмкіндіктері;

3. экспортқа капитал шығарылатын елде шикізат пен жұмыс күшінің арзан болуы. Мысалы, өндірісте жұмыс істейтін неміс жұмысшысының «құны» тайвандықпен салыстырғанда 4 есе, бразилиялықпен салыстырғанда 9 есе, ал ресей жұмысшысынан 54 есе артық;

4. донор-елмен салыстырғанда қабылдаушы елде саяси тұрақтылықтың және «инвестицияға қолайлы климаттың» болуы.

Өндіріс факторларының қозғалысы теориясы тұрғысынан алғанда инвестициялық тұрақтылық туралы түсінік өзіндік күрделілігімен және кешенділігімен ерекшеленеді.

Оның өзіндік өлшемдері бар:

а) шетел валютасына қатысты мемлекеттік саясат: халықаралық мәмілелер талаптарын сақтау, мемлекеттік институттардың беріктігі, билік сабақтастығы т.б.

б) экономикалық шарттар: жалпы экономикалық жағдаят (дамуы, құлдырауы, тоқырау), валюта, қаржы және несие жүйелеріндегі жағдай, кедендік тәртіп және елдегі жұмыс күшін пайдалану шарттары мен салық көлемі т.б.

в) компаниялар жөніндегі әрекет етуші заңнама: компаниялардың құрылуы, қызметі етуі, есеп беруі, басқа мемлекетке ауыстырылуы және таратылу туралы ережелері; олардың қызметін басқару және шектеу шаралары.

Нарықтық экономикаға негізделген әр түрлі елдер шетелдік инвесторлармен ұлттық мүдде тұрғысынан байланыс орнатады. Соған сәйкес шетелдік инвесторлардың қызметтері негізінен жергілікті кәсіпкерлер мен шетелдік кәсіпкерлерге арналған жалпыға ортақ ұлттық заңнамалар, қаулылар және әкімшілік процедуралар арқылы реттеліп отырады.

Іс жүзінде шетелдік инвестициялау шараларының қажеттілігі жоғарыда аталған барлық кешенді себептерге байланысты туындайды және оған байланысты барлық инвестициялық климат элементтері мен жекелеген нарықтардың өзіндік ерекшеліктері ескерілуі қажет.

Қазіргі таңдағы халықаралық капитал қозғалысының негізгі факторлары төмендегідей:

1) өндірістік, сауда-саттық және де басқа шетелдік мекемелерге шығарылатын тікелей инвестициялар;

2) шетелдік облигация, акция және басқа құнды қағаздар түріндегі портфельдік (алып-сатарлық) инвестициялар;

3) өндіріс және сауда кәсіпорындарына, банктерге және де басқа қаржы мекемелеріне берілетін халықаралық ссудалық капитал несиелері (қарыздар);

4) экономикалық көмек: тегін немесе жеңілдікпен берілетін несиелер.

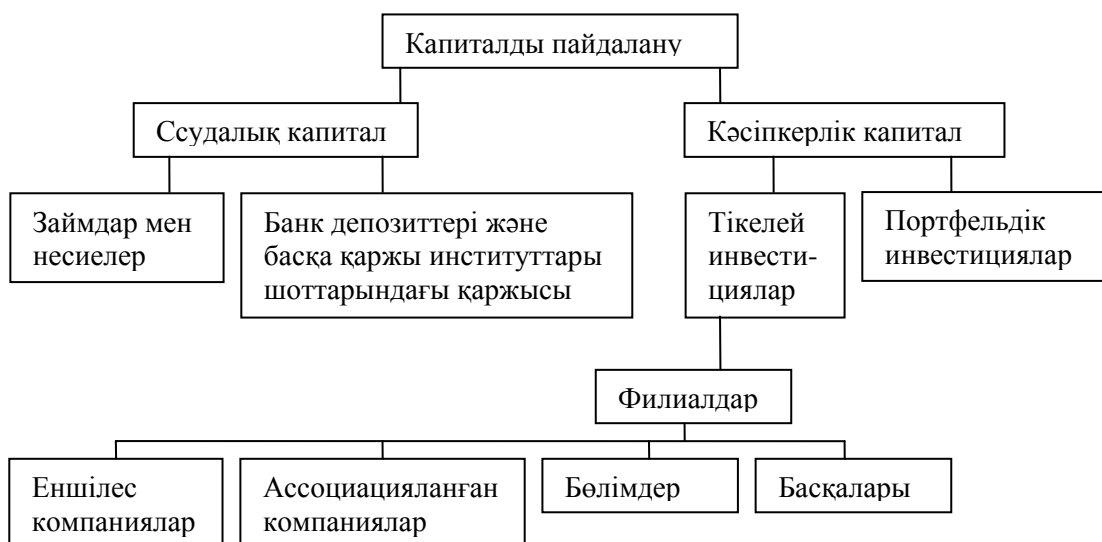
Капитал қабылдаушы ел ұтады, себебі базалық елден келіп түсетін қаржы активтері ағынымен бәсекеге түсуге мәжбүр болатын қабылдаушы елдің инвесторларының шығындарымен салыстырғанда, жұмысшылар мен басқа топтағы адамдарға түсетін пайда көлемі артық болады. Қабылдаушы ел өз жеріндегімен салыстырғанда арзанырақ несие алу арқылы капитал өндірісін арттырады, сол арқылы ұтады.

Пайдаланылу сипатына қарай халықаралық капитал қозғалысы екіге бөлінеді: кәсіпкерлік және ссудалық, ал салыну мақсатына қарай олар тікелей және портфельді болып жіктеледі (10 сурет).

Кез келген капитал қозғалысы үшін елдің инвестициялық ұстанымы, яғни елдің шетке шығарған активтері мен шетелдіктердің аталмыш елдегі активтерінің арасалмағы маңызды рөл атқарады.

Жағымды инвестициялық климат құру түрлі формадағы капитал ағынын тартуға ықпал етеді: а) шетелде бас компанияларының филиалдарын ашу; б) бас компанияның бөлімдерін ашу; в) еншілес компания ашу; г) ассоциацияланған компаниялар ашу; д) өндіріс және сауда салаларында жаңа нысандар ашу; е) әрекет етуші компаниялардың материалдық және қаржылай активтерін сатып алу (біріктіру, өзіне тартып алу); з) бірлескен жобалар мен компаниялар құру.

Капитал тартуды бөлімдерге, бірлескен, ассоциацияланған т.б. компанияларға жіктеу бірлескен кәсіпорындар мен бас компанияларға тиесілі филиалдарды басқару аясында жүргізіледі. Барлық жағдайларда жекеменшікті иелену емес, корпорация негізінде келісімшарттық байланыс орнату айқындаушы рөл атқарады.



10-сурет. Капитал қозғалысының түрлері.

Сонымен қатар, капитал қозғалысының толық шетелге шығарылған жекеменшік ретінде шетелдік өкілділіктер, кәсіпорындар құру сияқты түрлері де бар, олар шетелде жекеменшік капиталы бола тұра дәстүрлі түрде тікелей инвестицияларға жатпайды.

Тікелей инвестициялар шетелде жеке компания ашу және оның қызметін қамтамасыз етумен байланыста болады. Инвестор сыртқа тікелей инвестиция шығару арқылы шетелде жаңа фирма (өз бетінше немесе серіктестермен бірігіп) аша алады, болмаса шетелдік фирманың белгілі бір бөлігін немесе толығымен сатып ала алады.

Шетелден инвесторлар тартуды көздейтін мемлекет сол мемлекеттің кәсіпорындарына капитал шығаруына жағдай жасап, қызығушылықтарын арттыруы қажет. Мұндай жағдай көбінесе елдегі салық мөлшеріне байланысты. Салық төлеу мөлшері мен талаптары шетелдік инвесторлардың қызығушылығын тудыруы тиіс.

Әдетте портфельдік инвестициялар арқылы капитал салу нысанын басқаруға болмайды. Бірақ, оны ескермейтін кездер жиі кездеседі, себебі тікелей және портфельдік инвестициялар арасында нақтылы айырмашылықтар жоқ, дегенмен көптеген елдерде ол заңнамалық актілермен формальді түрде жарғылық капиталдың 10% түрінде айқындалған. Портфельдік инвестицияның сипатына қарай басқару бақылауға қатыспайды, сондықтан да мұндай инвестицияларды иеленушілердің көпшілігінде әр түрлі ұзақ мерзімді құнды қағаздар портфелі болады, оған шетелдік фирмалар мен мемлекеттік ұйымдардың құнды қағаздары да кіреді.

Шетелдік филиалды иелену арқылы ұлттық фирманы ұлтаралық (транснациональнй) фирмаға, дәлірек айтқанда трансұлттық корпорацияға (ТҰК) айналдыруға болады.

Көптеген мемлекеттер ТҰК дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасайды, оларды қажетті ақпараттармен қамтамасыз етеді, кедендік және салықтық жеңілдіктер береді және тауар және қызмет экспорттарына қойылатын



шектеулерді азайтады. Сонымен қатар ТҰК дамыту ұлттық фирмалардың шетелде тиімді әрекет етулеріне үш түрлі жағдай тудырады:

- ресурстық елдің территориясында өндіріс орындарын ашу дайын тауарларды тасымалдауға қатысты көптеген шығындардан құтқарады және өз тауарлары мен қызметтерінің бәсекеге қабілеттіліктерін арттыра отырып, сатылым бағаларын төмендетеді;

- тез арада шетелдік нарықтардың конъюнктураларының даму барысы мен басқа мемлекеттердің саяси жағдайларына қатысты сапалы ақпарат алуға мүмкіндіктер туады;

- жекеменшік тауарлар мен қызмет түрлерін сату шаралары делдалдар арқылы емес, өздерінің қызметкерлерінің қатысуымен жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде коммуникациялық байланысты жақсартуға жол ашады және нақтылы бәсекелес аумақтарға байланысты қабылданған стратегиялар мен тактикаларды жүзеге асыруға ықпал етеді

Шетелде жинақталған тікелей инвестициялары бойынша АҚШ әлемдік көшбасшы болып табылатыны жалпыға мәлім. Соңғы 30 жылдың ішінде шетелге шығарылатын американдық тікелей инвестициялардың жылдық көлемі 16 есеге артқан. Соңғы 13 жылда (1990-2008 жж.) олардың көлемі 4,8 есеге көбейген, ал 2008 ж әлемдегі тікелей шетелдік инвестициялардың 19,2% құрды. Салыстыру үшін келесі көрсеткіштерді мысалға келтірейік, сол жылы Ұлыбританияның үлес салмағы 11,6%, аталмыш көрсеткіштер Германияда - 9%, Францияда - 7,9%, Нидерландияда - 6%, Канадада – 3,7%, Швейцарияда - 3,6%. Басқа бірде-бір ел шетелде жинақталған капитал мөлшері бойынша АҚШ-ның деңгейіне жете алмайды.

Он жылда (1996-2008 жж.) американдық корпорациялар тікелей инвестиция түрінде шетелге 1 трлн. долл. көлемінде капитал шығарған. 2001 ж. американдық корпорациялардың шетелге шығарған тікелей инвестицияларының мөлшері қысқарып, 124,8 млрд. доллар. құрады. Тіпті төмендеген күннің өзінде, АҚШ тікелей инвестиция тасымалдаушы негізгі экспортер болып табылады. (3 кесте).

3-кесте. 1970-2008 жж. АҚШ-ның шетелге шығарған тікелей инвестицияларын таратудың географиялық құрылымы.

Елдер мен аймақтар	1970	1980	1990	2000	2008
	%	%	%	%	%
Барлығы	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Елдің дамуы	68,6	73,4	77,3	68,5	71,4
Еуропа	33,4	35,9	49,8	50,8	50,8
Канада	27,9	20,9	16,1	10,0	11,3
Жапония	1,9	2,8	5,2	4,3	3,6
Австралия	4,2	3,5	3,5	2,6	5,5
Дамушы елдер	25,4	24,7	22,1	37,5	31,4
Латын Америкасы	14,7	7,5	16,6	20,2	17,1
Азия	4,7	4,9	4,9	8,9	9,5
Африка	3,2	1,7	0,7	0,9	1,2

Өтпелі экономикасы бар елдер	-	-	-	1,3	-
Келесі дереккөздер бойынша автор құрастырған: <a href="http://www.bea.gov/bea/di/diapos66.htm">http://www.bea.gov/bea/di/diapos66.htm</a> , <a href="http://www.bea.gov/bea/di/diapos77.htm">http://www.bea.gov/bea/di/diapos77.htm</a> , Survey of current business august, 1996, p. 134, Survey of current business, September, 2008, p. 106					

Көптеген сарапшылардың пайымдауынша, тікелей инвестициялар АҚШ-ның екінші экономикасын қалыптастырды, ол шетелдік филиалдар мен еншілес фирмалардың өндірістік қуаттылығына негізделген және әлемдік шаруашылықта маңызды орын алады. АҚШ екінші экономикасы өзінің ғылыми-техникалық және өндірістік потенциалы жағынан Еуропаның және Жапонияның аталмыш құрылымдарымен салыстырғанда артық болып саналады.

70-80 жылдары әртүрлі елдерде ТҰК дамытудың мотивтері мынадай болды:

- көптеген үкіметтер ТҰК халықаралық маркетинг және интеграциялық үдерістердің концепцияларын жүзеге асырудың тиімді жолдарының бірі ретінде мойындайды;

- шетелдік мемлекеттермен сауда-саттық жүргізуде шектеулердің аз болуы және тасымалдау шығындарын үнемдеу арқылы өндірістік тауарлар мен қызмет түрлерінің неғұрлым арзан әрі тиімді жолдарының ашылуы.

- өнім сатылғаннан кейінгі қызмет түрлерін ұйымдастыру жолдарының жеңілдеуі, әсіресе техникалық күрделі тауарлар қызметінің жеңілдеуі, өндірушінің үнемі шетелде болуын қажет ететін, ұлттық тауарлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыратын, сондай-ақ делдалсыз сатылымдардың және де ұлттық экономиканың дамуына әсер ететін кеңес беру және басқа қызмет түрлерінің дамуы;

Қазіргі таңда елге шетелдік инвестиция тарту мәселелері төмендегі жағдайларға байланысты:

1. Тауар өндіру және қызмет көрсету шараларын өз капиталы нашар дамыған елдердің территориясында ұйымдастыру;

2. Тікелей инвестицияның басым бөлігі өндірісті жаңартуға, инфроқұрылымдар құруға немесе сыртқы экономикалық байланыстардан пайда түсіруге бағытталуы қажет;

3. Капиталдың бір бөлігі экономикасы тұрақты және салық көлемі жоғары елдерден өндірістік қорлары жеткіліксіз, салық мөлшері төмен және заңсыз табылған пайданы жасырып қалуға мүмкіндік тудыратын елдерге шығарылады.

Бірақ Біріккен Ұлттар Ұйымы капитал шығару уәждерінің басқа түрлерін жіктеп көрсетеді:

1. Шетелде кәсіпкерлік қызметтің жүзеге асырылуының басты себебі - түрлі шектеулердің кесірінен (кедендік тауарлар, квоталар) бұл елге дайын тауар шығару мүмкін емес немесе күрделі болады немесе тауар мен қызмет түрінің табиғатына байланысты қиындықтардың туындауы, сондықтан да көбінесе тауар немесе қызмет түрін сатудың бірден - бір жолы - тауарды

жергілікті жерде, яғни шетелде өндіру.

2. Басқа елдермен сауда-саттық жасауда айтарлықтай шектеулер болмайды, бірақ тасымалдау шығындары жоғары болады, сондықтан да жергілікті жерде тауар өндіру және қызмет көрсету әлдеқайда арзанға түседі.

3. Өз еліндегі бәсекелестіктің жоғары болатыны соншалық, кәсіпкерлер өз капиталын өз елінде қайда салу керектігін шеше алмайды.

4. Кәсіпкерлік капитал шығарылатын елде өндірістік ресурстар (еңбек, шикізат т.б.) арзанырақ болады, сондықтан ол әлемдік бағаның орташа деңгейінің өзінде қосымша табыс әкеледі.

5. Сатылғаннан кейін де үнемі сервис пен қызметті қажет ететін өнімдерді нарыққа шығара бергеннің орнына, оны тұтыну орнында өндіру және делдалсыз сату әлдеқайда тиімді.

Шетелден инвестиция тарту көбінесе тікелей шетелдік инвестиция түрінде жүзеге асырылатыны байқалады, оның ұлттық экономиканы дамытуда бірқатар артықшылықтары бар: жұмысшы күшін жетілдіруде, жарнамада, масштабты экономикада, технологиялық көшбасшылық тұрғысында, өндіріс концентрациясында, табиғи ресурстарға қол жеткізуде, жаңа нарыққа шығарда шығын мөлшерін азайтуда.

Қазіргі таңда әлемдегі бірде-бір мемлекеттің экономикасы шетелдік инвестициясынсыз жүзеге асырылмайды. Егер мемлекет ашық қоғам құрғысы келсе, ұлттық экономиканы әлемдік шаруашылыққа енгізудің ең тиімді жолдарының бірі - тікелей шетелдік инвестиция тарту.

Тікелей шетелдік инвестиция қозғалысы үш компоненттен тұрады: кірісті қайта инвестициялау; елге шетелден капитал тартуға жағдай туғызу; компаниялардың несиелендірілуі, мысалы бас компания өз филиалдарын,

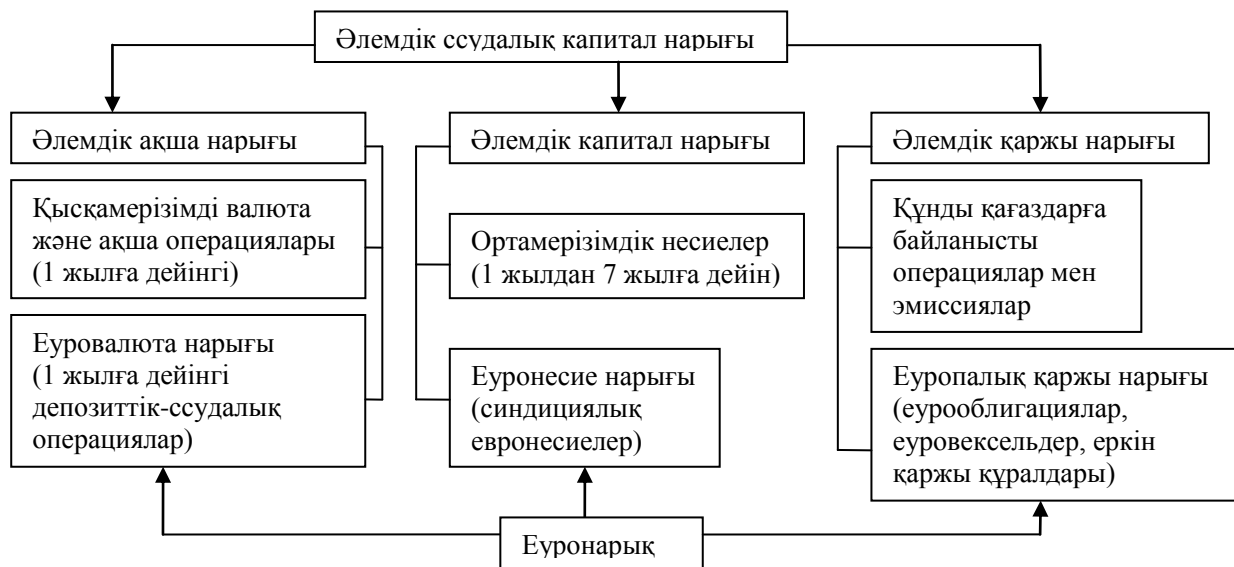
Шетелге ұлттық капитал шығару және ұлттық капиталға шетелдік капиталды тарту арқылы халықаралық қаржы нарығы құрылады, ол белгілі бір қарым-қатынастар жүйесі болып табылады және елдер, региондар, салалар және инситуционалды бірліктер арасында бәсекелестік негізде қаржы ресурстарын жинау және бөлу механизмі болып саналады.

Қызметтік тұрғыдан алғанда халықаралық қаржы нарығы дегеніміз-ұлттық және халықаралық нарықтардың жиынтығы, ол капитал сұранысы мен ұсынысы арасында дұрыс байланыс орнату мақсатында нарық субъектілері арасында қаржы капиталын жіберу, шоғырландыру, қайта бөлу шараларан жүзеге асырады.

Халықаралық қаржы нарығының қызметі несие қызметіне ұқсайды: капиталды қайта бөлу және қайта құю; капитал айналымы шығындарын азайту; капиталды орталықтандыру және шоғырландыру; мерзімдік сауда; экономикалық циклдер шығындарын азайту; үздіксіз қайта өндіру үдерістерін қамтамасыз ету.

Экономика теориясына сәйкес халықаралық қаржы нарығы екі топқа бөлінеді: ақша нарығы және капитал нарығы. Ақша ссудасы дегеніміз-ағымдық өтемпаздық және несиелік қарызды жабу үшін қарызгерлердің бір жылға дейінгі мерзімге қаржы алуы. Капитал ссудасы дегеніміз-қарызгерлердің ұзақ мерзімдік қаржы алуы.

Шетелдік фирмалар мен азаматтарға ақылы, мерзімдік және қайтарымдылық негізде ссудаға беру мақсатында шетелден алынатын капитал - әлемдік ссудалық капитал нарығындағы мәмілелер нысаны болып табылады. Әр түрлі елдер арасында капиталды шоғырландыру және қайта бөлу арқылы әлемдік ссудалық капитал нарығы ақша және капитал ссудалары түрінде қайта өндіру үдерісінің үздіксіз қызметін қамтамасыз етеді (11-сурет).



11-сурет. Әлемдік ссудалық капитал нарығы

Қарыз беру формасына байланысты әлемдік ссудалық капитал нарығын несиелік нарық және құнды қағаздар нарығы деп жіктеуге болады. Қаржы нарығындағы әр түрлі секторлар арасында үнемі қайта құйылып отырылатын капитал ағынының үдерісі барысында қысқа мерзімді капитал салымының орта мерзімді және ұзақ мерзімді несиелерге айналып кететін кездері болады. Банк несиелерін құнды қағаздар несиесіне алмастыру нәтижесінде секьюритизация (қауіпсіздендіру) үдерісі дами бастады, сол арқылы шеттен алынған капитал шаруашылықпен айналысатын субъектілер қарамағына түседі.

Әлемдік ссудалық капитал нарығының басты белгілерінің бірі - еуровалюта және еурокапитал нарығы.

Еуровалюта нарығының төмендегідей шартты факторлары бар:

а) Маршал жоспарын жүзеге асыру барысында еуропа экономикасына айтарлықтай мөлшерде долларлық инвестицияның тартылуы («доллар тұтынушы») құрылымды қалыптастырды. Доллардың АҚШ-нан тыс жерлерде айналысқа түсуі НАТО аясындағы әскери ассигнациялармен толықтырылып отырады.

б) АҚШ ішкі инвестициялық белсенділікті арттыру мақсатында пайыздық мөлшерлемені төмендетуі инвесторларды доллар күйіндегі

активтерін капиталға салудың басқа формаларын іздестіруге мәжбүр етті, олар өз активтерін бірінші кезекте Батыс Еуропаға шығаруды көздеді;

в) соғыс кезінде және КСРО мен АҚШ арасында келіспеушілік кезінде КСРО долларлық валюталық резервтері АҚШ банктерінде емес, Батыс Еуропада сақталды;

г) еуровалютаны қолдану дамыған елдердің Орталық банктеріне және Халықаралық есептеу банкіне (Базель) өзара несиелендіруге, валюта бағамы мен пайыздық мөлшерлемелерді басқаруға мүмкіндік берді.

АҚШ-ның ұлттық ақшаларының формаларын жоғалтпағанына карамастан, олар ұлттық банк органдарының бақылауынан және Орталық банктің басқаруынан шығып кетті. Мұндай долларлар еуропалық банктердің шоттарына түскендіктен «еуродоллар» деген атқа ие болды. Біртіндеп «еуродоллар» ұғымы кеңейіп, АҚШ территориясынан тыс жерлерде және АҚШ территориясындағы еркін экономикалық зонада орналасқан банктерде долларларға қатысты қолданылатын атауға айналып кетті.

Уақыт өте келе еуро — приставкасы ұлттық заңнама ықпалынан шығып кеткен басқа да валюталарға қатысты да айтылатын болды. Бастапқыда негізгі еуровалюта еуродоллар болса, кейіннен оған еуромарка, еурофрунт, еурофранктер, еуроендер т.б. қосылды.

Ұлттық бақылаудың болмауы және еуровалюта түріндегі капиталдың еркін қозғалысы ұлттық нарық пен еуронарықтағы бірдей мерзімге белгіленген ставкалар арасында айырмашылықтың туындауына ықпал етті. Қаржыны ұлттық нарыққа шоғырландыру, неғұрлым тиімді жолдармен еуровалюта нарығына орналастыру мүмкіндіктері пайда болды.

Еуронарықтағы пайыздық мөлшерлеменің ұлттық мөлшерлемелермен салыстырғандағы өзіндік ерекшелігі оның дербестігінде.

Еуробанктер ұлттық заңнаманың ықпалында болмайды, табыс салығын төлемейді және несиелік пайызды төмендете алады, соның арқасында банктердің еуронесиелер бойынша табыстары жоғары болады. Сонымен қатар, коммерциялық банктерді орталық банкке белгілі бір кассалық қалдықтарды пайызсыз шотқа салуға міндеттейтін резервтеу талаптарының еуродепозиттерге қатысы жоқ, бұл да еуробанктердің арзанға несие ұсынуларына және өздеріндегі депозиттерге қымбатқа салып қоюларына мүмкіндік береді.

1 жылдан 15 жылға дейінгі мерзімге берілетін еуронесиелер мен еурокапиталдар (еурооблигациялар) әлемдік капитал нарығының маңызды сегменттерінің бірі болып табылады.

1990 ж. бастап еуронесиенің басым бөлігін Халықаралық банк консорциумдары құрайды, оған 2 және ондаған банктер кіреді. Қысқа мерзімді еуронесие (1 жылға дейін) толық мерзімге және толық сомамен тұрақты мөлшерлеме бойынша беріледі. Орта мерзімдік және ұзақ мерзімдік еуронесиелер стэнбай және жаңарту шарттары бойынша беріледі.

Бұл несиелердің төмендегідей ерекшеліктері бар:

а) Еуровалюта нарығында ЛИБОР мөлшерлемесін ескере отырып, қайта қаралатын өзгермелі мөлшерлеме; мөлшерлемелерді қайта қарау мерзімі келісімшартта көрсетіледі;

б) келісімшартта көрсетілген сома бірнеше мерзімге (3,6,9,12 айға) бөлінеді, бұл қысқа мерзімді ресурстарды пайдалана отырып, орта және ұзақ мерзімді несиені ұсынуға мүмкіндік береді.

Әлемдік қаржы нарығы мен еуронесие арасындағы қарым-қатынас секьюритизация үдерісі арқылы нығайды, яғни дәстүрлі банктік несиелерді еуровалютамен бағаланатын құнды қағаздарға айналдыру арқылы. Бұл үдеріс тұтынушыға берілген несиені мен құнды қағаздарды басқа несиенгерлерге өткізуге, аударуға, жетіспейтін қаржының орнын толтыруға, сол арқылы несиелік қауіп-қатерден сақтануға мүмкіндік берді.

Еуронарыққа синдикатталған (бірлестірілген) қарыздар, айналымдағы қарыз міндеттемелер, акциялар және өндірістік құралдар түрінде қаржы тарту және салу алғашқы нарықта екі тараптар үшін де шетелдік ақша болып табылатын, қаржы делдалы қызметін атқаратын валюта бойынша жүзеге асырылады.

Еурокапитал мен еуровалюта ақша нарығы бір-бірімен тығыз байланысты. Екі нарықтың да институционалды базалары бірдей, екеуіне де бір қаржы институты қызмет көрсетеді және екеуі бірдей қарызгерлер мен несиенгерлердің сұраныстарын қанағаттандырады. Еурокапитал нарығы да еуровалюта нарығы сияқты мемлекет тарапынан қатаң бақыланбайды, соған байланысты олар ұлттық немесе мемлекеттік капитал нарығына қарағанда тиімді болып табылады.

Еурокапитал нарығын қаржыландыру шаралары еуроқағаздар шығару арқылы жүзеге асырылады. 1990 ж. еурокапитал нарығында облигациялық займдардың жартысынан көбі ТҰК мен ірі банктік құрылымдардың үлесінде (59%), ал мемлекеттің үлесінде (12%), мемлекеттік мекемелер мен ұйымдарға (8%), халықаралық ұйымдар және муниципалитеттер үлесі - (2%). 1990 ж. соңынан бастап қарыз нарығында институционалды инвесторлар мен ұжымдық инвестициялық институттарының саны артып кетті.

Алдыңғы қатарлы инвестициялық банктер тек ірі инвесторлар немесе еурокапитал нарығының элементтері ғана емес, сондай-ақ олар лиц-менеджерлер ретінде облигацияларды орналастыруға белсенді ат салысады және екінші нарықта қомақты табыстар табады.

Капиталдың еркін мобильділігінен түсетін пайда - экономистер арасында көптен бері даулы пікірлер тудырып келе жатқан күрделі мәселе. Теориялық тұрғыдан алғанда бұл мәселе халықаралық еркін тауар және қызмет саудасының пайдасы жөніндегі теоремалар халықаралық активтер саудасына сәйкес келеме, жоқ па деген сұрақ төңірегінде талқылануда.

Дәстүрлі көзқарас тұрғысынан алғанда, еркін капитал мобильділігінен түсетін табыс уақытаралық (intertemporal trade) саудадан түсетін табысқа сәйкес келеді, ол тауар және қызметті түрлерін болашақта жүзеге асыруға міндеттене отырып, тауар және қызмет алмасу шаралары болып табылады.

Дамушы елдер шетелден импорт құралдарын қаржыландыру мақсатында займдар алғанда, олар уақытаралық саудаға қатысады. Қарыз алушы ел мұндай саудадан ұтады, себебі инвестициялық жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік алады, ал ондай жобаларды тек ішкі қор жинағының есебінен қаржыландыру мүмкін емес.

Өз кезегінде қарыз беруші елдер де ұтады, өйткені қомақты кіріс әкелетін активтерге ие болады. Сондай-ақ, шетелдік инвестициялардың «қосалқы» пайдалары тағы бар, атап айтар болсақ, жаңа технологиялар трансферттері, ішкі нарықтағы бәсекелестікті арттыру т.б.

Уақытаралық саудаға қатынасу экономиканың және қоғамның құрылымдық ерекшеліктермен айқындалады. Мысалы, Жапонияның тұрғындары АҚШ тұрғындарына қарағанда жылдам қартайатынын ескерсек, жапондық резиденттер үшін өздерінің активтерін АҚШ-на сатқаннан гөрі, американдық активтерді сатып алу әлдеқайда пайдалы. Бұл жағдай жапондықтарға зейнеткерлік жасқа жеткеннен кейін қомақты табыс табуға, ал американдықтарға - неғұрлым төмен мөлшерлеме бойынша қарыз беруге мүмкіндік береді.

Еркін капитал мобильділігінің басқа да артықшылықтары бар, атап айтсақ, ол экономикалық құлдыраудың әсерінен ұлттық тұтыныстың шұғыл төмендеуінен немес ірі апаттардан сақтануға мүмкіндік береді: экономикалық дағдарыстар кезінде елдер өзінің жеке жинақ қорын жұмсағанның орнына, уақытша басқа елдердің қорын тартады, өздерінің активтерін сатады немесе активтерді шетелден қарызға алады.

Біздің ойымызша, әлемде толық ақпарат болмаса, еркін капитал мобильділігі экономикадағы бұрмалаушылықтарды, яғни дәйексіз мәліметтерді одан әрі үдете түсетіні сөзсіз. Мұндай бұрмалаушылықтардың астарында ақпараттың асимметриялығы жатыр. Мысалы, әдетте заемға ссуда алушы өзінің инвестициясына келетін қауіп-қатерлер жөнінде несиегерге қарағанда жақсы хабардар болады. Жарым-жартылай ақпарат мәміле жаслағанға дейін, мәміледен кейін де түрлі мәселелер туындайды.

Асимметриялық (дұрыс емес) ақпараттардың кесірінен операция жасалғанға дейін қате (жалған) таңдау (тиімсіз таңдау, жағымсыз селекция - adverse selection) мәселесі туындайды. Несиелік тұрғыдан өте сенімсіз потенциалды заемшылар, несие алуға қатты тырысады, сондықтан да олардың несие алу мүмкіндіктері мол. Қате таңдау парадоксының мәні, несиеді сол сенімсіз заемшылардың алуында және соның кесірінен несиегерлер сенімді қарызгерлер бола тұрса да, несие беруден мүлдем бас тартады.

Асимметриялық ақпарат жағымсыз мінез-құлықтың («моральдық қауіптілік», «адамгершіліксіз контрагент» - moral hazard) туындауына да әсер етеді, бірақ ол операциядан кейін байқалады. Айталық, келісімшартқа қол қойылғаннан кейін заемшы несиегер қаламайтын өте қауіпті қызмет түрлерімен айналысуы мүмкін. Сол себепті несиегерлер тағы да ссуда беруден мүлдем бас тартулары ықтимал.

Жоғарыда аталған барлық жағдайлар еркін капитал мобилділігі тиімсіз инвестициялармен және қаржы дағдарысымен аяқталуы ықтимал. Міне осындай қауіпті жағдайларға байланысты, әртүрлі елдердің үкіметі келеңсіз жағдайлардан сақтану мақсатында халықаралық капитал мобилділігін бақылауға алуға тырысады.

Егер дұрыс пайдаланса, капитал ағыны инфроқұрылымды жетілдіруге және экономикалық жағдайды жақсартуға жол ашады. Қомақты капитал ағынын игеру тиімділігі экономиканы макробасқару шараларын жақсартуға байланысты. Негізінен жылжымалы капитал мемлекеттің қаржы мәселелерін қатаң бақылауын қажет етеді. Қазіргі таңда ішкі саясаттың ықпалына көнбейтін, ішкі «бейберекет» жинақ қор жоқ.

Үкімет ысырапшылдық саясатын жүргізген жағдайда, отандық және шетелдік инвесторлар өз активерін әлдеқайда қауіпсіз территорияларға орналастыруға тырысады. Ішкі пайыздық мөлшерлеме өседі, халық үкіметті кінәләйді және саяси кері кетушілік басталады. Капитал макроэкономикалық саясаттың ішкі және дәрменсіз тәртібіне айналады.

Капитал ағынын айқындау барысында іс жүзінде пайыздық мөлшерлемемаңызды рөл атқарады. 1990 ж. басында АҚШ төменгі пайыздық ставкаларының нәтижесінде орташа табысы бар елдерде капиталдың шұғыл өсуі белең алды, бұл Америкаға және басқа да инвесторларға басқа региондарда неғұрлым жоғары табыс көздерін іздеуге түрткі болды. Әрине, пайыздық мөлшерлеменен қоса, оның нәтижелерін бағалау барысында алушы-елдегі саяси және экономикалық қауіптілік, оның даму перспективасы ескерілуі тиіс. Пайыздық ставка бұл капитал ағынынан күтілетін табыс көлеміне әсер етуші бірнеше факторлардың жиынтығы.

Біріншіден, жалпы алғанда капитал бай елдерден кедей елдерге өтпейді.

4-кестеде инвестицияның ЖІӨ-ға қатысы мен тұрғындардың ЖІӨ жинағы салыстырмалы түрде берілген. Егер инвестициялар жинаққордан асып кетсе, ел таза заемшы болып саналды, басқаша айтқанда ол капиталды дүние жүзіндегі басқа елдерден алады деген сөз. Осының негізінде, АҚШ ең басты таза қарызгер болып табылады (ЖІӨ).

4-кесте. Жинақ қор, инвестициялар және таза несиелендіру 2007  
(% ЖІӨ)

	Инвестициялар	Жинақ қор	Таза заем/несие*
АҚШ	18,8	15,2	+3,6
Еуроодақ	20,0	20,5	-0,5
Жапония	22,9	25,7	-2,8
Дамушы елдер	26,5	26,9	-0,4
оның ішінде			
Африка	21,2	18,8	+2,4
Азия	30,2	31,3	-0,9
Орта Шығыс және Түркия	23,4	24,4	-1,0
Латын Америкасы	19,4	18,5	+1,1



\* «Қосу» белгісі - таза заемды білдіреді, «алу» — таза несиені білдіреді.  
Дереккөз: IMF, World Economic Outlook (қыркүйек 2007).

Жапониядан шығатын капитал ағыны ЖІӨ - 2,8% жетеді, оның аз ғана бөлігі кедей елдерге жіберіледі де, негізгі бөлігі мемлекеттік қарызды жабуға кетеді.

Дамушы елдер ұжымды түрде капиталды қалған елдерге экспортқа шығарады. Тек Африка ғана күтілетін нәтижеге сәйкес келеді, ондағы капитал ағыны ЖІӨ - 2,4% құрайды.

Екіншіден, капитал ағыны өскенімен, әлемдік капиталдың басым бөлігі әлі де ішкі нарыққа тәуелді болып отыр, ал ол қомақты капитал нарығын тікелей интерпретациялау барысында әлдеқайда тиімді болар еді. Бұл Филдстайн-Хориоки парадоксы деп аталады. Тек 11% еуропа елдеріндегі зейнетақы қорлары ЕҚ-нан (Еуропа қоғамдастығы) тыс инвестицияланады. Американдық құнды қағаздар қомақты нарық капитализациясының 48% ғана құрайтынына қарамастан, Американдық зейнетақы қорлары өз активтерінің 92% АҚШ инвестициялайды.

Ұлттық қор жинағы мен ұлттық инвестициялар да дамушы елдерге бағытталған. Дамушы елдерді инвестициялау көлемі 1993 жылдан 2007 жылға дейінгі аралықта 26% құрады, оның 24% - ішкі жинақ үлесінде, тек 2% ғана - шетелдік инвестициялар. Тіпті дағдарыс кезінде «азия алпауыттарының» ЖІӨ - 33% -дан 1% инвестициялары шетелдік капитал арқылы қамтамасыз етілді.

Үшіншіден, капитал мобильділігінің өзіндік сипаты - оның индустриялы елдер арасындағы бір бағытты қозғалыс емес, екі бағыттағы қозғалыс болуында. Дамушы елдерден сыртқа шығарылған шетелдік тікелей инвестицияларының ең жоғарғы көлемі 1271 млрд. құрады, 2007 ж. жылдарда шеттен алынған капитал ағыны 1227 млрд. долл. жетті Батыс Еуропа экспортқа 1018 млрд. долл. шығарды және импортқа 832 млрд. долл. алды.

### **Қорытынды**

1. Сыртқы экономикалық қызметте тепе-теңдікке қол жеткізу ағымдағы операциялардың теңгерімі жағдайына тәуелді болады. Теңгерім нөлге тең болуы үшін жеке сектордың жинақтарының инвестицияға тең болуы, ал таза салықтың мемлекеттік сектор шығындарына тең болуы қажет. Ағымдағы операциялар жетімсіздігі инвестициялар мен мемлекеттік шығындармен салыстырғандағы ұлттық жинақтаулардың төмен деңгейін көрсетеді.

2. Ағымдағы операциялар теңгерімін жақсарту импортқа квоталар енгізуге, импорттық салықтарды көтеруге немесе экспорттық субсидиялар ұсынуға байланысты болады деген пікір қате.

3. Таза тауарлар мен қызмет экспорты таза капитал экспортына тең болатын болса, онда елдің төлем теңгерімінің сальдосы нөлге тең болатынын көрсетеді. Ақша мөлшерінің көлемі төлем теңгерімінің жайына (состояние) тәуелді болса, бұған сәйкес жалпы экономикалық конъюктураға тікелей

тәуелді болады. Төлем теңгерімінің жайына (состояние) ел ішіндегі экономикалық деңгейімен қатар валюталық рыноктағы ұлттық ақша бірлігінің ағымдағы курсы, елдегі және шетелдегі баға деңгейі арасындағы айырма, пайыз ставкасы мен ел ішіндегі және шетелдегі инфляция қарқыны арақатынасы арасындағы айырма да әсер етеді.

4. Фискалдық және ақша-кредиттік саясат құралдарынан басқа ашық экономикадағы экономикалық конъюктураға әсер ету үшін үкіметтің қолында валюталық саясатты ұлттық валюта курсы реттеу түрінде және әлемдік капиталды бір жерден екінші жерге аудару шарты ретінде қолдану мүмкіншілігі болады. Мұнымен қатар, бекітілген валюталық курс жағдайында орталық банкі дербес ақша саясатын жүргізе алмайды, ал жүзбелі валюталық курс жағдайында елдер арасындағы капитал аударулары мобилді болған сайын фискалдық саясаттың нәтижелілігі соғұрлым төменірек болады.

5. Үш жақты тепе-теңдікке жетуге қажетті экономикалық саясат шаралары жинағы экономикалық конъюктураның ағымдағы жайымен айқындалады; бұл жағдайда келесі ереже жұмыс істейді: қанша мақсатқа қол жеткізу көзделінетін болса, бір мезгілде экономикалық шаралардың соншама әр алуан түрін қолдануға болады.

6. Мемлекеттің экономикалық саясатының тиімділігін бағалаудағы неоклассиктер мен кейнсиандықтардың пікірлері мүлде қарама-қайшы. Неоклассиктердің пікірі бойынша мемлекеттің экономикалық саясатының еш әсері болмайды. Ал кейнсиандықтар мемлекеттің экономикалық саясатын ұлттық экономиканың жұмысын көтеруге қысқа мерзімге қолдану құралы ретінде қарастырады. Үкіметтің тұрақтандырушы шараларының әрекеттілігі бір мезгілде бірнеше мақсатқа қол жеткізуге ұмтылу жағдайындағы уақытша жеңілдіктер мен өкілеттіктер беруге байланысты болатын проблемалардың қалай шешілуіне тәуелді болады.

7. Экономикалық саясаттың нәтижелілігі қажетсіз конъюктураға тікелей өзгерісінің пайда болуы сәті мен тұрақтандырушы шаралардың әрекетінің басталуы арасындағы уақыттық жеңілдіктердің қысқаруына қарай өседі. Белгіленген мақсаттарға қол жеткізуге жауапты инстанциялар арасында өкілеттіктерді бөлу бірлесіп қолданатын қаржы-экономикалық саясат құралдарын өзара бейтараптандыруы болдырмауға бағытталуы тиіс.

8. Мемлекеттің экономикалық саясатының тиімділігі шартының бірі - шаруашылық субъектілерінің болжауға болатындығы болып табылуы. Үкіметтің экономикалық саясат жүргізуі кезінде қолма-қол нәтиже алу мақсатында «сыйлық» жасауы түп нәтижеде ұлттық шаруашылық жүргізудің қоғамдық шығындар арттырады.

9. Халықаралық капитал ағыны тұрақсыз болуы мүмкін. Тез келетін нәрсе тез кетеді. Бұрын сырттан келетін капиталдың басым бөлігі алушы-елде кәсіпкерлікке, жекеменшікке және инфроқұрылымдарға жұмсалатын тікелей инвестициялар түрінде тұрақтанатын. Дағдарыс жағдайы капитал портфелінің жетіспеушігінен туындайды. Дамушы елдер капитал ағынының мерізімінен бұрын ырықтандырылуынан сақтанулары керек.

10. Капитал ағыны өте үлкен инфляциялық қысым әкелуі ықтимал. Шетелдік инвесторлар басқарылуы қиын жекеменшік капитал мен акциялар легін әкелуі мүмкін. Олар сатып алу қабілеттілігі жоғары ақша массасының өсуіне әкеліп соқтырады. Өз кезегінде бұл құбылыс алушы-елде мемлекеттік қаржы органдарында қиындықтар туындатады, әсіресе ол ел инфляцияға қарсы елдің беделіне ие болғысы келсе.

11. Капитал ағыны уақытша валюта бағамына байланысты түсінбеушіліктерді тудырады. Бұл сауда және инвестиция саласындағы түсініксіз бағалау стимулдары мен тиімсіз, әрі қате шешімдердің қабылдануына ықпал етеді. Сондықтан көптеген елдер капитал ағынына тосқауылдар мен шектеулер қоюға тырысады. Чили қысқа мерзімді капитал ағынына шектеу қою арқылы 1990 ж. дағдарыс кезінде азия мемлекеттеріне қиындықтар тудырған рецессиядан құтылды.

12. Капитал ағыны мемлекетті инвесторларды шамадан тыс тартуға итермелеу арқылы елдің салықтық базасын әлсіретуі мүмкін. Үкіметтер арасындағы салықтық бәсекелестік салық түсімінің төмендеуіне, соған сәйкес мемлекеттік инвестициялардың қысқаруына әкеліп соғады.

### **Негізгі түсініктер, терминдер:**

Теңгерім, ағымдағы операциялар теңгерімі, төлем теңгерімі, фискалдық саясат, ақша-кредиттік саясат, капитал мобильділігі, еуронарық, еурокапитал, еуровалюта, синдикатталған (бірлестірілген) қарыздар, капитал ағыны.

### **Бақылау сұрақтары:**

1. Мемлекетаралық экономикалық қатынастар қандай бағыттар бойынша жүзеге асырылады?
2. *IS-LM* моделі бойынша ұлттық шоттардың негізгі тепе-теңдігі нені білдіреді?
3. Ағымдағы операциялар теңгерімін жақсарту импортқа квоталар енгізуге, импорттық салықтарды көтеруге немесе экспорттық субсидиялар ұсынуға байланысты болады деген пікір дұрыс па?
4. Жүзбелі валюталық курс жағдайында елдер арасындағы капитал аударулары мобилді болған сайын фискалдық саясаттың нәтижелілігі қандай себептерге байланысты соғұрлым төменірек болады?
5. Неге көптеген елдер капитал ағынына тосқауылдар мен шектеулер қоюға тырысады?

### **3. Тауар экспорты мен импортын жүргізу операциялары**

Дүниежүзілік экономиканың қазіргі замандағы өзекті мәселелері көптеген мемлекеттердің саясатында басымдылық орында болып отыр. Бұл ұлттық экономиканың өзара тәуелсіздігімен түсіндіріледі.

Мемлекетаралық экономикалық байланыстар екі бағытта жүзеге асады - халықаралық сауда және халықаралық қаржы алмасу.

Халықаралық саудада мемлекетте өндірілген өнімдердің бір бөлігі шетелге (экспортқа) шығарылып, ал шетелде өндірілген тауарлар мен қызмет түрлері импортқа жіберіліп, осы мемлекетте тұтынылады.

Қаржы саласында ұлттық экономиканың өзара байланысы көрсетіледі, сонымен қатар резиденттер ұлттық активтерден басқа шетелдік активтерді де пайдалана алады, атап айтқанда: шетелдік банктерде ақшалай салымдарды ұстауға; шетел компаниялары мен үкімет шығарған құнды қағаздарды сатуға; өз мемлекетінен басқа жерде жылжымайтын мүлік алуға құқылы.

Тауарлар мен қызмет түрлерінің халықаралық нарығы, сонымен қатар қаржы нарықтары, бір-бірімен тығыз байланыста бола отырып, осы елдің ұлттық кіріс көлеміне, инфляция деңгейі мен макроэкономикалық көрсеткіштеріне тікелей әсер етеді.

Қазақстан резиденттері мен басқалар арасындағы экономикалық мәмілелер сол кезең ішінде (1 жыл) елдің төлемдік балансында айқындалады. Қазақстанның сыртқы экономикалық қызметіне сандық (ақшалай) және сапалық (құрылымдық) сипаттама бере отырып, оның дүниежүзілік шаруашылығына қатысын көрсетеді.

Қазақстан Ұлттық Банкі қабылдаған төлем балансының схемасы жалпы алғанда Халықаралық валюта қоры әдістемесіне негізделген.

Ағымдық операциялардың есебі бірнеше тараулардан тұрады: сыртқы сауда балансы, қызмет балансы, инвестициялардан түскен кіріс балансы, ағымдағы трансферттер балансы. Төлемдік баланстың бұл түрі көбінесе баспа беттерінде жарияланады.

Ағымдық операциялардың есеп-шотының маңызды бөлігі - факторлық кірістердің балансы болып табылады, өйткені бұл тарауда жалпы алғанда шетелге салынған инвестициялардан түскен кірістер мен шетелдік инвестициялар бойынша төлемдер жатады.

ХВҚ-дың Жарғысында арнайы VIII бап бар (2 (а), 3 және 4 тараулар). Осы бап негізінде мемлекет ХВҚ келісімінсіз төлемдік операцияларды жүргізуге, ағымдағы операциялар бойынша ақша аударымға шек қоюына болмайды, валюталық бағамдар көп түрлілігін және кемсітушілік валюталық шектеулер енгізе алмайды.

Көптеген елдер - ХВҚ мүшелері (152 мемлекет) осы бапты құптаған. Қазақстан өзінің осы бапқа қосылуын 1995 жылы хабарлады.

Қазақстанның халықаралық экономикалық операциялары әртүрлі алмасуды мына әрекеттер арқылы жүзеге асырады: тауарлар мен қызмет түрлерін сату, бір қаржы активтерін басқа активтерге ауыстыру, халықаралық аударымдар және т.б. Халықаралық мәмілелердің субъектілері болып түрлі ұйымдар, фирмалар және жеке тұлғалар есептеледі, сондықтан олар Қазақстан резиденттері немесе басқа елдердің резиденттері болуы мүмкін.

Қазақстанның ағымдық операциялары балансында резидент еместерге тауарларды сату және оларға қызмет көрсетулерден түскен табыс және резиденттердің шетелден тауарлар мен қызметтер алуға кеткен барлық

шығындары, сонымен қатар инвестициялардан түскен таза кірістер мен таза ағымдық трансферттер көрсетілген.

Төмендегі 5-кестеден көріп отырғандай 2005 жылдан 2009 жылдар аралығында 2005, 2006 және 2007 жылдарда ағымдағы операциялардың есеп – шотында теріс қалдық (сальдо) болғандығын байқатады. Жалпы ішкі өнімнің 2005 жылғы ағымдағы операциялар теріс сальдосы 0,9%, 2006 жылы 2,3% және 2007 жылы 7,8% құрды.

Осы жылдары таза экспорт көлемі (немесе экспорт – импорт сальдосы) халықаралық қызмет бойынша шығындар мен резидент еместерге инвестициялық кірістерді төлеуге жұмсалған.

2008 жылғы ағымдағы есеп – шот сальдосы оңтайлы болып, 2009 жылы қайтадан теріске айналды. Теріс қалдық 2009 жылдың ЖІӨ 3,2% құрды.

Айта кететін мәселе, сырт елмен есеп айырысуда ағымдағы есеп-шоттың теріс қалдықта болуы әрбір үш жыл сайын қайталанып отырады, мәселен, 2001-2003 жылдары, 2005-2007 жылдары.

Осы 5-кестеде ағымдық шот балансының негізгі көрсеткіштерінің динамикасы берілген, онда халықаралық капитал қозғалысының ағымдық шоттар бойынша негізгі элементтері айқындалған, оларға мыналар жатады: тауар және қызмет саудасы, тартылған несиелер мен қарыздар бойынша сыйақы төлеу, тікелей инвесторлардың кірісі, Ұлттық қордың негізгі қорлары мен активтері бойынша сыйақы, ағымдық трансферттер.

Экспортқа тауар шығару 2009 жылы 2007 мен 2008 жылдармен салыстырғанда күрт кеміді. Егер 2007 жылы экспорт 48,4 млрд. долл., 2008 жылы 72 млрд. долл. құраса, 2009 жылы төмендеп 44 млрд. долларға әрең жетті.

Бұл жағдайды 2007 жылдың екінші жартысынан басталған қаржы-экономикалық дағдарыспен түсіндіруге болады.

Осыған байланысты импорт көлемі де 33,3-38,5 млрд. доллардан 28,8 млрд. долларға дейін кеміді. Сауда балансы бойынша 2009 жылғы кіріс 2008 жылмен салыстырғанда екі есе азайып, 2007 жылдың деңгейіне дейін төмендеді.

Халықаралық қызмет көрсету экспортының қарқынды өсуі тоқтап, 2008 жылдың көлемінен аса алмай тұрып қалғаны байқалады. Халықаралық қызмет көрсету импорты да аздап төмендегені көрініп тұр. Қызмет көрсету балансының теріс қалдығы 6,6 млрд. доллардан 5,8 млрд. долларға азайған. Солай болғанмен қызмет көрсету арқылы қаржының үлкен білігі сыртқа кетіп жатқанын білдіреді.

Мұнай мен басқа да шикізат тауарларын экспортқа жіберушілердің негізі шетелдік қатысушылармен құрылған кәсіпорындар болып табылады. Шикізатты экспортқа шығарудан түскен түсім тікелей шетелдік инвесторлардың салынған капиталынан түскен қомақты кірісті алып кетуіне мүмкіндік туды. Егерде 2005 жылы шетелге кеткен кіріс көлемі 5,7 млрд. доллар болса, 2007 жылдан 2008 жылға дейін ол 13,1 млрд. доллардан 18,9

млрд. долларға дейін өсіп, 2009 жылы ғана азайып, дегенмен 11,9 млрд. долл. көлемін құрды.

Ағымдығы операциялардың жүргізуінен капиталдың сырттан келуі мен сыртқа кетуі жайында және олардың құрымы туралы мәлімет 12-сүретте көрсетілген.

5-кесте. Қазақстанның төлем балансының ағымдағы есеп-шоттары

АҚШ млн. долл

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
А. Ағымдық шот	-235,97	366,31	-1389,52	-1024,34	-272,6	335,4	-1055,8	-1797,0	-8226,4	6978,1	-3404,5
Сауда балансы	340,28	2168,38	983,38	1987,14	13679,0	6785,4	10321,8	14641,7	15091,0	33518,9	15187,3
Экспорт	5988,53	9288,11	8927,811	10026,91	13232,6	20603,1	28300,6	38762,1	48351,1	71970,8	43961,1
Импорт	-5648,25	-7119,73	-7944,44	-8039,77	-9553,6	-13817,7	-17978,8	-24120,4	-33260,2	-38451,9	-28773,9
Қызмет балансы	-164,07	-797,02	-1374,39	-1997,86	-2040,4	098,7	-5267,3	-5912,0	-8071,8	-6615,8	-5800,2
Экспорт	927,46	1053,00	1260,21	1540,42	1712,3	2009,2	2228,4	2807,6	3555,0	4382,9	4265,8
Импорт	-1091,53	-1850,03	-2634,60	-3538,28	-3752,7	-5107,9	-7495,7	-8719,6	-11626,8	-10998,7	-10065,9
Кіріс балансы	-568,85	-1254,05	-1236,96	-1127,37	-1746,6	-2863,1	-5696,9	-9319,3	-13086,0	-18940,4	-11891,7
Несиелер мен займдары бойынша төленетін сыйақылар	-230,26	-232,18	-197,07	-213,07	-277,5	-413,4	-818,9	-1696,4	-3498,4	-3873,5	-2996,1
Тікелей инвесторлар кірісі	-329,57	-1045,90	-1147,23	-1014,80	-1448,3	-2376,4	-4795,5	-7823,7	-11245,1	-16623,9	-10224,3
Қорлар бойынша сыйақылар	76,52	103,73	163,29	127,70	123,6	140,2	228,2	443,8	745,7	422,6	205,3
Ұлттық қор активтері бойынша сыйақылар			30,30	72,58	68,1	112,3	181,8	378,6	715,5	766,5	615,6
Тағы басқа (нетто)	-85,55	-79,70	-86,24	-99,77	-212,5	-331,8	-493,5	-621,6	196,4	367,8	507,7
Ағымдық трансферттер	156,67	249,01	238,46	113,74	-164,7	-488,2	-413,5	-1207,4	-2159,5	-984,6	-900,1
Дереккөз: ҚҰБ мәліметтері бойынша құрылған											



12-сурет. Ағымдық операциялардың балансының құрылымы мен динамикасы

Ағымдық операциялар бойынша түскен кірістердің жалпы сомасы 2005 жылғы 91,5% салыстырғанда 2009 жылы төмендеп 88,7% құрды. Балансты аймақтық тұрғыдан бөліп таратса, онда шикізаттың көбі инвесторлар шыққан мемлекеттерге кеткенін көруге болады, себебі пайдалы қазбалар шығару саласындағы жобаларды олар қаржыландырады.

Тауар экспортында көбінесе мұнай мен газ тасымалдау басым, олардың көпшілік бөлігі ТМД-дан тыс елдерге бағытталған.

Ағымдық операциялардың үлкен тапшылығы (2005-2007 және 2009 жылдары) ең алдымен халықаралық қызмет пен факторлық кірістер бойынша үлкен пассивтік сальдоға қатысты болып, сыртқы сауда балансының оңтайлы сальдосы тапшылықты жоя алмады. Бірақ қорытынды дисбаланс жыл сайын тікелей инвестиция ретінде шетел капиталының келуімен, экспорттық несиелермен, сауда қарыздарымен және басқа да қарыздар түрімен жабылып отырды.

Ағымдық есеп-шот тепе-теңдікті өлшеудің бір әдісі ретінде қолданған өте дұрыс, сонымен қатар экономикалық саясатты жүргізудің ерекше қажеттілігін керек етеді. Себебі ағымдық есеп-шот тікелей мемлекеттің нақты табысы мен адам өмірінің стандартты деңгейіне байланысты.

Ағымдық есеп-шотта тапшылық пайда болған жағдайда оны қаржыландыру проблемасы туындайды, ал бұл келешекте экономикалық саясатты жүргізуге әсерін тигізбей қоймайды. Егер тапшылық кезінде төлем балансы ағымдық шоты ұлттық есеп-шотпен бірігетін болса, яғни елдің шығындары кірістен асып кетсе, және де ұзақмерзімдік инвестиция келуі арқылы тұрақты қаржыландырып тұрмаса, бұның түбі жақсылыққа апармайды. Ал ақшалай активтерді шығару жолымен ағымдық есеп-шоттың



тапшылығын қаржыландырса, қарыздар өсіп кетеді және бұл қыйындықтарға әкеледі.

Буны ұлттық кіріс теңдеуі бойынша анықтауға болады:

$$Y = C + I + (E - Z) \quad (26)$$

бұл жерде  $Y$  – кіріс,  $C$  - толық тұтыну,  $I$  - инвестиция және  $(E-Z)$ -ағымдық есептің төлем балансы.

Жабық түрдегі экономикада толық шығындар  $(C + I)$  ұлттық кірістен  $(Y)$  аспайда. Егер импорт көп болған жағдайда  $(E-Z)$  Қазақстан сияқты ашық түрдегі экономиканың шығындары түскен кірістен асып кетуі мүмкін.

Импорттың артық мөлшерде болуы (ағымдық есеп-шот тапшылығы) мемлекет (ел) өз табысының көлеміне қарамастан көп тұтынатынын көрсетеді. 26 теңдік формуласын өзгертіп жазып бұл проблемаға басқа жағынан қарауға болады.

$$S - I = E - Z \quad (27)$$

Осы теңдікте  $S = (Y - C)$  үнемдеу болады. Жабық түрдегі экономикада үнемдеу инвестицияға тең болуы керек. Алайда ашық түрдегі экономикадағы үнемдеу мен инвестициялар басқа елдермен салыстырмалы түрде алғанда ерекшеліктері бар. Артық импорт  $(Z > E)$  үнемдеумен салыстырғанда инвестицияның жоғары екенін көрсетеді, себебі ол шетелдік қарыздармен қаржыландырылған. Бірақ инвестициямен бағаланатын тұрақты ұзақ мерзімді капитал құюлуы болмаса, ол міндетті түрде теріс жағдайға әкеліп соғады.

Ағымдық есеп-шот балансының тұрақты теріс сальдосы экономикалық қауіпсіздікке әсер ететініне байланысты мемлекет ағымдағы есеп-шоттың тапшылығын белігілі бір капитал формасының ағымымен қаржыландыруға тырысады. Келтірілетін капитал ағымы өте жоғары өтімділікте болуы керек, тек осы арқылы мемлекет шетел кәсіпкерлерін қызықтыра алады.

Бұл Үкіметтің басқа да экономикалық және әлеуметтік саяси салаларындағы әрекеттерін шектейді. Сондықтан мұндай шаралар белгілі бір Халықаралық Валюта Қоры сияқты халықаралық қаржы мекемелерінің ресурстарымен ағымдық есеп-шоттың тапшылығын жабуға жұмылдырылса, онда үкіметтің экономикалық әрекеттеріне шектеу қойылып, Қазақстан сияқты басқа мемлекеттер осыны бастан кешіреді.

Төлемдік операциялар бойынша ағымдағы есеп-шот балансы бұл төрт компоненттің сомасы: сауда, қызмет, өндірістік факторлардан және біржақты аударымдардан түскен кірістер. Төлемдік операциялар бойынша ағымдағы есеп-шот балансының оңтайлы сальдосы дамыған елдерде кең етек жайған, атап айтсақ, ЖІӨ-мен алғанда Швейцарияда 11%, ал Португалияда 10% құрайды. Көптеген дамушы және өтпелі кезеңдердегі елдерде ағымдық баланс тапшылығы байқалады, ал индустриалды елдерде ағымдық баланстың артықшылығы көрінеді.

Қазақстанның ағымдық есеп-шот балансының тапшылығы ЖІӨ бойынша 1999 жылы 1,4%, 2006 жылы 2,3%, 2009 жылы 3,2% болған. 1999, 2006, 2009 жылдардағы экспортқа шығарылған тауарлардан түскен кірістер дисбалансты жаба алмады, өйткені дисбаланс осы кезең ішінде ағымдық есеп-шот операциялары теріс қалдық бойынша құрылған болатын. Ағымдық операциялар балансының оңтайлы болмауы сыртқы қарыздардың өсуіне әкелді.

Тапшылықты қаржыландыру көздері осы елдің экономикасына шетелдік капиталдан тікелей немесе қоржынды инвестициялар түрінде салым салыну арқылы, шетел банктерінен, үкімет және халықаралық ұйымдардан қарыз алу арқылы, Ұлттық банкте сақталған ресми валюта резервтерін қысқарту есебінде жүзеге асады.

Ағымдық есеп-шот тапшылығын шетелден келген капиталды банктер мен компаниялар қарыз капиталы түрінде қаржыландырып теңестірген және экономикаға шетел инвесторлары тікелей инвестициялар салу арқылы жүзеге асырған.

Сыртқы міндеттемелердің өсуіне негізгі үлес қосқан коммерциялық банктер болды, олар шетелден қарызды үлкен көлемде келтіріп отырған, сонымен қатар тікелей инвестициялар таза ағымы және мемлекеттің сыртқы қарызын өтеуі тоқтап қалмаған.

Халықаралық құнды қағаздар шығаратын эмитент банктер мен кәсіпорындар тізімі өте тез көбейді және олардың сырттан қаржы келтіруі күрт өсті. Бірнеше банктер мен компаниялар еврооблигацияларды шығару және орнастыру мақсатында шетелде еншілес кәсіпорын ашқан.

Халықаралық рынок капиталынан алынған біршама қаржы ресурстары шетел активтеріне тартылды, шетел активтерінің өсуіне байланысты Ұлттық қор активтері көбейді, бұл жағдай резиденттердің шетел активтерінің қарқынды жоғарлауы көрсеткіштерін қамтамасыз етті.

Сыртқы сауда көрсеткіші төлем теңгерімінде аса маңызды орындардың біріне ие болады, сол себепті де сауда теңгерімінің жайы төлем теңгерімінің жайына жалпы үлкен әсер етеді.

Активті сальдоның немесе сауда теңгерімі тапшылығының экономикалық мәнін нақты бір елге қолданғанда, сол елдің әлемдік қауымдастықтағы жағдайына, оның әріптестерімен байланысының сипатына және жалпы экономикалық саясатына тәуелді болады. Экономикалық даму деңгейі бойынша көшбасшы елдерден артта қалған елдер үшін белсенді (активті) сауда теңгерімі төлем теңгерімінің басқа да баптары бойынша халықаралық міндеттемелерін төлеу үшін валюталық қаржы көзі ретінде аса қажетті. Яғни елдің сауда теңгерімі оң сальдомен сипатталатын болған жағдайда, бұл сол елдің импорт бойынша төлемдері өнімді экспорттаудан түсетін түсімдерден азырақ дегенді білдіреді, осы себепте валюта елде қалады, түп нәтижесінде аталмыш ел өзінің қарыздарын төлеуге қажетті шетел валютасы түріндегі қосымша қаражатқа ие болады.

Пассивті сауда теңгерімі жағымсыз болып саналады, және де бұл әдетте елдің әлемшаруашылығы позициясының әлсіздігінің белгісі ретінде

бағаланады. Бұл валюталық түсімдер жетімсіздігін бастан кешіруші дамушы елдер үшін қалыпты болып табылады. Өндірісі дамыған елдер үшін бұл басқа мәнге ие болуы мүмкін. Мысалы, АҚШ-тың сауда теңгерімінің тапшылығы (1971 жылдан бастап) оның рыногына күрделілігі жоғары тауар өндіруші халықаралық бәсекелестерінің (Батыс Еуропа, Жапония, Гонконг, Тайвань, Оңтүстік Корея, басқа да елдердің) бел сене енуімен түсіндіріледі. Қалыптасқан халықаралық еңбек бөлінісі нәтижесінде ресурстар халықаралық көлемде тіпті де тиімдірек қолданылуда. АҚШ-тың сыртқы сауда тапшылығының көрінісі болып жоғарыда аталып өтілген әріттестерінің аталмыш операциялары бойынша белсенді сальдосы болып табылады. Осыдан түскен валюталық түсімдерді олар шетелге капитал салуға пайдаланады, оның ішінде АҚШ экономикасына да салады.

Сауда теңгерімі мен ел ішіндегі кіріс деңгейінің үмітті жайына қол жеткізу экономикалық саясаттың түрлі бағыттағы шараларын қолдану талап етілетін жағдайында туындайтын проблемаларды қарастырайық.

Біз баға деңгейі белгіленді және сұраныс шығару көлемімен толық қанағаттандырылды деп санайық. Ең алдымен сыртқы сауданың *IS* моделіне қалайша қосылатынын қарастырайық. Ашық экономикада ел ішінде өндірілетін тауарлардың бір бөлігі шетелге сатылады. Ал ел тұрғындары осы сәтте өз ақшаларын шетелдік тауарлар сатып алуға жұмсайды.

Бұл жердегі маңыздысы бұл жағдайда ішкі шығындар ішкі тауар өндіру көлемін анықтамайды. Ішкі өндіріс көлемі енді ішкі өндіріс тауарлары мен қызметтерге кететін шығындармен анықталады. Ел тұрғындарының (резиденттерінің) шығындары жартылай отандық тауарларды сатып алуға, жартылай шетелдік тауарларды сатып алуға жіберіледі. Осы сәтте ішкі өндіріс тауарларына деген сұраныс, резиденттердің шығындарымен қатар өзіне экспортты да қосады, яғни сыртқы сұранысты да.

Мұны 13-ші формула түрінде көрсететін болсақ, ол келесі түрде көрінеді:

$$\text{Ішкі өндіріс тауарларына кететін шығын} = C + I + G + NE \quad (28)$$

бұл жерде *NE* - тауарлар мен қызметтер саудасының (таза экспорт) сальдосы, *C* - тұрғындардың тұтынысы, *I* - инвестициялар, *G* - мемлекеттік сатып алулар.

Біз ішкі шығындар пайыздық ставка көлеміне байланысты болады деп санайық, бұдан келесі шығады:

$$A = A(Y, i) \quad (29)$$

бұл жерде  $A = C + I + G$ ,

*Y* - кіріс деңгейі, *i* - пайыздық ставка.

Әрі қарай импортқа кететін шығындарды айқындайтын таза экспорт біздің кірісімізге, және де біздің экспортқа деген сұранысты айқындайтын шетелдегі кіріс деңгейіне  $Y_j$  және де

$$e_j = (eP_j)/P \quad (30)$$

формуласы бойынша есептеп шығарылатын шынайы валюталық бағамға тәуелді деп болжайық.

Бұл жерде  $e_j$  – шынайы валюталық бағам,

$P$  и  $P_j$  - ішкі рынок пен шетелдегі ұлттық валютада көрсетілген сәйкес баға деңгейлері,

$e$  - ұлттық валюта бірліктерінде көрсетілген шетелдік валюта бағасы (валюталық курс).

Осылайша ұлттық валютаның шынайы құнсыздануы біздің сауда теңгерімімізді жақсартады, себебі сұраныс шетелдік өндіріс тауарларынан отандық тауар өніміне қарай ауады.

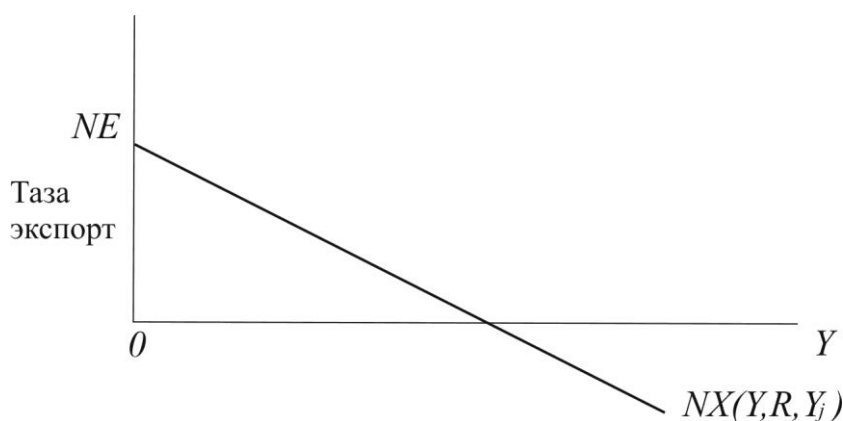
Осыдан үш маңызды қорытынды жасауға болады. 1. Шетелдегі кірістің өсуі басқа да тең келетін жағдайда елдің сауда теңгерімін жақсартады, және де мұның салдарынан жиынтық сұранысты да өсіреді. 2. Ел валютасының шынайы құнсыздануы сауда теңгерімін жақсартады, және де бұған сәйкес жиынтық сұранысты өсіреді. 3. Ел ішіндегі кірістің өсуі импортқа деген шығынды көбейтеді және осы арқылы біздің сауда теңгерімімізді нашарлатады.

Төменде ұсынылған сурет шетелдегі ұсынылған кіріс деңгейіне және ұсынылған шынайы валюталық бағамға арнап құрылған (13-сурет).

Осы сәттен бастап  $IS$  қисығы ашық экономика үшін жиынтық сұраныс құрамдасы ретінде таза экспортты есепке алатын болады.

Кірістің тепе-теңдік деңгейі, сонымен қатар шетелдегі кіріс деңгейі мен шынайы валюталық курсқа тәуелді болады. Бұған сәйкес, біз шетелдік кірістің немесе шынайы валюталық курстың өзгерістері кірістің тепе-теңдік деңгейіне әсер ететінін анықтауымыз керек.

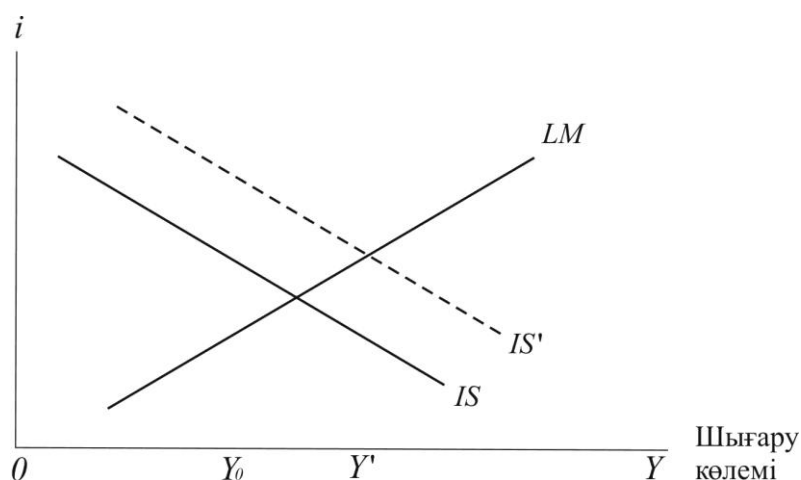
Таза экспорттың қисық сызығы ішкі кірістің өсуі жағдайында төмендейді, себебі кірістің өсуі импорттың өсуіне алып келеді. Ішкі кірістің төменгі мәні жағдайында таза экспорт оң мәнге ие болады, себебі импортқа кететін шығындар өте аз болады. Кірістің өсуіне қарай импорт та өсе береді, таза экспорт азая береді, және де түбі айналып келгенде теріс мәнге ие болады. Қисық сызық көлбеуі үлкен болған сайын импорттың өсуі кіріс бірлігіне қарай көбейе береді, басқаша айтқанда импорттың шектелген бейімділігі жоғары болған сайын ол көбейе береді.



13-сурет. Таза экспорт графигі

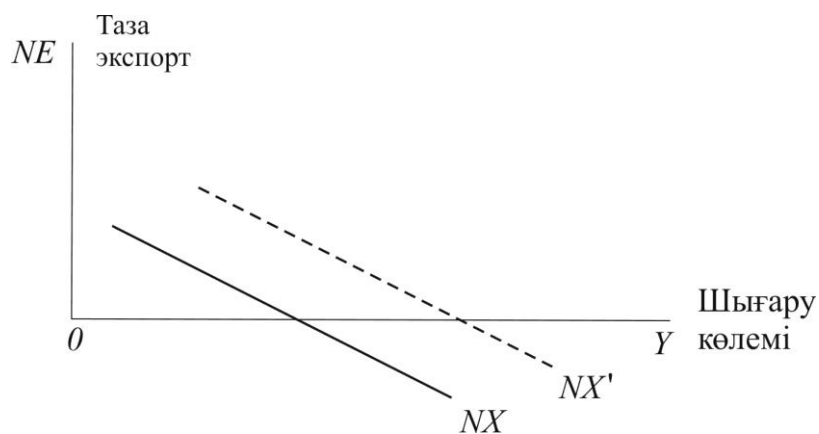
Шетелдегі кірістің өсуі экспорттың экзогенді өсуі ретінде көрініс береді және бұған сәйкес таза экспорт қисығын оңға қарай жоғары жылжытады. Бұл жай валютаның шынайы құнсыздануына да тән нәрсе, валютаның құнсыздануы кірістің әрбір деңгейі жағдайында экспорттың көтерілуіне алып келеді, бұған сәйкес таза экспорттың қисық сызығын жоғарыға жылжытады. Біздің валютаның шынайы қымбаттауы кірістің әрбір деңгейі жайында таза экспорттың қысқаруына алып келеді, себебі бұл жағдайда импорт өседі де, экспорт төмендейді. Ал таза экспорт қисық сызығы төмен қарай жылжитын болады.

Шетелдік кірістің өсуі салдары көрсетілген келесі мысалды қарастырайық (14-сурет).



14-сурет. Шетелдік кіріс өсуінің салдары

Салықты төмендетуден немесе мемлекеттік шығындарды өсіруден және т.б. нәтижесінен шетелдік кіріс өсті деп болжайық. Мұның нәтижесінде біз өндіретін тауарларға деген сыртқы сұраныс өседі және біздің кірістің әрбір деңгейінде таза экспорт көбейе бастайды. Бұл  $IS$  қисық сызығының оңға қарай жылжуына алып келеді. Кірістің жаңа тепе-теңдік деңгейі  $Y'$ -ге теңеседі. Осылайша шетелдегі кірістің өсуі біздің ішкі кірісіміздің сөзсіз өсуіне алып келеді.



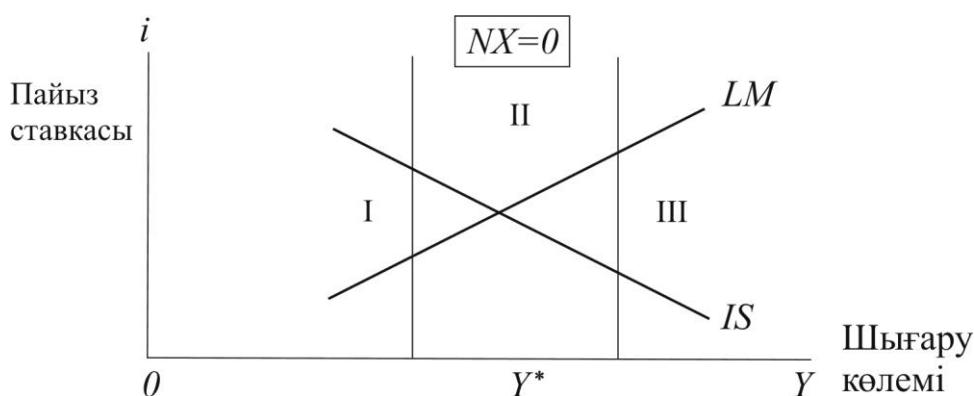
15-сурет. Ұлттық валютаның құнсыздануы және таза экспорттың өсуі

15-суретте таза экспортқа шетелдік кірістің өсуінің әсері көрсетілген. Біршама өскен шетелдік кіріс  $NX$  таза экспортының қисық сызығы жоғарыға қарай жылжуына алып келеді.  $Y^*$  жаңа кіріс деңгейі жағдайында  $NX$  таза экспорты бұрынғы деңгейінен жоғарыға көтеріледі (15-сурет).

Біз осылайша ұлттық валютаның шынайы құнсыздануының  $NX$  қисығының оңға қарай жылжуына алып келетінін де көрсете аламыз.

Бұған сәйкес  $IS$  қисығының оңға қарай жылжуына алып келеді және мұның салдарынан тепе-теңдік кірісінің өсуіне алып келеді. Таза экспорттың өсуі пайда болады.

Мұнымен қатар, елдер толық жұмыспен қамтуға қол жеткізу арқылы ішкі тепе-теңдікті демеп тұруға ұмтылады (16-сурет).



16-сурет. Ішкі тепе-теңдік пен толық жұмыспен қамту ара қатынасы

16-суретте сыртқы тепе-теңдік пен толық жұмыспен қамтуға қол жеткізу арасындағы қайшылықтың мүмкін болатын нұсқалары көрсетілген.

$NX = 0$  вертикал сызығы теңгерілген сауда теңгерімін білдіреді – берілген валюталық курс және шетелдік кіріс жағдайында кірістің бір ғана деңгейі болады: бұл жағдайда импорт экспортқа тең болады. Бұл сызықтың сол жағындағы сауда теңгерімі оң мәнге ие болады: төмен кіріс жағдайында импорт азырақ болады, бұдан келіп саудада оң сальдо пайда болады.

$NX = 0$  сызығының оң жағында сауда теңгерімінің тапшылығы пайда болады.

Толық жұмыспен қамтылу  $Y^*$  кіріс деңгейі жағдайында қол жеткізіледі, оның сол жағында жұмыссыздық, ал оң жағында жұмыспен қамтылудың молшылығы көрсетілген.

Әдетте елдер өздерінің төлем теңгерімінің теңдік жағдайында болуына ұмтылады. Кері жағдайда не Орталық банктің резервтерінің қысқаруы жүреді (бұл жайдың шексіз жүруі мүмкін емес), не резервтер көлемі тұрақты түрде өсетін болады - Орталық банкі үшін бұл жай қалаусыз. Тепе-теңдікке қол жеткізу міндеті сыртқы тепе-теңдік деп аталады.

Ішкі және сыртқы тепе-теңдік жайының түрлі комбинацияларына сәйкес келетін үш аумақты анықтайық.

I аумақта жұмыссыздық оң мәндегі сыртқы сауда теңгерімімен үйлеседі. Бұл жерде ішкі және сыртқы саясат арасында қайшылық жоқ. Кредиттік-ақшалық және салық саясатын либерализациялауы экономиканың тәуекелсіз кірісінің жоғарырақ деңгейде болуын сыртқы шектеулермен бетпе-бет келуіне алып келеді.

III аумақта экономикада жұмыспен мол қамтушылық пен бір мезгілде сыртқы сауда теңгерімінің тапшылғы орын алғандықтан, екі саясат та бір-бірімен қайшылыққа келмейді. Мұндай жағдайда кредиттік-ақшалай және бюджеттік саясатты қатайту арқылы сұранысты шектеу тапшылықтың төмендеуіне және сұраныстың толық жұмыспен қамту деңгейіне сәйкес келетін деңгейге дейін төмендеуіне септеседі.

Ең соңында, II аумақта біз ішкі және сыртқы тепе-теңдікке қол жеткізу мақсаттары арасындағы қайшылықты бақылаймыз, себебі жұмыспен қамтуды көтеру мақсатында экономикалық өсімді ынталандыру бір мезгілде сауда теңгерімінің тапшылығының өсуіне алып келеді.

Сауда теңгерімінің тапшылығы мүмкін болуы үшін бұл тапшылықты қаржыландыратын қаражат табу керек. Басқаша айтқанда, импорттың экспорттан басым болуын төлеуге қаражат табу керек. Егер де қаржыландыру мәселесі шешілмейтін болса (қазіргі кезде мұндай жағдай көптеген дамушы елдерге тән болып келеді), сауда теңгерімі экономикалық өсімнің шектегіші болып келеді.

Толық жұмыспен қамтуға қол жеткізуге бағытталған шаралар арасындағы, және де сыртқы шектеулер арасындағы қайшылықты реттеу үшін  $NX$  таза экспорт қисық сызығын жоғарыға және оңға жылжытатын шаралар (мысалы, шынайы құнсыздандыру сияқты) жүргізу керек. Мұның баламасы ретінде импорттық түсімдерден асып түсетін, егер де қол жеткізу мүмкін болса - сыртқы займдар есебінен импорттың артық молшылығын қаржыландыруды да қолдануға болады. Бұл жағдайда  $NX = 0$  сызығының оң жағында орналасқан кіріс деңгейі қол жетімдіге айналады.

Осы кезге дейін біз ұлттық экономикаға түрлі сыртқы ықпалдардың қалай әсер етуін қарастырып келдік. Бұл жағдайда түрлі елдердің экономикасы арасындағы өзара байланыс ешқашан да есепке алынған емес.

Ел ішінде мемлекеттік шығындар өскен кезде, кіріс өседі; кіріс өсімінің өскен бөлігі импортқа жұмсалады, мұның нәтижесінде шетелдегі кіріс те өсетін болады. Шетелдегі кірістің өскен бөлігі отандық тауарларға деген сыртқы сұраныстың өсуіне ықпал етеді, ал бұл өз кезегінде мемлекеттік шығындардың өсуі нәтижесіндегі өскен өсімнен жоғары ішкі кірістің қосымша көтерілуін қамтамасыз етеді. Бұл қайталама салдар әсерлері практикада өте маңызды болуы мүмкін.

Құрама Штаттарда экономикалық өсім қарқыны көтерілген кезде, бұл жағдай локомотив тәрізді, басқа елдердің де экономикасын өрге қарай сүйрейді. Тап сондай экономикалық өрлеу басқа елдерде де жүретін болса, Құрама Штаттар сол елдердің локомотивіне тіркеседі.

Бұл жерде әрбір ел бірінші кезекте өз мемлекеттік шығындардың өсуіне қарай әрекет жасауға ынталы екендігін атап өту керек. Алайда, бұған

қарамастан ел сыртындағы шығынының өсуі де қалай да болмасын елдің кірісі деңгейіне әсер етеді. Бұдан басқа түрлі елдер экономикасындағы өзгерістердің басқа елдерге әсер етуі түрліше болады. Бұл елдердің экономикасының көлемі мен қуатына байланысты жүреді.

Мысалы, АҚШ-тағы мемлекеттік шығындардың өсуі Жапониядағы немесе Германиядағы кірістің мол өсіміне алып келеді, ал бұл жағдай керісінше жүрсе, АҚШ үшін кірістің өсуі жоғарыдағы елдердегідей бола қоймайды, мұның себебі АҚШ экономикасы басқа елдердің экономикасымен салыстырғанда көлемі бойынша орасан үлкен болып келеді. Сондықтан да АҚШ-тағы мемлекеттік шығындардың өсуі, пайыздық ара қатынаспен салыстырғанда Жапония мен Германиядағы тап сондай мемлекеттік шығындардың өсуімен салыстырғанда әлемдік сұраныстың мол өсіміне әсері молырақ болады.

Енді экспорттың макроэкономикалық тепе-теңдігімен экономиканың өсуін сақтаудағы маңызын қарастырайық.

Ашық экономика жағдайында сыртқы факторлар - экспорт, импорт, шетелдік инвестициялар өндіріске, кіріс деңгейіне және ел ішіндегі жұмыспен қамту деңгейіне әсер етеді. Бұған сәйкес, сыртқы факторлардың көмегі арқылы макроэкономикалық тепе-теңдікке әсер етуге болады.

Экспортталатын тауарларды, мысалы мұнай мен газды, басқа елдер тұтынады, бірақ экспорт ұлттық өндірістің, кірістің және жұмыспен қамтудың өсуіне түрткі болады.

Сыртқы сауданың салыстырмалы түрдегі артықшылығы туралы классикалық теория экспорттың табиғи және қол жеткізілген артықшылықтары арасында неғұрлым үйлесімді қатынас орнатуға ұмтылады.

Хекшер-Олин теориясына сәйкес елдер өздерінде салыстырмалы түрде мол қоры бар өндіріс факторларын пайдаланып, шығынды көп керек ететін товарларды экспортқа шығарып және өндіріс факторларын көп керек етпейтін тапшы товарды да экспортқа шығарып, осы товарларды кері пропорция факторларын қолдану арқылы өздерінде өндірілмейтін тауарларға айырбастауға тырысады.

Мұның салыстырмалы артықшылығы — тауарлар мен қызметтерді салыстырмалы түрдегі төмен баламалы құны бар тауарлар мен қызметтерді өндіру мүмкіндігі экспорт құрылымын айқындайтын басты фактор болып табылады. Осылайша жанама формада артық факторлар экспортталады және өндірістің тапшылық факторлары импортталады, яғни бір елден бір елге тауар жылжуы әлемдік шаруашылық көлемде өндіріс факторының төмен мобильділігінің орнын толтырады.

Бұл жерде әңгіме елдің қолындағы өндіріс факторларының саны жөнінде емес, олардың салыстырмалы түрде қамтамасыз етілуі жөнінде (мысалы, көмірсутекті шикізатының болжамды қоры жөнінде) болып тұрғандығын атап өту керек. Егер де аталмыш елде қандай да болмасын бір өндіріс факторы салыстырмалы түрде басқа елдерге қарағанда көбірек болатын болса, онда оның құны да салыстырмалы түрде төменірек болады.



Мысалы, егер де көмірсутекті шикізат қоры салыстырмалы түрде мол фактор болып табылатын болса, онда басқа да тең шарттар жағдайында 1 тонна мұнай өндіру шығындары төменірек болады. Бұған сәйкес, қолданылатын өнімнің салыстырмалы құны өндірісте басқа факторлармен салыстырғанда арзан фактор болғандықтан басқа елдердікіне қарағанда төмен болады және көп қолданылады. Осылайша сыртқы сауда бағытын айқындайтын салыстырмалы түрдегі басымдылықтар пайда болады.

Белгілі американ экономисі Леонтьев 1950-інші жылдардың ортасында Хекшер-Олин теориясының негізгі қорытындыларын эмпиристік тексеру әрекетін жасап көреді де парадоксалды қорытындылар шығарады. «Шығындар-өнім шығару» салааралық теңгерім моделін қолданып, ол американдық экспортта басым бөлігін салыстырмалы түрде көп «еңбек сiңiрудi қажет ететiн» тауарлар, ал импортта көп «капиталды салуды қажет ететiн» тауарлар басым болғандағын көрсетті.

Соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда АҚШ-та өзінің сауда әріптестерінің басым көпшілігіне қарағанда капитал салыстырмалы түрде мол, артық өндіріс факторын пайдаланды және де жалақы деңгейі біршама жоғары болды. Бұл Хекшер-Олин теориясына сәйкес АҚШ көп капитал салуды қажет ететін тауарларды экспорттап, ал көп еңбек салуды қажет ететін тауарларды импорттауы керек еді.

Эмпирикалық түрде алынған нәтиже Хекшер-Олин теориясы болжағанға тікелей қарама-қайшы келіп тұрғандықтан, «Леонтьев парадоксы» атауын иеленді. Бұдан әрі қарайғы зерттеулер бұл парадокстың басқа да елдер (Жапония, Индия және т.б.) үшін тән екендігін растады. Бұл парадоксты түсіндіру үшін жасалған көптеген әрекеттер ішінде келесілерді атап өтуге болатын халықаралық мамандандыруға әсер етуші қосымша жайларды ескеру жолы арқылы Хекшер-Олин теориясын дамытып, байытуға мүмкіндік берді:

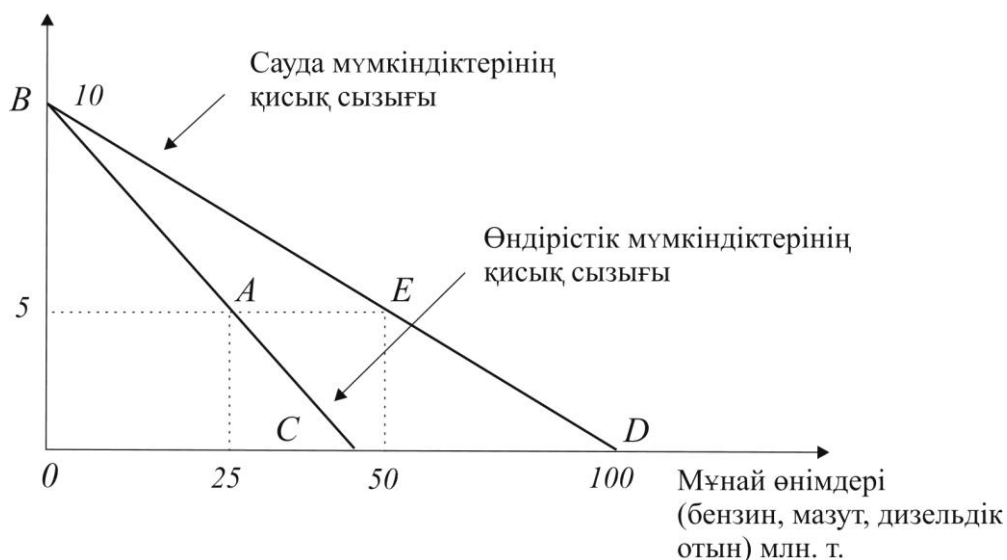
- өндіріс факторларының алуан түрлілігі, ең алдымен еңбек факторы квалификациялық деңгейі бойынша алуан түрлі айырмашылыққа ие болуы мүмкін. Бұл айырмашылықтың нәтижесінде өндірісі дамыған елдердің экспортында жалпы еңбектің емес, жоғары білікті еңбектің артық молшылығы көрініс беруі мүмкін, себебі дамушы елдер бұл кезеңде біліктілігі төмен жұмыскерлердің біршама еңбек шығынын қажет ететін өнімді экспорттайды. Леонтьев парадоксы жағдайында АҚШ-тан біршама өзіндік ерекшелікке ие «адамдық капиталдың» үлкен шығындары жұмсалған «көп еңбекалуды қажет ететін» тауарлар экспортталған еді.

- табиғи ресурстардың маңызды рөлі. Табиғи ресурстар көп жағдайда капиталдың үлкен көлемімен ғана өндірістік процесте ассоциациялануы арқылы ғана қатыса алады, мысалы пайдалы қазба өндіру салаларында. Бұл белгілі бір мәнде көптеген табиғи ресурстарға бай дамушы елдердің экспорты капитал көп салуды қажет ететін болып табылатындығын түсіндіреді, алайда бұл елдерде капитал өндірістің артық факторы болып табылмайды.

- мемлекет жүргізіп отырған саясаттың халықаралық мамандандыруға

әсер етуі. Бұл импортты шектеуі және ел ішінде өндірісті және өндірістің салыстырмалы түрде тапшылық факторлары интенсивті қолданылатын салалар өнімінің экспортын ынталандыруы мүмкін.

Халықаралық сауда теориясы, соның ішінде салыстырмалы артықшылықтар теориясы, сыртқы сауда қатынастарының дамуы нәтижесінде оған қатысушы барлық елдер табиғи шикізат экспорты түріндегі ұтысқа ие болады деп сендіреді (17-сурет).



17-сурет. Мұнай және мұнай өнімдері экспортының өндіріс және сауда мүмкіндіктерінің қисық сызығы

Келесі жағдайды елестетейік: ел екі тауар ғана - мұнай мен мұнай өнімдерін ғана өндіреді. Оған қатысты баға мұнай өнімдерінің бір тоннасының құны 5 тонна мұнайдікіндей болып қалыптасты, сол себепті де мұнай мен мұнай өнімдерін өндірудің өндірістік мүмкіндіктері бірдей болып теңесті. Бұл жағдайда ел 25 млн. т мұнай және 5 мың. т мұнай өнімдерін өндіру болжанатын A нүктесінде орналасады (BC өндірістік мүмкіндіктерінің қисық сызығында).

Ал әлемде жай басқаша деп ойлайық: бір тонна мұнай өнімдері 10 т мұнайға тең. Бұл BD сауда мүмкіндіктерінің қисық сызығы өндірістік мүмкіндіктерінің қисық сызығынан оңырақ жатыр дегенді білдіреді, яғни елге тек мұнай өндіруге маманданған дұрыс.

Егер де мұнай мен мұнай өнімдерін тұтыну арақатынасы өзгермесе, және де ел оларды бұрынғыдай тең пропорцияда тұтынуға ұмтылатын болса, аталмыш елге 10 мың т мұнай өндіріп, оның жартысын 50 млн. т мұнай өнімдеріне айырбастау тиімді болады, яғни A күктесінен бұрын қол жетпеген E нүктесіне жылжиды, бұл нүктеде ел мұнайды бұрынғысынша өндіре отыра мұнай өнімдерінің екі есе үлкен санына қол жеткізеді.

Алайда түрлі елдерде ресурстардың бағасы әр түрлі болады, сондықтан да арзан жұмыс күші бар ел көп еңбек салуды қажет ететін тауарлар өндіруде салыстырмалы түрде басымдылыққа ие болады, ал капиталдың төмен құны

бар елдер көп капитал салуды қажет ететін тауарлар өндіру жағынан басымдылыққа ие болады.

Сонымен қатар елдердің ресурстармен қамтамасыз етілуі жағынан да айырмасы болатындықтан, және де түрлі өнім ресурстардың түрлі арақатынасын талап ететін болғандықтан, өзара тиімді айырбас жасаудың алғы шарттары пайда болады.

Мысалға екі елді алайық: бірі дамыған, екіншісі дамушы. Дамушыға шикізат өндіруге көбірек мамандануы тән сипат болып келеді және оның көмірсутек экспорттауда салыстырмалы түрдегі артықшылығы бар, дамыған елдің артықшылығы – мұнай өнімдерін өндіру және мұнай химиясын өндіру саласында. Екі елде де салыстырмалы түрде артықшылыққа ие болғандықтан, халықаралық баға ара қатынасы олардың ішкі бағаларымен сәйкес келмейді.

Қазақстанда минералды-шикізаттық кешен әлемдік рыноктың сұранысына неғұрлым тез бейімделді.

Қазақстан экспортының салалық құрылымы көптеген жылдар бойы өзгеріссіз қалуының себебі, көп валюталық түсімді қамтамасыз етіп тұрған тауарлар тізімінің өзгермеуіне байланысты болып тұр. Бұл тауарлар тізіміне, ең алдымен отын-энергетикалық және металлургиялық кешендер өнімі жатады.

Жалпы алғанда экспорт құрылымы мазмұны бойынша біртектес болып табылады және оған экспорттың жалпы көлемінің неғұрлым үлкен үлестік салмағы қол жеткізілетін тауарлық позициялар енеді. Мұны қазақстандық экспорттағы шикізат пен жартылай фабрикаттар позициясының алды болуы куәлендіреді.

Қазақстан экспортының құндық көлемінің өсуі ең алдымен әлемдік шикізат рыногындағы конъюнктураның жақсаруына байланысты, сонымен қатар шикізат өндіру көлемінің өсуінің арқасында жүріп жатыр.

Қазақстанның халықаралық еңбек бөлісі жүйесіне қатысуын көрсететін сыртқа сауда мәліметтері елдің бұл көрсеткіш бойынша оның экономикалық мүмкіндіктеріне сай келетін жайға ие емес екендігін көрсетеді.

Қазақстан біртіндеп бірізді түрде өзінің әлемдік саудаға қатысуын тереңдетіп келеді. Сыртқы сауда тауар айналымының, экспорт пен импорттың жыл сайынғы көрсеткіштері 1999 жылдан кейін келесі деңгейде толқып тұрды: сыртқы сауда айналымы - 2000 жылы 16,4 млрд. доллардан 2003 жылы 22,8 млрд. долларға; 2004 жылы 34,4 млрд. доллардан 2007 жылы 76,8 млрд. долларға дейін жетті. Ал 2008 жылы сауда айналымы 82,5 млрд. долларға өсіп, 2009 жылы дүниежүзілік дағдарысқа байланысты 66,5 млрд. долларға дейін төмендеді.

Экспорт бойынша бұл көрсеткіш тұрақты түрде өсті - 2000 жылы 9,3 млрд. доллардан 2008 жылы 53,8 млрд. долларға дейін жетті, 2009 жылы 40,1 млрд. долларға дейін азайды. Импорт көрсеткіштері де 2000 жылы 7,1 млрд. доллардан 2008 жылы 28,7 млрд. долларға дейін өсіп, ал 2009 жылы сәл төмендеп 26,4 млрд. долларды құрды.

Сыртқы сауда қызметінің айырмалық ерекшеліктеріне 2000 жылдан басталған сыртқы сауданың оң сальдосын жатқызуымыз керек. Қарастырылған кезең ішінде бұл көрсеткіш 2,2 млрд.- тан 15,2 млрд. АҚШ долларына дейін, яғни есеге 7 дерлік өсті (6-кесте).

6-кесте. Сыртқы сауданың өсуі және жалпы ішкі өнімнің көбеюі.

млрд. АҚШ долл.

Жыл	Сыртқы сауда сальдосы	Экспорт	Импорт	Жалпы ішкі өнім
2000	2,2	9,3	7,1	18,3
2001	1,0	8,9	7,9	22,1
2002	2,0	10,0	8,0	24,6
2003	3,7	13,2	9,6	30,8
2004	6,8	20,6	13,8	43,2
2005	10,3	28,3	18,0	57,1
2006	14,6	38,8	24,1	81,0
2007	15,1	48,3	33,2	104,9
2008	33,5	53,8	28,7	133,4
2009	15,2	40,1	26,4	107,4

Дерек көзі: Қазақстан Ұлттық банкі мәліметтері

Абсолютті көрсеткіштер бойынша Қазақстанның сыртқы сауда сальдосының оң сальдосы бірқатар жылдар бойы ішке енгізуден гөрі сыртқа шығару басымдылығы байқалып тұрған Швейцария, Малайзия, Швеция сияқты елдердің қатарына сенімді түрде ене алады.

Бұл сыртқы экономикалық байланыстарды либерализациялаудың, сыртқы экономикалық қызметті реттеу жүйесін жетілдірудің, дәстүрлі қазақстандық тауарлардың сыртқы рынокқа қол жетімділігін жақсартудың нәтижесі болып табылады.

Қазақстан әлемдік аренада тәуелсіз мемлекет статусына ие бола отыра халықаралық экономикалық қатынастардың толық құқылы субьектісі ретінде көрінді. Мұның салдары: елдің сыртқы экономикалық секторының сандық және сапалық көрсеткіштерінің өсуі болып табылды, бұл елдің әлем шаруашылығы байланысындағы рөлі мен орнын біршама жоғарылатты. 2009 жылға дейінгі жылдар қорытындылары бойынша республика өндірілген ЖІӨ көлемі бойынша 60-шы орынды және тұрғындар санына сәйкес келетін ЖІӨ ауқымы бойынша 121 орынға ие болды.

Қазақстан әлемдік шаруашылықта болып жатқан сыртқы экономикалық байланыстардағы ілгерілеушіліктерді сезінуде, бұл негізінен сол байланыстарға қатысу сипатынан көрінуде. Қазақстандық экономиканың ашылуының қарқыны былай болды, сыртқы сауда айналымының өсім қарқыны ЖІӨ өсімі қарқынынан қалысқан жоқ. Егер де 2000 жылы сыртқы сауда айналымы 16,4 млрд. долларды, ал ЖІӨ 18,3 млрд. долларды құраса, 2007 жылы бұлар 76,8 млрд. және 104,9 млрд. долларды құрады.

Сыртқы сауда айналымы 2008 жылы 82,5 млрд. доллардан 2009 жылы 66,5 млрд. дейін төмендесе, ЖІӨ - 133,4 млрд. доллардан 107,4 млрд. долларға дейін азайды.

Бұл кезең аралығында сыртқы сауда айналымы 4,1 есе, ал ЖІӨ 5,9 есеге өсті.

Жалпы экспорт өсу қарқынының ЖІӨ өсімі қарқынымен сәйкестігі елдің халықаралық еңбек бөлісіне (ХЕБ) қатысу дәрежесінің өзгеру тенденциясының көрінісін береді, бұл келесі кестеде көрсетілген (7-кесте).

7-кесте. Сыртқы сауда айналымы (ССА), экспорт, импорт және ЖІӨ өсімінің қарқыны, %\*

Жыл	ССА өсу қарқыны	Соның ішінде		ЖІӨ өсу қарқыны
		экспорттың	импорттың	
2001	102,4	95,7	111,3	120,8
2002	107,1	112,4	101,3	111,3
2003	126,7	132,0	120,0	125,2
2004	150,9	156,1	143,8	140,3
2005	134,6	137,4	130,4	132,2
2006	135,9	137,1	133,9	141,9
2007	129,6	124,5	137,8	128,1
2008	221,9	149,1	115,7	126,9
2009	45,4	61,1	75,0	80,5

\*Қазақстан ҰБ мәліметтері бойынша автордың есептеуі

7-кестеден көретініміздей, жалпы алғанда барлық экспорттың өсу қарқыны тауарлар мен қызметтің барлық жиынтығының өндірісіне жуықтайды, бұл отандық өндіріс факторларының әлемдік экономикаға әрі қарай тартылуын куәлендіреді. Соған қарамастан, бұл көрсеткіштерді жылдар динамикасында қарастырсақ, өсу қарқынының жеткіліксіз жүйелі болғандығы анықталады, ал бұл елдің экспорттық мүмкіндіктерін жеткіліксіз пайдаланғандығын көрсетеді.

Алайда бұл көрсеткіш тек қана экспорт динамикасын көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге аталмыш елдегі ЖІӨ өндірісі даму тенденциясының көрінісін береді. Осы арқылы ХЕБ-нің екі құрамдасы да бір мезгілде көрсетіледі. ЖІӨ-ге қатысты импорт өсуі қарқынының көрінісін беретін көрсеткіш сонымен бірге ел экономикасының ХЕБ-не тартылуының жоғары деңгейінің де сипатын көрсетеді.

Сонымен қатар әлемдік экономикадағы өзгерістер Қазақстан экономикасына тікелей әсерін тигізетінін көруге болады. Дүниежүзілік қаржы-экономикалық дағдарыс 2009 жылы 2008 жылмен салыстырғанда сыртқы сауда айналымын 45,4%, экспортты – 61,1%, импортты – 75%, ЖІӨ - 80,5% дейін төмендетті.

Әдетте, елдің экономикалық дамуына сыртқы экономикалық байланыстар экспортқа шығару ЖІӨ-нің төрттен біріне жеткен кезде ынталандырушы әсер ете бастайды. Қазақстанда бұл көрсеткіштер жоғары болып келеді, бұл жөнінде 6-ші және 7-ші кесте мәліметтері бойынша көз

жеткізуге болады. 2008 жылы ЖІӨ көлемі бойынша экспорт үлесі 54%-ды, 2009 жылы 41% құрды.

Алайда бұл өсім республикада басымдылыққа ие мұнай секторына ғана инвестициялар құю себебінен пайда болған.

Жүргізілген есептеулер ССА өсімі неғұрлым жоғары болған сайын, ЖІӨ мен тұрғындардың жан басына тұтынуы да тезірек өсетінін көрсетеді. Бұл көрсеткіштер жеткілікті мөлшерде корреляцияланып отырады, және де зерттеу барысында жүргізілген есептер басқа да тең шарттардың болуы жағдайында ССА-ның 1%-ға өзгеруі кезінде Қазақстандағы ЖІӨ 1,1%-ға өсетінін көрсетті. Сонымен бірге зерттеу кезеңінде экспорт 1%-ға өсуі жағдайында ЖІӨ өсуі 1,18%-ды, ал импорт өсуі жағдайында 1,22%-ды құрады.

Республикадағы өндіріс көлемі индексінің динамикасы отандық өнімді экспорттық жеткізу көлемі индексінің динамикасынан біршама ауытқығанын атап өту керек. Республикадағы экспорттық өндіріс экономиканы басқа секторларымен мүлдем байланыспаған дерлік белгілі бір анклавтарды құрайды. Бұдан елдің экспорттық-импорттық саясатындағы ішкі және сыртқы рыногындағы өзара шарттастық пен өзара толықтырушылықтарды есепке толық алмаудың салдарын дәлелдейтін қорытынды шығаруға болады.

Көп жағдайда экономика ашықтығы дәрежесі мен сыртқы экономикалық байланыстың (СЭБ) өзара шарттастығы біртектес белгіленеді. Шынында да, бір жағынан бірқатар елдердің ашықтығы дәрежесінің салыстырмалы сараптамасы және көрсеткіштері; елдің сыртқы экономикалық байланысы ашық саясатты жүргізіп отырған елдерде ЖІӨ-нің өсу қарқыны жоғары деп пайымдауға мүмкіндік береді. Әлемдік банкі деректері бойынша елдердің экономикасы ашықтығы жоғарырақ болғандықтан, ЖІӨ-нің өсу қарқыны орта есеппен 5,2% болса, экономика ашықтығы төмендеу елдердікі 0,2% ғана болды.

Қазақстан экономикасының ашықтығының ЖІӨ-ге деген тауар айналымы ретіндегі көрсеткіші 8-кестеде ұсынылған.

8-кесте. Қазақстан экономикасы ашықтығының көрсеткіштері\*  
ЖІӨ-ге қатысты %-бен

Жыл	Тауар айналымы	Экспорт	Импорт
2001	74,7	40,3	34,4
2002	73,4	40,8	32,4
2003	73,9	42,9	31,0
2004	79,8	47,7	32,0
2005	81,0	49,5	31,5
2006	77,6	47,9	29,8
2007	78,5	46,5	31,9
2008	82,5	53,8	28,7
2009	66,5	40,1	26,4
Дерек көзі: Қазақстан ҰБ мәліметтер			

8-кестеден көріп тұрғанымыздай, қарастырылған кезеңдегі экономика ашықтығы 2001 жылғы 74,7%-дан 2008 жылғы 82,5%-ға дейін өсті. 7,8%-дық өсім ЖІӨ-дегі экспорт үлесінің 6,2% өсуіне және импорт үлесінің 5,7%-ға қысқаруы есебінен жүрді.

Қазақстанның сыртқы саудасының тауарлық құрылымы көптеген жылдар бойы іс жүзінде мүлде өзгерген жоқ десе де болады. Сонымен қатар негұрлым көп валюталық түсімді қамтамасыз етіп тұрған тауарлар тізімі де мүлде өзгерген жоқ деп айтуға да болады. Валютаның негізгі түсімін қамтамасыз етіп тұрған тауарлар тізімі он позициядан артық емес; бұларға ең алдымен мұнай, газ, түсті металдар, қара металдар, бидай дақылдары және т. б. кіреді. Ең ірі валюталық түсім - экспорттық отын-шикізат тауарларынан түседі. Мұнай мен газ конденсаты экспорты 2000 жылы 27,7 млн. тоннадан 2009 жылы 67,3 млн. тоннаға дейін өсті. Минералдық өнімдердің жиынтық экспортында мұнай мен газ конденсатының үлес салмағы баға конъюктурасына байланысты 84%-дан 90%-ға дейін құбылып тұрады. Басқа аса ірі тауарлық позиция, бұл - қара металдар (рудалар, прокат, феррокорытпалар), келесісі - түсті металдар (мыс, алюминий, мырыш, қорғасын, алтын) және соңғысы - бидай дақылдары болып табылады.

Экспорт өсуінің қуатты импульсы 1995 жылы жасалынды, сол кезде жекелеген экспорттық позицияларға жайлы баға конъюктурасына қоса барлық экспорттық квоталар жойылды, стратегиялық тауарларға сыртқы сауда жасау монополиясының күші жойылды, экспорттаушылардың валюталық түсімін міндетті түрде сатуы жойылды, өндірістік және ауылшаруашылық өнімдерімен биржалық сауда жасауды кеңейту бойынша шаралар қолданылды. Жүргізілген шаралар арқасында экспорттық операцияларды есепке алудың жақсаруы байқалды.

Экспорттық тауарлық баж салығын алып тастау арқылы сыртқы сауданың әрі қарайғы либеризациялауы бойынша шаралардың қабылдануы, жеке жобалар мен сыртқы басқаруға берудің арқасында мұнайгаз және металлургиялық экспорттық бағдарлы кәсіпорындардағы өндірістің өсуі, сонымен қатар ТМД елдерімен сауда шартының басқа да елдермен сауда шартының жуықтауы және ең алдымен мұнай, дәнді дақылдарға, қорғасынға деген жайлы баға конъюктурасының болуы экспорттың маңызды өсуінің стимулы болды.

Мұнай жеткізу басым жағдайда Еуропа елдеріне тасымалданды. Мұнайдың физикалық көлемінің 26,3%-ы Швейцарияға тасымалданды, онан кейін Италияға (19,9%), әрі қарай Францияға (12,1%), Қытай (9,4%) және Иран (5,2%) елдеріне жіберілді.

Табиғи газ өндіру көлемінің өсуі базалық кезеңге қатысты аталмыш шикізатты жеткізудің физикалық көлемінің 1,6 есе өсуінің алғы шарты болып табылды. Табиғи газ экспортын өсіру Әзірбайжанға (5 есе), Грузияға (4 есе) және Арменияға (2,5 есе) жеткізудің өсімі есебінде жүрді. Ресейге газ экспортаудың (оның үлесіне бұл өнімді экспорттаудың 40%-ы тиеді) сандық көлемі өткен жылдар деңгейінде сақталды.

Негізгі экспорттық номенклатура тікелей құрылымында дәнді дақылдар өнімдері бойынша натуралдық да, сонымен бірге құндық та өсім байқалды. 2009 жылы дәнді дақылдардың өнімінің кезекті рекордты көрсеткішіне қол жеткізіліп, 23,1 млн. тонна дән жиналды.

Қазақстан бидайының негізгі тұтынушысы Әзірбайжан болып табылады, оның үлесіне дәнді дақылдар экспорты көлемінің 13,1%-ы тиеді, сонан соң Ресей Федерациясы - 7,5%, Египет пен Қырғызстан - 5,2%-дан және Тәжікстан (4,8%) болып табылады.

Қазақстанға жайлы әлемдік рыноктағы баға конъюктурасы экспорттан түсетін түсімдерді өсірудің анықтаушы факторы болып табылды. Қазақстандық экспорт құрылымындағы шикізаттық тауарларға деген әлемдік бағалардың үздіксіз өсуі тауардың таза экспортының тұрақты өсуін қамтамасыз етіп отырды. Экспорт құнының өсуіне баға өсуі ғана емес, сонымен бірге баға факторының бірқатар басымдылығы жағдайында экспортталатын тауарлардың жеткізудің көлемінің де өсуі әсер етті.

Шикізаттық өнімдер экспортында мұнай мен газ конденсатының үлесіне 86% тиеді. Шикі мұнайға деген әлемдік бағаның өсуі негізінен экспорттан түсетін түсімдердің маңызды өсуіне әсер етті (9-кесте).

9-кестеден көріп тұрғанымыздай, 2000 жылмен салыстырғанда 2008 жылы экспорттан түсетін түсім 6,9 есеге дерлік өсті. Осы кезеңде мұнайға деген әлемдік баға өткен жылдармен салыстырғандағы 1999 ж. - 38,2%-ға, 2000 ж. - 56,2%-ға, 2004 ж. - 30,5%-ға, 2005 ж. - 41,6%-ға, 2006 ж. - 20,6%-ға және 2007 ж. – 10,4%-ға, 2008 ж. - 34% жоғарлады. 2009 жылы мұнай бағасының 2008 жылмен салыстырғанда 37% төмендеуі экспорттан түсетін түсім де 29%-ға кеміді.

9-кесте. Экспорттан түсетін ағымдағы түсімдер\*

Жыл	Тауарлар экспорты, млн. АҚШ долларымен	Өткен жылдармен салыстырғандағы өсу қарқыны, %
2000	10 341	-
2001	10 188	98,5
2002	11 567	113,5
2003	14 945	129,2
2004	20 603,1	137,9
2005	28 300,6	137,4
2006	38 762,1	137,0
2007	48 349,1	124,7
2008	71 970,8	148,9
2009	43 961,1	61,1

\* Дерек көзі: Қазақстан ҰБ мәліметтері

Орта есепті келісім-шарт бағасының мұнай мен басқа да тауарларға деген әлемдік бағаның өсуінен біршама кейін қалуы шикізаттық тауарлар



экспортынан түсімнің сәйкес өсуіне алып келген жоқ. Сондықтан да сауда теңгерімінің сальдосының көлемі бірқатар жылдар бойы ағымдағы шот бойынша төлем теңгерімінің оң сальдосын қамтамасыз ете алмай келеді.

Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұнымына (ДСУ) кіруі үшін төлем балансының (теңгерімінің) ағымдағы шоты оң болып ЖІӨ-нің 2-3%-нан кем болмауы керек. ДСУ-ға кіруі елдің сыртқы экономикалық қызметінің әрі қарайғы дамуы мен экономикалық қызметіне төнетін қауып-қатердің салдарын жұмсартуға септесетін қауіпсіз жол болып табылады.

Мынаны атап өту керек, 1999 және 2000 жылдарда экспорттық мәмілелердің негізгі үлесі оффшорлық аумақтарда тіркелген кәсіпорындармен жасалды. Негізгі стратегиялық ресурстарға деген әлемдік бағалар жылдам өсуде болғанда, ал қазақстандық экспортерлердің бағасы олардікінен айырмасы біршама болды.

Мысалы, 2000 жылы мұнайға деген әлемдік баға барреліне 28 долларға жетсе, қазақстандық мұнайдың бағасы 19,9 доллар болды, ауытқушылық 29 пайыздық жоғары көрсеткішті құрды. 2000 жылы мырыштың әлемдік бағасы тоннасына 1128 долларды, ал ортасалмақты құны 852 долларды құраса, ауытқуы - 24%-ға жетті.

Оффшорлық аумақты шетелдік компаниялар қазақстандық кәсіпорындар мен шетелдік әріптесер арасындағы аралық буын ретінде қолданды. Бұл тауарға деген мәмілелердің келісім-шарттық бағаларымен түрлі манипуляцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Ал 2006 жылы қабылданған «Трансферттік баға құрылымы туралы» заң мәміле бағасының рыноктік бағадан ауытқуына жол бермеді. Бұл заңның қабылдануы экспорттық бағалардың әлемдік бағаларға біршама жақындауына алып келді.

Сонымен, 2006 жылы мұнайға деген әлемдік баға барреліне 64,9 долларға жетсе, мұнайға деген орта өлшемді келісім-шарттық баға 61,6 доллар болды, ауытқуы 5%-ға теңесті. Тап сондай баға жақындығы басқа да тауарлық позициялар бойынша байқалады. Мырыштың әлемдік бағасы тоннасына 3275 долларды құраса, орта өлшемді баға 3255 долларды құрап, ауытқу 0,6% болды.

Әлемдік рынокта дайын өнім құны аса жоғары тұратындығы позициясынан алғанда шикізат сатумен салыстырғанда дайын өнімді сату мемлекетке аса тиімді болып табылады.

Қазақстанның салалық құрылымы бірнеше жылдар қатарынан іс жүзінде өзгермей тұр, мұның себебі неғұрлым мол валюталық түсім түсіріп тұрған тауарлар тізімінің өзгермеуінде болып тұр. Бұл тауарларға ең алдымен отын-энергетикалық және металлургиялық кешен өнімдері жатады.

Қазақстандық экспортта шикізаттар мен жартылай фабрикаттардың басым позициясы куәлендіріп тұр. Қазақстанның экспорт көлемінің құнының өсуі ең алдымен әлемдік шикізат рыногындағы конъюктураның жақсаруына, және де шикізат өндіру көлемінің өсуіне байланысты жүруде.

Қазақстанның сыртқы экономикалық кешенінің қазіргі кездегі жайы, жүргізіліп жатқан либерализациялау саясатының нәтижесі болып табылатын бірқатар оң өзгерістерге қарамастан елдің экономикалық әлеуетіне де,

сонымен бірге ұлттық қауіпсіздікті нығайту міндетеріне де, экономикалық дағдарыстан шығудан да және тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етуге де сай келмейді. Экспорт пен экспорттық сектордағы өндірісті салмақты түрде құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыру, әлем шаруашылығы байланыстары жүйесінде қауып-қатерлік рыноктік процестер базасында ғана қазіргі заманғы сыртқы сауда инфрақұрылымын жасау және сыртқы экономикалық байланыстағы субъектілердің құқысын кеңейту мемлекеттің минималды ғана қатысумен сапалы ілгерілеушілігі мен өсімін қамтамасыз ете алмайтындығы неғұрлым айқын көріне бастады.

Бүгінгі күні Қазақстан алдында сервистехнологиялы экономиканы дамыту, жоғары технологиялы өңдеу өндірістері үлесін өсіру міндеті тұр. Бұған байланысты 2015 жылға қарай отандық экономиканың қарқынды өсуіне алып келетін ұлттық экономиканы диверсификациялауына бағыт алу керек, бірқатар ірі мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру қажет.

Сондықтан да табиғи әлеуетті белсенді пайдалануды сақтай отыра, Қазақстан дайын өнімдер үлесін, соның ішінде қайтып жаңалауға келмейтін шикізаттарды, көп ғылыми зерттеуді қажет ететін өнімдерді шығаруды өсіруі керек. Бұл ең алдымен, мұнайды - мұнай өнімдерімен, түсті және қоспалы металдарды — жоғары сапалы конструкциялармен, материалдармен және т.б. біртіндеп экспорттан ығыстыруды жүйелі жүргізу керек. Егер де бұл бағыт стратегиялық бағытпен жүргізілетін болса, онда бұл республика экономикасының бәсекелестікке төзімділігінің артуына алып келеді.

Экспорттық және импорттық операциялар арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу белгілі бір дәрежеде сауда теңгерімінің импорттық құрамдастарының көрсеткіштеріне де тәуелді болады.

Импорттық операциялар республикадағы машиналар мен жабдықтар рыногын мықтап жаулап алды. Машина жасау өнімдерін импорттау құрылымында машина, жабдықтар, механизмдер, радиотелеаппаратуралар, олардың бөлшектері мен керек-жарақтарын, сонымен қатар түрлі көлік құралдарын, қосалқы бөлшектерін және комплектациялаушы бұйымдарды жеткізу басым болып тұр. Іс жүзінде Қазақстанның өз өндірісі есебінен машина жасау өнімі қажеттілігін 40-45%-ға қанағаттандыруға мүмкіндік беретін әлеуеті бар. Алайда, бірқатар себептер бойынша қолда бар мүмкіндіктер жүзеге асырылмай жүр. Сондықтан да аталмыш өнімдердің тұтынушылары осы өнімдерге артып келе жатқан сұраныстарын шетелден импорттауға мәжбүр болуда.

Инвестициялық таулар импортының жыл сайынғы өсуі экономиканың шынайы секторының машиналарға, жабдықтарға, аралық өнеркәсіптік тұтыну бұйымдарына және басқа да материалдық-техникалық жабдықтарға деген жоғары тұтынушылығымен байланысты. Импорттың тауарлық құрылымында бұлардың үлес салмағы 70-80%-ды құрайды.

Статистикалық деректер мәліметтеріне сүйенсек, импорттық тауардың негізгі жеткізушісі Ресей Федерациясы болып табылады (жалпы өнімнің 38%-ы), сонан кейін - Германия (7,5%), Қытай (7,2%), АҚШ (6,9%), Украина (4,9%), Италия (3,9%), Жапония (3,5%), Ұлыбритания (2,4%), Түркия (2,3%),

Франция (1,7%), Швеция, Корея Республикасы мен Өзбекстан (1,5 пайыздан), Беларусь пен Швейцария (1,2% пайыздан) кетеді.

Сыртқы сауда тепе-теңдігін демеп отыру үшін экономикалық саясат тауар импорты мен экспорты арасындағы тепе-теңдікті ұстап отыруы қажет. Алайда экспорттың импорттан асып кетуін немесе керісінше импорттың экспорттан асып кетуін екі позициядан қарастыру қажет, олар: дамыған елдер позициясы және дамушы елдер позициясы.

Дамыған елдер үшін тепе-теңдіктің ұзақ болмауы экономикалық тепе-теңдігіне қауіп төндіреді. Мұның келесі маңызды себептері бар.

Тауар енгізуден гөрі тауар шығару басым болатын болса, оң сауда сальдосы ел ішіндегі тауар ұсынысын азайтады. Бір мезгілде шетелдік валюта артықтығы пайда болады. Шетелдік валюта ішкі валютаға айырбасталатын болса, елде ақша массасы көбейеді. Тауар ассортиментінің азаюы мен ақша массасының көбеюі қарама-қайшылығының салдарынан инфляция туындайды. Алайда артық валюта шетелден инвестицияланатын болса (капитал экспорты) инфляциялық қысым азаяды.

Еркін айырбас курсының болуы жағдайында экспорттан түсетін түсімнің артықтығы ұлттық валюта курсының көтерілуіне әкелуі мүмкін. Бұлай болатын болса, импорт арзанырақ болады да, бұл инфляция процесін тежейді.

Басқа елдер үшін бұл сауда теңгерімінің оң сальдосы теріс сальдоны береді. Оң сальдоға ие ел, бұл жағдайда жұмыссыздық экспортымен айналысқандай болады.

Сондықтан да, әсіресе экономикалық дағдарыс кезінде протекционизмге бейімділік күшейеді: теріс сальдосы қалыптасып жатқан елдер өз өнімдерін кедендік баж салықтарымен, енгізуді шектеумен және басқа да сауда тосқауылдарымен қорғайды. Әлемдік еркін саудаға қауіп төнеді. Бұдан басқа экспорттан түсетін түсімдердің молдығы (артықтығы) айырбас курсынағы спекуляцияны ынталандырып, халықаралық валюталық жүйенің тұрақтылығына қауіп төндіреді.

Импорттың сальдо экспортынан жоғары болуы және ұзаққа созылуы да айырбас курсына тұрақсыздандырады. Бұл жұмыссыздықтың өсуіне алып келуі мүмкін. Мұның үстіне бұл теріс сауда сальдосы қалыптасқан елдің валюталық резервін азайтады, оның шетелге қарызға кіруі мен тәуелді болуын күшейтеді де, сол ел сыртындағы оның саясатының беделін төмендетеді.

Импорттың экспорттан уақытша көтерілуі, керісінше тауарлармен қамтамасыз етуде тапшылықты жоюға және инфляциялық қысымды азайтуға мүмкіндік береді.

Дамушы елдер үшін, соның ішінде Қазақстан үшін де, жоғарыда сипатталған негативті жайларға қарамастан, экспорттың импорттан басым болуы шешуші рөл атқарады, себебі оң сальдо халықаралық қызмет теңгерімі және салынған капиталға кіріс теңгерімі бойынша теріс сальдоны жабу көзі болып табылады.

## Қорытынды

1. Қазақстанның сауда теңгерімінің оң сальдосын ұстап тұруы өте позитивті фактор болып табылады. Сауда теңгерімінің мәні ағымдағы шот бойынша төлем теңгерімінің оң сальдосын қамтамасыз етуге маңызды үлес салуы қажет. Бұл үшін алдағы онжылдықта экспорт құрылымында жоғары қосымша құнды тауарлар үлесінің өсуі жөніндегі экономикалық саясат жүргізу қажет.

2. Қазақстан экспортының салалық құрылымының бірнеше жылдар бойы іс жүзінде өзгеріссіз қалды. Мұның себебі неғұрлым мол валюталық түсімді қамтамасыз етіп тұрған тауарлар тізімінің өзгермеуінде. Оларға ең алдымен отын-энергетикалық және металлургиялық кешендер өнімдері жатады. Бұл қазақстандық экспортта шикізат пен жартылай фабрикаттардың ілгері позицияда екендігінің куәсі болып тұр. Табиғи әлеуетті белсенді пайдалануды сақтай отыра, Қазақстан дайын бұйымдар, мол ғылым жұмсауды қажет ететін өнімдер үлесін сыртқа шығаруды өсіруі керек. Бұл ең алдымен мұнай экспортын - мұнай өнімдерімен, түсті және қорытпа металдардан - жоғары сапалы конструкциялар, материалдармен және т. б. - мен ығыстырып шығару жөнінде болуы керек. Аталмыш жоғары стратегиялық бағыт республика экономикасының бәсекелестікке қабілеттілігінің өсуіне алып келеді.

3. Сауда теңгерімінің импорттық құрамдасы импорт құрылымында инвестициялық тауарлардың басым екендігін көрсетеді, бұл шынайы сектордың машиналар, жабдықтар және басқа материалдық-техникалық құралдарға деген жоғары қажеттілігімен байланысты. Бұл Қазақстанның сервистік-технологиялық құрылымдарының салаларын дамыту, жоғары технологиялық өңдеу өндірістері үлесін өсіру, ұлттық экономиканы диверсификациялау есебінен тұрақты экономикалық өсімді қамтамасыз етуге ұмтылысын куәлендіреді.

4. Қазақстанда ағымдағы шоттың негізгі бөлігін (45-50%-ға дейін) сауда теңгерімі құрайды, ал сауда теңгерімі тұрақты түрде оң көрсеткішке айналуға, және де шикізат бағасының толқуына үлкен тәуелділікте болады. Республиканың төлем теңгерімі жайының талдауы мұнай бағасының динамикалық өсуі Қазақстанның төлем теңгерімінің ағымдағы операциялары шоты профицитінің негізін құрайды. Төлем теңгерімінің жайын жетілдіру Қазақстанның алдағы Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) енуі қарсаңындағы позициясынан қарастырылған, мұның, сараптамашылардың берген бағасы бойынша - позитивті де, сонымен бірге негативті де салдары болуы мүмкін. Бәсекелестікке төзімді шетелдік компаниялар үшін кедендік кедергілердің төмендеуі жағдайында экспорттық әлеуеттің өсу мүмкіндігі артады. Бұл жағдайда кім капитал, тауар, технологияларды көбірек экспорттауды жүргізсе, сол ұтады. Яғни, тиімді өнеркәсіптік саясат болмай, экспортты мемлекеттік-құқықтық демеусіз ДСҰ-ға кіру - тәуекелдің жоғары болуы. Бұл жағдайда қолда бар жоғары қосымша құнды бәсекелестікке ие салаларды жоғалтып алуға және біржола жоғары экономикалық дамыған

державалардың шикізат жеткізушісіне ғана айналып қалуға болады. Өңдеуші салаларды басымдылықты дамыту үшін технология модернизациялаудың мол капитал салумен қажет етілумен, өндірісті техникалық қайта жабдықтаумен байланысты инвестициялық тасқын қажет етіледі.

### **Негізгі түсініктер, терминдер:**

Мемлекетаралық экономикалық байланыстар, халықаралық сауда, халықаралық қаржы, төлем балансының ағымдағы есеп-шоттары, валюталық түсім, Дүниежүзілік сауда ұйымы, сауда теңгерімі.

### **Бақылау сұрақтары:**

1. Егер тапшылық кезінде төлем балансы ағымдағы шоты ұлттық есеп-шотпен бірігетін болса, бұл қандай қиындықтарға әкеледі?
2. Төлемдік операциялар бойынша ағымдағы есеп-шот балансы қандай компоненттерден тұрады?
3. Қазақстанда сауда теңгерімінің ағымдағы шотта үлесі бар ма?
4. Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру Қазақстан үшін маңыздылығы қандай?

### **4. Халықаралық қызмет көрсету мен кірістер операцияларының тапшылығын төмендету проблемалары**

Қазақстанның бейфакторлық қызметтер рыногы тұрақты түрде өсіп келе жатқан сыртқы сауда айналымымен сипатталады. Алайда қызметтер экспортының жеткіліксіз дамымаған инфрақұрылымына байланысты халықаралық қызметтер саласында экспорттық-импорттық операциялар бойынша тұрақты теріс сальдо байқалуда.

2000-2009 жылдар аралығы бойына қызметтер импорты экспорттан асып түсуін жалғастырумен болды. Бейрезиденттер көрсеткен қызметтер көлемі 2005 жылмен салыстырғанда 2009 ж 25,5%-ға өсіп, 10,1 млрд. долл. көрсеткіштен асып кетті, бұл халықаралық қызметтер саудасы айналымының 70,2%-ға жуығын құрады (18-сурет).



18-сурет. Экспорттық-импорттық қызметтер динамикасы

Қазақстандық рыноктың негізгі позицияларының теңгерімделмегендігі «Тасымалдар» бабы бойынша пассивті сальдо жағдайында және «Сапарлар» және «Басқа да қызметтер» баптарының теріс сальдосы жағдайында құралады.

Сауда теңгерімінің белсенді сальдосы жыл өткен сайын бейфакторлық қызметтер пассивтеріне үлкен көлемде жұтылып кетуде. Бұл қызметтер экспорты мен импорты бойынша халықаралық есептерде тепе-теңдікке қол жеткізу үшін тауар экспортынан түсетін валюталық қаражат қосымша түрде тартылады дегенді білдіреді.

Қазақстанның ДСҰ-ға кіруі теріс сальдонның көлемі ЖІӨ-нің 0,6%-нан аспауын талап етеді. Кері жағдайда бейфакторлық қызметтер бойынша халықаралық есептерде мүмкін болатын тепе-теңдіктің бұзылуының салдарынан айналып өту қиын болады.

Халықаралық қызметтер бойынша теріс сальдонның ЖІӨ-ге деген іс жүзіндегі деңгейі 10-кестеде көрсетілген.

18-суреттен көріп тұрғанымыздай, қызметтер экспортының да, импортының да жыл сайынғы өсімі қызметтердің сыртқы сауда айналымының өрлеу динамикасын қамтамасыз етеді.

Халықаралық қызметтер құрылымы бойынша және оны ұсыну тәсілі бойынша келесі түрлерге топтастыруға болады:

- Сыртқы саудамен байланысты қызметтер, бұларға тауарлар, теңіз және басқа да көлік қосымша шығындары, сонымен қатар сақтандыру кіреді;
- Технология алмасумен байланысты қызметтер, бұл түрдің ішінде күрделі құрылыс, аяқтап өңдеу жүргізуге байланысты техникалық ынтымақтастық, куәліктер мен технологиялық төлемдер, басқарушылық қызметтерді атап көрсетуге болады;

10-кесте. Бейфакторлық қызметтер теріс сальдосының  
ЖІӨ-ге қатысы, %

Жыл	Көрсеткіш		
	Теріс сальдо, млн. долл.	ЖІӨ, млн. долл.	Сальдоның ЖІӨ-ге қатынасы, %
2000	797	18293	4,4
2001	1374,4	22125	6,2
2002	1997,9	24414	8,2
2003	2040,4	30847	6,6
2004	3098,7	43200	7,2
2005	5267,3	57100	9,2
2006	5912,0	81000	7,3
2007	7974,0	104200	7,7
2008	6616	133400	4,9
2009	5800	107400	5,4

Дерек көзі: ҚР Ұлттық банкі мәліметтері

- Саяхаттар - Қазақстанның туризм және іскерлік сапарлар бойынша түсімдері мен шығындарын біріктіреді;

- Мүлде алуан түрлі операцияларды біріктіретін әр түрлі қызметтер (банкілік шығындар, лизинг, киноматографиямен байланысты төлемдер және т.б.);

- Кірістер бойынша капиталға тиісті есептер, жинақталған капиталдан түсетін пайыздар, дивиденттер мен басқа да кірістер;

- Жалақы және басқа да еңбек кірістері (тікелей мәнінде - жалақы мен зейнетақы). Бұл кредит бойынша - қазақстандық шекара маңындағы еңбекшілері мен шетелдегі қазақстандық қызметтерлердің алатын жалақылары. Ал дебетке - қазақстандық жалдаушылардың резидент емес болып табылатын шетелдік жұмысқа төленетін жалақысы, сонымен қатар Қазақстанда тұрып жатқан шетелдік жұмыскерлерді жалдаушылардың немесе әлеуметтік ұйымдардың шетелге аударатын сыйақылары мен әлеуметтік жәрдемақылары енеді;

- Үкіметтік операциялар, бұған Қазақстандағы шетелдік үкіметтердің және қазақстандық үкіметтің шетелдегі шығындары мен кірістері енеді. Әкімшілік шығындарынан басқа, түсімдер қатарына (осы бап бойынша) - ресми валюталық резервтен түсетін кірістер, ал шығындар қатарына - мемлекеттік сектор міндеттемелері бойынша пайыздар енеді.

Өндіріс факторлары қозғалысы көзқарасынан алғанда қызметтер өндіріс факторларының, соның ішінде ең алдымен капитал мен қызметтердің халықаралық (еларалық) қозғалысына байланысты туындайтын факторлық қызметтер (factor services) және қызметтердің қалған түрлері (көлік, саяхат және басқа да қаржылық емес қызметтер) енетін бейфакторлық (non-factor services) қызметтер түрлеріне бөлінеді.

Дегенмен де, қызметтер дәстүрлі түрде экономиканың «үшінші секторы» түрінде қарастырылса да, қазіргі кезде оған әлемдік ЖІӨ-нің 2/3 бөлігі тиесілі болып табылады.

Қызметтер АҚШ экономикасында ЖІӨ-нің 75%-ы және басқа да өндірістік дамыған елдерде ЖІӨ-нің 2/3-3/4 шегінде, сонымен қатар дамушы елдердің көпшілігі мен көшпелі экономикалық елдердің көпшілігінде абсолютті басымдылыққа ие. Ресейдің ЖІӨ-дегі қызметтердің үлес салмағы 50%-ды құрайды.

Қызметтер саны, олардың халықаралық экономика мен халықаралық саудадағы рөлі тез дамуда, бұл ең алдымен ҒТП (ғылыми-техникалық процесс), жалпы алғандағы халықаралық экономикалық байланыстардың өсуі, әлемнің көптеген елдерінің халқының кірістері мен төлем қабілеттілігінің өсуі салдарынан жүріп жатыр.

ХВҚ-ның төлем теңгерімін құруда қолданатын классификациялары резиденттер мен бейрезиденттер арасындағы төлемдерге байланысты болып келетін келесі түрлер жатқызылады: 1) көлік; 2) сапарлар; 3) байланыс; 4) құрылыс; 5) сақтандыру; 6) қаржылық қызметтер; 7) компьютерлік және ақпараттық қызметтер; 8) роялти және лицензиялық төлемдер; 9) басқа да бизнес-қызметтер; 10) жеке, мәдени және рекреациялық қызметтер; 11) үкіметтік қызметтер.

Қазақстанның қызметтер саласының айырмалық ерекшелігі ол саланың дербес функциясымен қатар іс-әрекеттердің барлық саласымен іс жүзінде тығыз байланыста болуында. Сондықтан да оның әрі қарайғы дамуы экономиканың басқа да салаларының жайы мен дамуына тікелей тәуелділікте болады.

Мемлекеттің реформаларды жүзеге асыру жөніндегі бірізділік саясаты, елдегі жүргізілген экономикалық қайта өзгертулер халықаралық қызметтер саудасының тұрақты өсуіне және дамуына алып келді. Қазақстандағы қызметтердің сыртқы сауда динамикасы оның біршама жоғары өсу қарқынын көрсетеді.

Қазақстанның халықаралық қызметтер айналымының құрылымына көліктік қызметтер (жолаушылар, жүк тасымалы, т.б.), сапарлар, байланыс қызметтері, құрылыстық қызметтер, сақтандыру қызметтері, қаржылық қызметтер, компьютерлік және ақпараттық қызметтер, роялти және лицензиялық төлемдер, басқа да іскерлік қызметтер (шетелде таураларды алып-сату және басқа да сыртқы сауда қызметтері, операциялық лизинг, түрлі іскерлік, кәсіби және техникалық қызметтер, солардың ішінде техникалық көмек көрсету), жеке тұлғаларға қызмет көрсету және мәдениет пен демалыс саласында қызмет көрсету, мемлекеттік қызметтер енеді.

Республиканың экспорттайтын қызмет көлемінің 90%-ға жуығы көлік қызметіне (тасымалға), мемлекеттік қызметтерге және сапармен байланысты қызметтерге жатады.

Көлік қызметі Қазақстанның қызметтер экспортының негізі болып калуда. Бұл бап бойынша қазақстандық резиденттердің кірістері негізінен жүк тасымалы қызметінен түсетін түсімдерден құралады.



Объективті фактор бойынша жүк ағындарының негізін теміржол көлігі құрап, жүк көлігі қызметі экспортының 35,6%-ы үлесін иемденеді. Бейрезиденттердің Ресей мен Өзбекстаннан Қазақстан территориясы арқылы жүк тасымалдауы және резиденттердің Қытайдағы әріптестерінен жүк тасымалдау жөніндегі қызметтері «Тасымалдаулар» бабының қызмет теңгерімінде үлкен үлеске ие болып тұр.

Сонымен бірге, бейрезиденттердің Қазақстанға импорттайтын тауарларын тасымалдау қызметі 2000 жылмен салыстырғанда 2009 жылы 6,3 есеге (1509,6:241) дейін өсіп, тасымалдаулар бойынша 2000 жылы оң сальдоға (+109,4), 2009 жылы да оң сальдоға (+180,5) алып келді (11-кесте).

11-кесте. Көлік түрлерімен жүк тасымалдау бойынша қызметтер экспорты мен импорты, млн. АҚШ доллары \*

Көлік түрі	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<b>Экспорт</b>	<b>350,4</b>	<b>433,92</b>	<b>477,94</b>	<b>546,64</b>	<b>616,11</b>	<b>757,24</b>	<b>1113,78</b>	<b>1311,37</b>	<b>1751,3</b>	<b>1690,1</b>
Автомобиль	44,3	39,2	40,7	46,8	66,8	79,8	134,8	170,4	231,8	169,6
Әуе	18,7	15,2	15,6	15,8	22,6	25,4	50,4	63,0	88,9	63,2
Теміржол	128,6	127,7	146,4	168,5	218,9	276,0	331,5	466,8	662,6	637,5
Құбыр желісі	158,8	251,7	275,2	314,5	307,8	375,9	596,0	610,7	767,9	819,8
Теңіз (су)	0,0	0,12	0,04	0,04	0,01	0,09	1,17	0,43	0,06	0,04
<b>Импорт</b>	<b>241</b>	<b>323,4</b>	<b>356,4</b>	<b>433,30</b>	<b>672,60</b>	<b>898,53</b>	<b>1207,68</b>	<b>1670,64</b>	<b>1886,4</b>	<b>1509,6</b>
Автомобиль	92,6	119,1	122,5	154,6	237,7	322,2	438,8	607,2	700,1	529,4
Әуе	44,5	60,2	65,3	80,9	125,8	168,5	226,2	313,3	352,4	284,5
Теміржол	92,2	127,6	141,2	174,3	272,6	363,4	484,5	671,4	746,4	619,5
Құбыр желісі	1,2	1,4	1,2	1,1	1,8	1,8	2,2	2,2	2,2	2,2
Теңіз (су)	10,5	15,1	26,2	22,4	34,7	42,6	55,9	76,6	85,4	74,0
*ҚР Ұлттық банкі мәліметтері										

Көліктік қызмет құрылымында жолаушылар тасымалы жақын шетел елдерімен айналымның жоғары үлес салмағын сақтап тұр. ТМД елдерімен жолаушылар айналымының негізін Ресеймен, Өзбекстанмен және Қырғызстанмен өткен темір жол тасымалы құрайды, олардың аталмыш қызметті тұтыну үлесі сәйкесінше 54%, 31% және 10%-ды құрады. Ресей Қазақстан рыногына темір жол жолаушылар тасымалының басты жеткізушісі болып табылады, бұл импорт көлемінде 87%-ды құрайды. ТМД елдеріне ұсынылатын жолаушылар көлігі қызметі өсу үстінде және импорт көлемінен асып түсуде.

Соңғы жылдары алыс шетелден жолаушылар көлік қызметтері импорты олардың экспортынан 2 есе дерлік асып түсті. Алыс шетел елдерімен жолаушылар тасымалы көлемі бойынша әуе тасымалы басымдылыққа ие екендігін ескере отыра, болып жатқан өзгерістерді Қазақстан территориясында шетелдік әуе компанияларының іс-әрекетінің басталуымен және белсенділігін артуымен байланыстыруға болады.

Жолаушылар көлігі қызметі экспортының әуе жолаушылар тасымалының өсуі (62%-ға) және теміржол жолаушылар тасымалының өсуі (30,5%-ға) есебінен біршама өсуіне қарамастан (48,4%-ға) (бұл қызметтер

импортының өсуімен (31%-ға) салыстырғанда) жолаушылар тасымалы теңгерімінің теріс сальдосы өсуін жалғастыруда.

Қазақстанның қызметтер саудасында екінші орында «Сапарлар» тұр.

Отандық туризм ағымының Қазақстан сыртына қарай күшеюін шетелдік туристердің ел ішіне қарай қарсы бағыттық шамалы ғана көлемдегі ағынымен мүлде теңесе алмайды, бұл аталмыш баптың тапшылығының негізгі себебі болып табылады. 2007 жылдың қорытындысы бойынша «Сапарлар» бабы 2003 жылғы 101 млн. доллар теріс сальдосымен салыстырғанда 27,5 млн. доллар тапшылығымен аяқталды. Осы кезең аралығындағы бейтеңгерімнің қысқаруы 5,9 есені құрады.

Қазақстан экономикасына шетелдің қатысуының белсенділігінің артуы және кеңеюі бұл қызметтер экспортының өсуінің негізгі әсер етушісі, ал туристік резиденттер сапарларының әрі қарай өсуі бұл қызметтердің өсуінің негізгі әсер етушісі болды. Ұлттық банкінің бағалауы бойынша шетелдік азаматтардың Қазақстанға сапарға жұмсайтын шығыны 20,9%-ға өссе, отандық туристердің шетелдік сапарларға жұмсаған шығыны 26,8%-ға өскен. Бұл жағдайда ресейлік азаматтар үлесіне келіп-кету туризмінен түсетін түсімдер көлемінің 42,3%-ы жатады. Сонымен бірге қазақстандықтардың неғұрлым көп шығындары Ресейге сапар шегумен байланысты болып келеді - қарастырылып жатқан бап бойынша қызметтер импортының 47,9%-ын құрайды.

Халықаралық қызметтер теңгерімінің «Басқа қызметтер» бабы бойынша Қазақстан ең алдымен тұтынушы болып табылады, яғни қызметтерді экспорттаумен салыстырғанда біршама дәрежеде көп импорттайды.

Аталмыш бапқа іскерлік қызметтердің кең ауқымы жатады (құрылыстық, ақпараттық-есептеу, аудиторлық, лизингтік, консультациялық және т. б.), бұл қызметтер қазіргі кезде жеткіліксіз дамыған немесе қазақстандық экспортта мүлде жоқ. Байланыс қызметінің оң теңгеріміне қарамастан, басқа қызметтердің теріс сальдосы Қазақстанның сыртқы сауда қызметтерінің тапшылығына әсерінің күшеюі жалғасуда. Қызметтердің бұл саласын дамыту біршама ұзақ уақытты қажет етеді және оның дамуы Қазақстан экономикасын реформалау жөніндегі стратегиялық міндеттер кешенінің шешіміне байланысты болады.

Халықаралық қызметтер бойынша теріс бейтеңгерімнің кеңеюіне республиканың мұнайгаз кен орындарын өңдеу және дамыту жөніндегі бағдарламаларды жүзеге асыруға байланысты қызметтердің үлесі мол болды.

Құрылыстық қызметтер импорт көлемі бойынша да, сонымен бірге сыртқы сауда айналымы көлемі бойынша да озық тұр, және де Қазақстанның халықаралық қызмет саудасының тапшылығына ие бабының бірі болып қалуда.

Қарастырылып жатқан бап мұнайгаз инфрақұрылымының ауқымды құрылысы тапшылықтың үлкен деңгейде болуына әсер етуде. 2009 жылы аталмыш құрылыстың меңгерілген көлемі миллиард доллар дан артыққа өсіп (32,1%-ға), жинақтық көлемі 4,3 млрд. долларға жетті. Бейрезиденттердің

мұнай бұрғылау құрылғылары мен көлік құралдарының (операциялық лизинг) жалпы бойынша төлемдері 17,2%-ға өсті.

Құрылымында инженерлік-техникалық (57%), кеңес беру (19%) және мұнай мен газ өндіруге байланысты болып келетін қызметтер басым болып келетін түрлі іскерлік қызметтер импорты жылдан жылға өсіп келеді. Жоғарыда аталған қызметтерді сатып алу негізінен тартылған шетелдік тікелей инвестицияның есебінен қаржыландырылады.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Стратегиялық бағдарламасын жүзеге асыру халықаралық қызметтердің сандық өсуін ғана емес, сонымен қатар ұсынылатын қызмет түрлерін диверсификациялауды да жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Ең алдымен көлік және коммуникация саласында айтарлықтай ілгерілеушілік күтіліп отыр. Үкімет көлік инфрақұрылым мен коммуникацияның маңызды объектілерін реконструкциялау және салу, экспорттық мұнай және газ құбырларын салу, аталып кеткен салаларды реқұрылымдау және жекешелендіру процестері жөніндегі шаралардың белсенділігін арттыру ниетінде.

Қазақстанның Еуропа мен Азия арасындағы транзиттік территория ретіндегі тиімді геосаяси және географиялық жайы, оны қолда бар транзиттік әлеуетті тиімді қолдануға міндеттейді.

Еуропа мен Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азияның көлемді және дамушы рыноктарының арасында - Еуразия континентінің ортасында орналасқан Қазақстан экономикасы көп жағдайда мемлекеттік жоғары әлеуетті транзиттік мүмкіндіктерін тиімді пайдалана біле білуіне байланыстылығына тәуелді болады.

Халықаралық сараптамалық орталықтардың бағалауы бойынша Оңтүстік-Шығыс және Шығыс Азия Еуропа бағыттары бойынша транзиттік ағындар АҚШ-тың 330-400 млрд. долларына бағаланады, оның 20%-ға дейіні Ресей Федерациясы мен Қазақстан территориясы арқылы өтуі тиіс. Алайда, түрлі себеп салдарынан Қазақстан бұл әлеуеттің 10%-ын ғана қолданып отыр.

Қарамағында техникалық жарақтандырылған темір жол желісіне, және де оның үстіне оңтайлы географиялық жағдайға (Еуразия континентінің орталығы) ие болуы Қазақстанды Еуропа - Азия қатынасының транзиттік буыны рөліне айқындап тұр.

Республика территориясын Атлант - Тынық мұхит аймағы (АТА), Таяу және Орта Шығыс, Еуропа елдерін өзара байланыстыратын негізгі трансконтинентальді бағдарлар – Трансазиялық теміржол магистралі (ТАТМ) қиылысады.

Трансазиялық теміржол магистралі Қазақстан территориясы арқылы келесі елдерді жалғастыратын болашағы мол құрлықтық бағдарлардың бірі болып табылады:

- АТА мен Қытай елдерін Батыс және Шығыс елдерімен - бұл ТАТМ - нің Солтүстік дәлізі;
- АТА мен Қытай елдерін Таяу және Орта Шығыс елдерімен – бұл

Орталық дәліз.

ТАТМ-нің Солтүстік дәлізі Қытай, Қазақстан, Ресей, Беларусь, Польша және Германия территориялары арқылы созылып жатыр. Оның қазақстандық кесіндісін Дружба - Петропавловск аралығы құрайды.

ТАТМ-нің Орталық дәлізі Қытай, Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Иран, Түркия территориялары арқылы өтеді. Қазақстандық кесіндісі Дружба - Шеңгелді аралығын құрайды.

ТАТМ-нің орталық дәлізі АТА елдерінің Орталық Азия мен Таяу Шығыс елдерімен экономикалық байланысында маңызды рөлге ие. Біздің мамандардың болжауы бойынша бұл дәліздер арқылы транзиттік тасымалдар таяу жылдары өсу тенденциясына ие болады. Бұл тенденцияларды дамыту және жағдай жасау керек (соның ішінде Өзбекстанның Қашқарға (Қытай) тікелей теміржол қатынасын салып жатқандығын ескере отыра), және де Орталық дәліз бойынша халықаралық транзиттік тасымалдауды демеу және өсіру үшін ісәлік сервисі саласына даусыз басымдылықтар тудыру керек.

Ортаазиялық дәліз (Озинки-Илецк-Шеңгелді учаскесі) қазіргі кезде Батыс Қазақстанның көлік қатынасындағы жүк тасымалы республиканың басқа аумақтармен ауқымды көлемде жүргізілетін қазақстандық теміржолдың аз ғана бағыттарының бірі.

Бұл бағыт бойынша тасымалдауға жүкті молырақ тарту болашағы ортаазиялық мемлекеттердің баламалы бағдарлары - Бейнеу - Мақат арқылы және TRASECA (Еуропа-Кавказ-Азия) дәлізінің бір бағдарын - Ташкент-Ашхабат-Түркіменбашы-Баку-Тбилиси-Потиді қолдана білуіне байланысты болады.

Батыс дәліз (Ақсарай - Бейнеу, Ақтау порты учаскесі) бұрынырақта біршама уақыт бойы Орталық Азия елдерінің республикааралық қатынасындағы транзиттік жүк тасымалдауының арқасында жоғары деңгейде сипатталады. Қазіргі кезде транзит көлемі күрт азайып кетті, ал дәліз арқылы тасымалданатын жүк ағыны бірнеше есеге қысқарды.

Бұл дәліз арқылы жүктер тасымалы қарқынының өсуі негізінен Ақтау теңіз порты арқылы көліктік байланыстарды дамытуға тәуелді болады.

Батыс дәліз арқылы тасымалды дамыту сонымен қатар солтүстік-батыс аудандардан шығатын қысқа жолды қамтамасыз ететін «Солтүстік - Оңтүстік» халықаралық көлік дәлізін қалыптастыру жобасын жүзеге асырғанда да мүмкін болмақ.

Жұмыс істеп тұрған автомобильдік транзиттік дәліздер өзінің географиялық орналасуы бойынша халықаралық жүк тасымалының негізгі бағыттарына сәйкес келеді. Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері мен Қытайдың жоғары даму қарқынын ескере отыра, Қазақстанның халықаралық көлік дәліздері көлік тасымалы көлемдерін меңгерудің қолайлы болашағына ие.

Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің мәліметтеріне сәйкес экспорттық-импорттық автомобильдік тасымалдардың негізгі көлемі Қырғызстанмен, Ресеймен және Қытаймен жүзеге асырылады. Халықаралық тасымалдың қалған көлемі Еуропа мен Азия елдерімен жүзеге асырылады.

Қазақстан территориясы арқылы транзиттік автотасымалдарды негізінен Қырғызстан (10,5%), Өзбекстан (5,5%) мен Ресей (3,6%) және қазақстандық қытай жүктерін тасымалдаушылар (85,8%) жүргізеді.

Қазақстан территориясы арқылы бірнеше азиялық бағдарлар өтеді, соның ішіне екі халықаралық бағдарлар енеді: Қорғас - Алматы - Мерке - Шымкент - Өзбекстан шекарасы (№АН 5 бағдары) және Қарақоға Петропавловск Чистое (№АН 6 бағдары). Бағдарлардың екеуі де Қазақстанның солтүстік және оңтүстік бөліктерінде Шығыс - Батыс басты автокөліктік дәліздерде орналасқан.

Халықаралық тасымалдаушылар үшін халықаралық автокөлік дәліздерінің тартымдылығының басты элементі - жол бойының сервис объектілерімен қамтамасыз етілуі және көрсетілетін қызмет сапасы болып табылады.

Халықаралық бағдарлар жол бойы инфрақұрылымының әрі қарайғы дамуына, соның ішінде техникалық қызмет көрсету, автожанармай станцияларына, мотельдерге және т. б. мұқтаж. Олардың дислокациясы және техникалық жарактануы қазіргі кезде барлық тұтынушылардың, соның ішінде бірінші кезекте үлкен тоннажды автокөлік жүргізушілерінің қажеттілігін толық көлемде қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді.

Жұмыс істеп тұрған мотельдер мен кемпингтер басым жағдайда жеңіл автомобиль жүргізушілеріне қызмет көрсетуге арналған және оларда жүк көлігіне арналған тұрақтар саны жеткіліксіз. Демалыс пункттері мотельдер мен кемпингтерге қойылатын, дизайндық болмасын, көрсетілетін қызмет түрі болмасын талаптарына сай келмейді.

Күзетілетін тұрағы бар демалыс пункттері санының жетімспеушілігі жол қозғалысы қауіпсіздігіне теріс әсер етіп, операторларға Жүргізушілердің еңбегі мен демаласын ұйымдастыру ережелерін, Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникациялар министрінің 2004 жылғы 19 қаңтарда №16-1 бұйрығымен бекітілген автокөлік құралдарын бақылау құрылғыларымен (тахограф) жарактандыру талаптарын, сонымен қатар халықаралық автомобиль тасымалын жүзеге асырушы көлік құралдарының экипажының жұмысына қатысты еуропалық келісім талаптарын сақтауға мүмкіндік бермейді.

Тұтынушыларға жол бойы сервисі объектілерінің болуы және орналасуы, сонымен қатар барар жол бағдары бойынша жол жайы жөнінде ақпараттық қызмет жеткіліксіз дамыған.

Тізілген фактілер жол қозғалысы қауіпсіздігіне теріс әсер етеді және республиканың көліктік-транзиттік әлеуетін төмендетеді, себебі бүгінгі күні қазақстандық бағдарлардың, соның ішінде тіпті қысқа ғана бағдары да болмасын шетелдік тасымалдаушылардың барар жол бағдарын таңдауға ынталандырмайды.

Қазақстандық Көлік стратегиясының негізгі басымдылықтары елдің көлік жүйесін еуразиялыққа интеграциялауға және ұлттық көлік заңнамасын аймақтық және халықаралық келісім шеңберінде халықаралық құқықпен үйлестіруге бағытталған. Қазақстанда транзиттік және экспорттық әлеуетті

көтеруге бағытталған 30 млрд. доллар сомада 80 ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру жоспарлануда, бұл жағдайда қаражаттың 70%-ы шетелдік инвестициялар есебінен тартылатын болады. Сондықтан да бұл стратегияны жүзеге асыру жайлы инвестициялық климатты да қалыптастыруды қамтиды деп түсінуіміз керек.

Еуропа - Кавказ - Азия көліктік дәлізі бойына орналасқан елдердің транзиттік мүмкіндіктерін дамыту үшін автожол саласында «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» жобасы жүзеге асырылуда. Бұл жоба Орталық Азия елдерін Еуропамен ең қысқа жол арқылы байланыстырады және Қытай мен Оңтүстік-Шығыс Азиядан Ресейдің батыс аймақтары мен Еуропаға шығар жолдар қамтамасыз етіледі.

Маршрут негізін Қазақстан территориясы бойынша ұзындығы үш мың километрге жуық Самара - Шымкент және Ташкент - Шымкент - Алматы - Қорғас транзиттік автожолдары құрайды.

Қазақстан Республикасының 2006-2012 жылдарға арналған Автокөлік саласын дамытудың бағдарламасында бұл жолдарды толықтай реконструкциялау қарастырылған. Бұл жағдайда Ақтөбе - Қызылорда — Шымкент - Алматы - Ұшарал - Достық учаскесі ТРАСЕКА бағдарымен қиылысады. Ал Қорғас - Жетіген және Бейнеу - Жезқазған теміржолын салу Қытай, Оңтүстік - Шығыс Азия, Иран, Кавказ және Еуропа елдері арасындағы транзитке қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді және жүк және жолаушылар тасымалын бес жүз шақырымға қысқартуға мүмкіндік береді.

Тасымалдауды перспективті дамыту көліктің жекелеген түрлері арасындағы бәсекелестіктен мультимодальдік тасымалдарға көшуді талап етеді. Мұны қамтамасыз ету Каспийде порттарды дамыту шаралары жағдай жасайды. Мысалы, Каспий шельфін меңгеру бағдарламасында Құрық портын дамытып, жылына 20 миллион тонна қуаты бар мұнай құю терминалын жасау қарастырылған.

Қазақстанның транзиттік әуе маршруттары Еуропа мен Оңтүстік - Шығыс Азия арасында ұшу сапарын жүргізетін шетелдік әуе компанияларына тиімді болып табылады, себебі бұл бағдарлардың ұзындығын біршама қысқартуға септеседі. Қазақстанның әуе кеңістігіне сұраныстың болуы әуе қозғалысын басқару, навигация және байланыс техникалық құралдарын жетілдіру талаптарын қояды.

Қазақстан әуе кеңістігі бойынша өтетін шетелдік компаниялар әуе кемелерінің негізгі транзиттік ағынына келесі үш бағыт енеді:

«АРИСА-САРИН» - Еуропадан Қытай мен Оңтүстік - Шығыс Азия елдеріне;

«АРИСА-ОДИВА» - Еуропадан Оңтүстік Азия елдеріне;

«АЗАБИ-ТИРОМ» - Еуропадан Оңтүстік Азия, Орта және Таяу Шығыс елдеріне.

Қазақстан шекарасы мен шектес елдерде (Қытай, Әзірбайжан, Өзбекстан) қосымша әуе дәліздері ашылды. Халықаралық транзиттік және

мемлекетаралық әуе қатынасының әуе дәліздерінің жалпы саны 1999 жылғы 56-дан 2009 жылы 72-ге дейін өсті.

Халықаралық әуе трассасының ұзындығы 49000 км құрайды. Бұл 3 млрд. АҚШ доллары сомасында қосымша кіріс алуға мүмкіндік берді.

Транзиттік бағдарлардың жұмыс істеп тұрған желісі Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін қолданушы әуе компанияларының қажеттілігін негізінен қанағаттандырып тұрғандықтан, бұл саладағы ағынды өсіру мақсатындағы негізгі қызмет бағыты - жаңа әуе компанияларын тарту болып табылуы тиіс.

Су көлігі бойынша негізгі транзиттік жүк ағыны Ақтау порты арқылы жүреді. Маңғыстау облысының көліктік кешені болып табылатын Ақтау теңіз сауда порты Қазақстанның көлік инфрақұрылымындағы маңызды интермодальдік тораптардың бірі болып табылады. Табиғи географиялық орналасуының, өндірістік және техникалық әлеуетінің үйлесуі, әуе, теміржол және су көлігінің болуы, сонымен қатар облыстық және порт әкімшілігінің жайлы инвестициялық климат жасау жөніндегі мақсатты іс-әрекеттері комбинацияланған көлік қатынасын дамытуға өте қолайлы жағдайларды қалыптастырып отыр, ал мұндай жағдайлар халықаралық көлік дәліздерін құру жобаларында ескерілмеуі мүмкін емес.

Ақтау теңіз порты мемлекетаралық сауда-экономикалық қатынастардағы байланыстырушы буын ретінде Қазақстан, Ресей, Иран, Біріккен Араб Әмірлігі және Орталық Азия елдерінің бірқатар кәсіпорындарының экспорттық-импорттық, транзиттік жүктеріне оперативті режимде қызмет көрсетеді.

Ақтау порты үшін оның үстінен TRASECA дәлізінің бағдарларының бірі басып өтуі анық екендігі және жәйлы болуы, бұл порт сонымен бірге «Оңтүстік-Солтүстік» халықаралық көлік дәлізін тиімді дамытуға арналған аса маңызды аралық пункт ретінде де қарастырылады.

TRASECA бағдарының қазақстандық учаскесі Қырғызстан, Өзбекстан және Түркіменстан сияқты мемлекеттердің территориясы арқылы тасымалмен салыстырғанда бірыңғай құқықтық базасы және көлік жүйесі бар бір мемлекеттің транзиттік территориясын пайдалану мүмкіндігін ұсынады. Және де бұл жағдайда жүк жіберуші бірыңғай тасымал құжатын қолдана отыра және осы арқылы тиімді ұсынысқа қол жеткізе отыра, көптеген шекаралық өткелдерден өту қиыншылығынан құтылады.

Паромдық терминалды реконструкциялауды аяқтау және оның жұмысының басталуы порттың мүмкіндігін тек қана экспорттық-импорттық тасымалдауды жүзеге асыру үшін ғана емес, сонымен бірге транзиттік тасымалдарды да жүзеге асыруға, Каспий теңізі арқылы солтүстік-оңтүстік және шығыс-батыс бағыттарына баламалы бағдарлар ашуға мүмкіндік береді.

Қазақстан территориясы арқылы өтетін дәліздер бұл жаңа көлік бағдарлары ретінде 90-шы жылдары белсенді дами бастады. Көлік дәліздері Шығыс-Батыс қатынасының қашықтығын және жүк жеткізу мерзімін біршама қысқартуға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы кезеңде ұлттық экономикалардың жаһандану және интеграциялау процесі сауда мен тасымалдың біраз өсуіне алып келді. Халықаралық институттардың деректері бойынша Еуропа және Азия елдері арасындағы тауар айналымының жалпы көлемі 700 млрд. долларға жетті, соның ішінде транзиттен түсетіні - 40-50 млрд. доллар. Болжам бойынша 2010 жылға қарай тауар айналымының жалпы көлемі 1,5 есеге өсіп, 1 трлн. доллар деңгейіне жетеді деп болжануда.

Алайда Қазақстанның көлік компанияларының кірісі жылына 500 млн. доллар көлемінде ғана болып тұр, бұл Еуропа мен Азия арасындағы транзиттік тасымалдың жалпы рыногының бар-жоғы бір-ақ пайызын құрайды. Және де бұл қолдағы инфрақұрылымның көлік саласын дамытуға құйылатын бюджет шығындары жыл сайын біршама өсіп отырғанымен, экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес пропорция да емес екендігін білдіреді.

Республика территориясы бойынша дәліздердің әлеуетті көліктік мүмкіндіктерін көліктің негізгі түрлері бойынша қолдану 12-кестеде келтірілген.

12-кесте. Қазақстанның 2015 жылға дейінгі көліктік стратегиясы

Көлік түрі	2005 жылғы транзит көлемі	Әлеуеттік мүмкіндіктер	Әлеуетті пайдалану
Теміржол, млн. тонн	8,895	30,0	30%
Автомобиль, млн. тонн	0,350	3,0	12%
Әуе, млн. ұшақ-километр	84,7	342,5	25%
Теңіз, млн. тонна	0,150	2,5	6%
Дерек көзі: Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі көліктік стратегиясы, Астана, 2006			

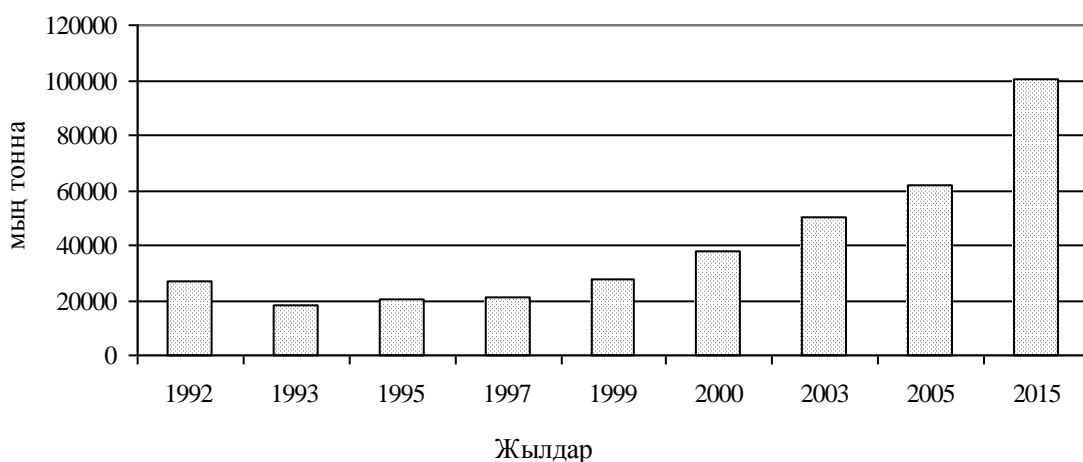
Бұған байланысты, Н.Ә. Назарбаев атап өткендей, елдің транзиттік әлеуетін барынша қолдану үшін қарымды жобалар қажет, және де бұған сәйкес бұл жобаларды жүзеге асырудың жаңа жолдарын табу керек. Қазақстанның аймақтық транзиттік орталыққа айналуының барлық алғышарттары бар.

Қалыптасқан жәйлы геэкономикалық және геосаяси алғышарттарды есепке ала отыра Қазақстанда 2006 жылы Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі Көліктік стратегиясы қабылданды, онда аталмыш саланың негізгі басымдылықтарының қатарына ұлттық көлік жүйесінің еуразиялық көлік жүйесіне интеграциялануы енгізілген.

Әлемдік мұхитқа шығатын жолы жоқ Қазақстан үшін мұнай құбыр жүйесін дамыту стратегиялық маңызды басымдылық болып табылады. Қазақстан мұнайгаз-көлік инфрақұрылымын жетілдіруге байланысты тиімді шаралар қабылдау мақсатында әлемнің көптеген мемлекеттерімен байланысын кеңейте түсті (ең алдымен Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, АҚШ және т. б. елдермен).



Қазақстан шетел инвестицияларының есебінен мұнай өндіруді қарқынды түрде өсіруде. Қазақстан Үкіметі 2015 жылға қарай басымдылықты тапсырма ретінде мұнайды және конденсатты күніне 2,0 млн. баррельге дейін (жылына 100 млн. тонна) өндіру деңгейін ұлғайтуды көздеп отыр (19-сурет).



19-сурет. Қазақстанның 2010 жылға дейінгі мұнай өндіру динамикасы мен болжамы

Жер астынан газ шығаруды күніне 95,8 млн. куб. метр (жылына 35 млрд. куб. метр) жеткізуді жоспарлап отыр.

Мұнай-газ өңдеудің жедел артуы мұнай газ тасымалдайтын жаңа көлік бағыттарын іске асыруды талап етеді. Бұған жобаланып жатқан және қарастырылып отырған келесі көліктік бағыттар енеді: Каспий теңізі арқылы Бакуге, Супса порты арқылы Грузияға, Джейхан порты арқылы Түркияға, Батыс Қазақстаннан Тарим бассейні арқылы Батыс Қытайға, Парсы шығанағы арқылы Иранның ашық теңіз терминалына шығатын Транскаспийлік бағдары; Ауғанстан мен Пәкістан арқылы Аравия теңізіне шығатын Орта Азия мұнай құбырының жобасы, Түркіменстаннан Еуропаға Каспий теңізі жағалауын бойлай жүргізілетін газ құбыры және т.б.

Телекоммуникациялар жүйесіндегі құрылымдық қайта құрулар, отандық және шетелдік инвестицияларды дамыту, реконструкциялау және модернизациялау саласына тарту, Транс-Азия-Еуропа талшықты-оптикалық байланыс желісінің құрылысы ұсынылатын байланыс ассортиментінің кеңеюіне, сапасы мен көлемінің артуына, және де бұлардың салдары ретінде соңғы екі жылде қалыптасқан оң теңгерімінің бекуіне және өсуіне септеседі.

Туризмнің дамуына Қазақстанның қолында маңызды және қазіргі уақытқа дейін қолданылмаған маңызды әлеуеті (табиғат байлығы және оның алуантүрлілігі, еңбек ресурстарының болуы) бар. Республиканың халықаралық туристік ұйымдармен ынтымақтастықты кеңейту арқылы әлемдік туристік рынокта алдыңғы орындардың біріне ену, жеке меншік негізінде халықаралық стандарттарға сай туристік нысандардың құрылысын салу, отандық және шетелдік инвестицияларды салаға тарту, туризм

саласында білікті мамандарды дайындау мақсаты бар. Болашақта туризм алдыңғы қатарлы экспорттық позициялардың біріне айналып, валюталық түсімдердің маңызды көзі болуы мүмкін.

Факторлық кірістерді (5-кесте) резиденттер мен резидент еместер арасындағы жүргізілген операциялар бойынша тускен табыстар құрайды. Табыстарға тікелей инвестиция салудан түсетін кірістер, несиелер мен займдардан алынатын пайызар, қорлар активтері бойынша берілетін сыйлықтар, резидент еместер атқарған жұмыс үшін төленетін еңбекақы және де басқа көздерден түсетін табыстар кіреді.

Инвестициялардан табыстар резиденттердің өздерінің шетелдік қаржылық активтерінен алынған табыстарды қамтиды: капиталға қатысудан табыстар (дивидендтер) және қарыздық міндеттер бойынша табыстар (пайыздар). Дивиденд дегеніміз капиталға жеке инкорпоративтік кәсіпорындардың қатысу үлесіне сәйкес табыстарды бөлу түрі. Олардың мөлшері шаруашылық қызмет нәтижелеріне байланысты және алдын ала белгісіз. Пайыздар несиелер үшін төлемдерді білдіреді. Оның мөлшері несиелік келісімде белгіленген, сондықтан да алдын ала белгілі.

Капиталға қатысудан табыс бөлінген және қайта инвестицияланған табыстар немесе пайда деп бөлінеді. Бөлінген табыстар көбінде шетелге аударылатын дивидендтер түріне ие болады, ал қайта инвестицияланған табыстар өндірістің одан әрі дамуына салынған, бөлгеннен кейін қалған тікелей инвестордың үлесін құрайды. Қарыздық міндеттер бойынша табыстар фирмааралық несиелер бойынша пайыздарды құрайды.

Қоржындық инвестициялардан табыстар акцияларды, облигацияларды, ұзақмерзімдік бағалы қағаздарды, мемлекеттік вексельдерді, ақша нарығының басқа құралдарын сату-сатып алу нәтижесінде туындайтын резиденттер мен бейрезиденттер арасындағы ақша ағындарын білдіреді.

Басқа инвестициялардан табыстар бейрезиденттерге қарағанда резиденттердің басқа кез келген қаржылық талаптары бойынша пайыздардың түсімі және төлеу (депозиттер бойынша, ссудалар, ХВҚ-нан қарыздар бойынша пайыздар).

Еңбекақы төлеу басқа елдердің резиденттері үшін елден тыс жердегі сол елдің резиденті болып табылатын жұмысшылармен орындалған жұмыстар үшін сол жұмысшылардың алған ақшалай немесе заттай түрдегі еңбекақысын және басқа да төлемдерін қамтиды.

Кері сальдоның пайда болуына және Қазақстанның экспорттық-импорттық операцияларындағы тепе-теңдіктің бұзылуына белгілі бір дисбалансты факторлық табыстар бойынша баланс енгізеді. 1995-2009 жж. шетелдік инвестициялардың жаппай тартылуына және экспорттың айрықша емес ауқымына байланысты кері сальдоның сақталуы, содан соң өсуі болды.

Шетелдік міндеттемелерді өсіру оларға қызмет ету бойынша шығындардың айрықша өсуімен түсіндіріледі. Сыртқы қарызды өтеуге қызмет етуге шығындардан басқа факторлық қызмет көрсетулер балансының

кері сальдосының өсуіне белгілі бір үлесті тікелей инвесторлардың табыстары қосты.

1994-97 жылдары тікелей инвестициялардың негізгі құйылуы шикізат өндірісінде жүзеге асырылды. Бұл салаларға капиталды сала отырып инвесторлар 3-5 жылдан кейін алғашқы шығыстардың орнын толтыруға және өндірістің одан әрі дамуын жүзеге асыруға мүмкіндік беретіндей пайда әкеледі деп күтті.

Әлемдік тәжірибе шетелдік инвестордың нақты салымы әдеттегідей болжанған инвестицияның барлық сомасының 25% аспайтын мөлшерді құрайтындығын және бұдан былайғы инвестициялау қайта инвестицияланған пайданың есебінен жүзеге асырылатындығын, яғни қаржылық шотта көрсетілген тікелей инвестициялардың ағымы ағымдағы операциялар бойынша шығынның артуымен сәйкестендірілетіндігін көрсетеді.

Сыртқы қаржыландырудағы үлесінің басымдылығы оң фактор ретінде қабылданатын тікелей инвестициялау бірқатар мәселелерді алып келеді. Инвестициялар бойынша шикізат өндірістеріне жоғары ставка (20%) және осы өндірістерге шетелдік капиталдардың айрықша салымдары 1994-97 жж. факторлық табыстар бойынша баланстардың тапшылығын шарттастыра отырып шетелдік инвесторларға пайдадан есептеулердің айрықша өсуіне алып келді.

## **Қорытынды**

1. Халықаралық бейфакторлық қызметтер бойынша экспорттық-импорттық операциялардағы бейтеңгерімді жөнү үшін халықаралық қызметтер теңгерімі бойынша теріс сальдо ЖІӨ-нің 0,6%-нан аспауы керек (бұл қазіргі кезде ЖІӨ-нің 6 мен 9% аралығынды толқып тұр).

2. Бұл мақсатқа қол жету үшін қазақстандық жақтан бейрезиденттерге көрсетілетін халықаралық қызметтер саласын кеңейту және дамыту есебінен қамтамасыз етілуі тиіс.

3. Транзиттік тасымал саласында халықаралық ынтымақтастықты дамыту керек, бұл ең алдымен өздерінің геосаяси жайына байланысты қазақстандық транзитке ұмтылатын елдермен жүзеге асырылуы керек. Транзит валюталық қаржы түсімдерін қамтамасыз етуде маңызды рөл ойнай алады.

4. Қазіргі заманғы көліктік технологиялар (мультимодальдік, интермодальдік тасымалдар, логистика, жаһандық логистикалық провайдерлік және т. б.) көліктік кешеннің түрлі секторының синергетикалық тиімділігін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда мұндай халықаралық технологияларды дамытудың негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

- маңызды терминалдардың инфрақұрылымын жетілдіру, көпфункционалды кешендер, ақпараттық және логистикалық орталықтар құру;

- мультимодальдік және интермодальдік тасымалдарды дамытуға, мультимодальдік операторлар желісін дамытуға көмек көрсету;
- лизингілік компаниялар құру;
- халықаралық көлік дәліздерін жол бойы сервистерімен, техникалық көмек көрсету станцияларымен және т. б. объектілерімен қамтамасыз ету.

5. Қазақстан туризмді дамытуға арналған маңызды әлеуетке ие, және де болашақта туризм халықаралық қызметтер саласындағы жетекші салалардың біріне айналуы мүмкін. Бейрезиденттердің елдегі қонақ үйлерде тұруына, тамақтануына, көңіл көтеруіне, сыйлықтар мен кәдесыйларды сатып алуға төлеу түрінде туризмнен түсетін түсімдер ұлттық кірістің маңызды құрамдасына айналуы мүмкін.

6. Факторлық табыстар бойынша теңгерімсіздікті бастан кешіру капиталды шетелге активті түрде шығару стратегиясын жүргізуді талап етеді. Қазақстандық банктер мен компаниялардың әлемдік аренаға қатысуы шетелдік инвестицияларды және ұлттық жобаларды қаржыландыру үшін сыртқы салымдардан табыстарды тартуға ықпал ететін болады. Факторлық табыстар бойынша теңгерімсіздік айрықша мөлшерде төмендейтін болады.

7. Белсенді сыртқы салымдар мен тартудың мұндай стратегиясы барлық мемлекеттермен көтермеленеді. Өйткені қаржы жүйесінің бәсекеге қабілеттілігінің, оның тұрақтылығының және сенімділігінің артуы жүзеге асырылады. Демек, Швейцария банктері, мәселен, шетелге (64% астам активтер) көп тартылғанға қарағанда (сыртқы міндеттемелердің 60%), британдық банктер елден тыс 46% активтер, ал 43% сыртқы міндеттемелер инвестициялайды. Қазақстандық банктер шетелге тек кредиттің 12% салады, сыртқы нарықтан өз міндеттемелерінің 40% тартады. Әлемдік лидерлермен салыстырғанда Қазақстан банктерінің операцияларының белсенді бөліктерінің қатаң ішкі бағдарға алу. Бұл орайда қазақстандық банктер капиталдарының жеткіліктілігі 12% асады, Швейцария банктерінде тек 4%, британиялықтарда - 6% кем.

### **Негізгі түсініктер, терминдер:**

Халықаралық бейфакторлық қызметтер, халықаралық қызметтер теңгерімі, дивиденд, дебет, несие, өндіріс факторлары қозғалысы, туризм, транзиттік тасымал саласы, қаржы жүйесі.

### **Бақылау сұрақтары:**

1. Экспорттық-импорттық операциялардағы бейтеңгерімді жеңу үшін халықаралық қызметтер теңгерімі бойынша теріс сальдосы қанша болуға тиісті?
2. Транзиттік тасымал саласы валюталық қаржы түсімдерін қамтамасыз етуде қандай рөл атқарады?
3. Халықаралық технологияларды дамыту үшін Қазақстанда қандай бағыттарды ұстануда?

4. Қазақстанның туризмін дамыту үшін мемлекет қандай шараларды қолданады?

5. Қазақстанның банктер мен компаниялары капиталды шетелге активті түрде шығару үшін қандай жобаларды қолданады?

## **5. Қазақстан экономикасына қаржы мен капитал тарту операциялары және ДСҰ-ға кіру проблемалары**

Капиталдар мен несиелердің қозғалыс балансы берілген және алынған халықаралық несиелердің мемлекеттік және жеке капиталдарын шығару және кіргізу қатынасын көрсетеді.

Активтердің өсуі елге капиталдың кең көлемде құйылуын көрсетеді. Нәтижесінде қаржылық есеп-шот операциялары бойынша капитал ресурстарының нетто-құйылуы артады.

Активтер мен міндеттемелер қызмет ету белгілері бойынша жіктеледі. Сәйкесінше, активтер мен міндеттемелердің төрт тобын ажыратуға болады: қорлар, тікелей, қоржындық және өзге де инвестициялар.

Қорлар дегеніміз елдің ақша билігі қарамағындағы және төлем балансының тапшылығын қаржыландыру үшін және ұлттық валюта курсы реттеу үшін қолданылуы мүмкін халықаралық жоғары өтімді активтер.

Тікелей инвестициялар басқа елдің институционалдық бірлігін басқару үрдісіне әсер ету үшін жүзеге асырылады. Қоржындық инвестициялар инвестициялау объектісін басқаруға құқық бермейтін қаржы құралдары саудасына байланысты, резиденттер мен бейрезиденттер арасындағы өзара қатынас жүйесін білдіреді. Инвестор кәсіпорынның кәдімгі акциялардың 10% иелік еткен кезде (немесе дауысқа салу кезінде құқықтарға), инвестициялар қоржындық болып есептеледі.

Қоржындық инвестициялар ақша нарығы құралдарын, сондай-ақ қаржы дериваттарын қамтиды.

«Басқа инвестициялар» дегеніміз тікелей немесе қоржындық инвестицияларға енгізілмеген, қалған барлық халықаралық инвестициялар, мәселен қарыздар, депозиттер, қолда бар қаражаттар.

Жеке топқа капиталдық трансферттерді жатқызу керек, ол меншік құқығын негізгі капиталды сатып алумен немесе пайдаланумен байланысты немесе кредитордың қарызын жоюды қарастыратын негізгі капиталға өткізуді қамтитын трансферттер.

Қазақстанның халықаралық қаржы және капиталмен жүргізілетін операциялары әр түрлі формаларда жүзеге асырылады: валюта қаражатын алу, қаржы активтерінің бір түрін басқа түрлеріне алмастыру, тікелей шетелдік инвестициялар тарту, орта және ұзақ мерзімді несиелер алу.

13-кестеде Қазақстан төлем балансының қаржы және капитал операцияларында инвестициядан түскен таза табыс пен таза ағымдық

трансферттер, капитал операциялары шоттары бойынша кіріс көлемі, бүкіл жыл бойғы қаржы капиталының ағыны көрсетілген.

13-кесте. Қазақстанның төлем балансының қаржы және капитал операциялары есеп-шоты  
(5-кесте жалғасы)

АҚШ млн. долл.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
В. Қаржы және капитал операцияларының (шоттары) есебі	1094,28	1016,48	2428,70	1239,25	2738,0	4679,5	916,2	15328,4	8366,3	3296,7	7188,7
Капитал операциялары бойынша шот	-233,99	-290,53	-184,96	-119,81	-27,8	-21,3	14,0	32,7	-37,6	-12,6	-29,5
Оның ішінде мигранттар трансферттері	-234,67	-264,20	-197,91	-135,98	-45,5	-25,8	9,5	28,9	-11,2	-31,6	-60,9
Қаржы шоты (есебі)	1328,27	1307,01	2613,66	1359,06	2765,8	4700,7	902,2	15295,7	8403,8	3309,2	7218,2
Оның ішінде											
Тікелей инвестициялар	1468,00	1278,16	2860,61	2163,83	2213,4	5436,2	2123,2	6555,6	7974,9	14783,1	9525,7
Портфельдік инвестициялар	-36,66	-55,02	-1317,47	-1246,74	-1891,0	-417,2	-3952,7	-4322,2	-4583,1	-9322,6	3074,7
Қосымша қаржы құралдары (нетто)	0,00		0,00	0,00	15,9	-46,4	-112,6	-67,8	-366,6	180,8	56,8
Басқа да орта және ұзақмерзімді инвестициялар	216,05	-58,14	463,11	758,05	2188,3	1976,5	2203,0	13684,0	11373,6	1290,9	-3188,5
Өзге қыскамерзімді инвестициялар	-319,12	142,01	607,42	-316,07	239,2	-2248,4	641,3	-553,9	-5994,7	-3623,1	-2250,5
С. Қателіктер мен олқылықтар	-604,73	-797,69	-654,46	320,17	-931,9	-1015,9	-1804,2	-2397,2	-3168,6	-7387,4	-1322,3
D. Жалпы баланс	253,58	585,09	384,72	535,08	1533,5	3999,0	-1943,8	11134,2	-3028,7	2188,8	2461,8
E. Қаржыландыру	-253,58	-585,09	-384,72	-535,08	-1533,5	-3999,0	1943,8	-11134,2	3028,7	-2188,8	-2461,8
ҚҰБ актив қоры	-76,03	-140,72	-384,72	-535,08	-1533,5	-3999,0	1943,8	-11134,2	3028,7	-2188,8	-2461,8
ХҚҚ несиесі	-177,56	-444,38	0,00	0,00	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
*ҚҰБ мәліметтері											

Егер резиденттер өздерінікін сатқанға қарағанда шетелдік қаржы активтерін көбірек сатып алатын болса, ел капитал қозғалысы шотының тапшылығына ие дейді, өйткені ол әлемнің басқа бөліктеріне талаптарды жинақтайды. Басқа әлем талаптарына шоғырлану ұлттық жинақ болып табылады. Және керісінше басқа елдер берілген мемлекетке талаптарды жинақтайтын болса, онда ел капитал қозғалысы шотының артықтығымен сипатталатын болады.

Капитал қозғалысына байланысты валюталық операциялар мыналарды ескереді:

- тікелей инвестицияларды, яғни табыс алу және кәсіпорынды басқаруға қатысуға құқықты алу мақсатында кәсіпорынның жарғылық капиталына жұмсау.

- қоржындық инвестициялар, яғни бағалы қағаздарды сатып алу;

- елдің заңнамасына сәйкес оның орналасқан жері жылжымайтын мүлікке жатқызылған ғимараттар, үй-жайлар және жерді және оның қойнауларын қоса алғандағы өзге де мүліктерге меншік құқығына төлеу үшін аудармалар;

- тауар экспорты мен импорттары бойынша (жұмыстар, қызмет көрсетулер, зияткерлік меншік нәтижелері) 90 күннен астам мерзімге беру және алу мерзімін ұзарту;

- 180 күннен астам мерзімге қаржы несиелерін беру және алу;

- ағымдағы валюталық операциялары болып табылмайтын өзге де валюталық операциялар.

Төлем балансында қор активтері салыстырылған - елдің ақша билігінің тікелей қарамағындағы халықаралық жоғары өтімді активтері. Сақтық қордағы активтер төлем теңгерімі тапшылығын қаржыландыру және валюта курсы реттеу үшін қолданылады.

Қаржы активтерін «сақтық қордағы активтер» санатына жатқызудың басты белгісі ол елдің ақша биліктері оларға тікелей қадағалау жүргізуі тиіс. Сақтық қордағы активтерге ең алдымен монетарлық алтынды, SDR, ХВҚ резервтік ұстанымын, және т.б. жатқызады. Төлем теңгерімі тапшылығын қаржыландыру мәселесіне тап келген мемлекеттер сыртқы қарыздың күшін жою, борыштық міндеттемелерді үлестік құралдарға айырбастау, төлем теңгерімін реттеуге қарыз алу, қырыздарды қайта құрылымдау арқылы айрықша қаржыландырып жүзеге асыра алады.

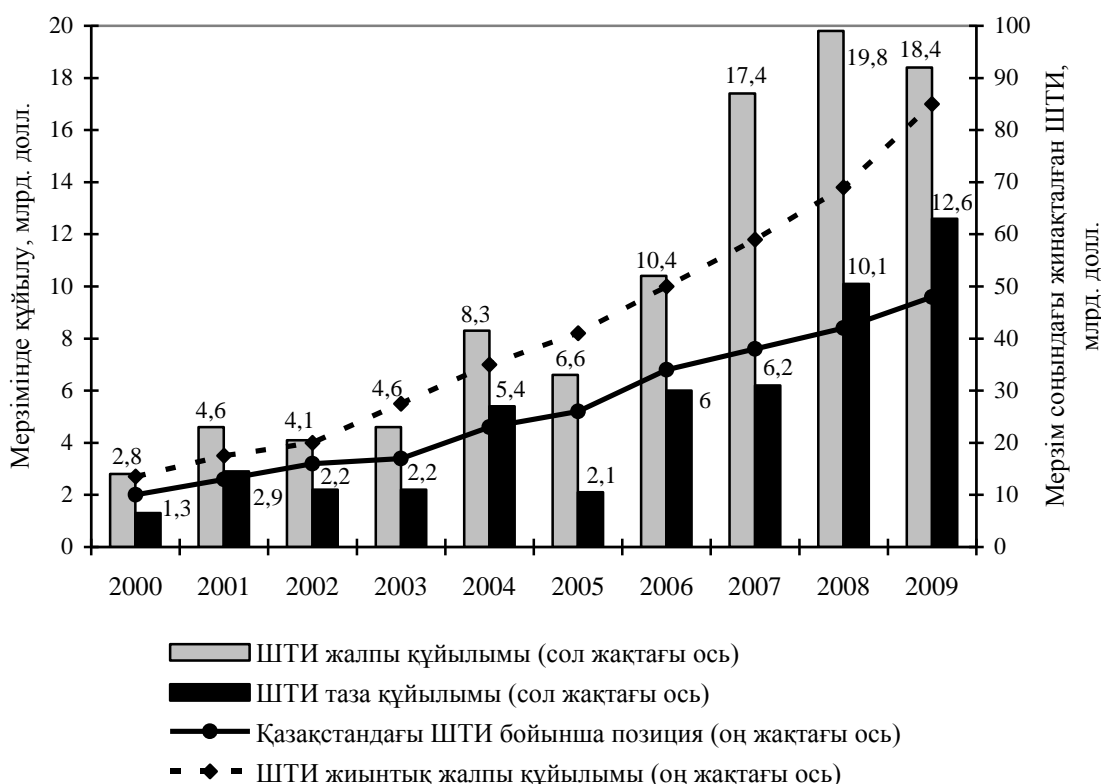
Ағымдағы операциялар мен капитал қозғалысы бойынша төлем теңгерімінің теңгерілмегендігі орталық банктің сақтық қоры есебінен реттеледі. Егер ағымдағы операциялар теңгерімнің тапшылығы капиталмен қаржы операциялары шотаның он сальдосына қарағанда аз болса, ақша билігінің шетелдік валюта қоры артады. Егер коп болса, осы шоттар сомасы бойынша шетелдік валютаның елге түсімі жетпесе орталық банктағы қормен орны толтырылады.

Сомасында ағымдағы операциялар шотының сальдосы, капиталмен қаржылық операциялар шотының сальдосы және орталық банктің ресми



қорының өзгерісі нөлге тең болуы тиіс. Бұл төлем теңгерімі нәтижесінде қалдықсыз шықты дегенді білдіреді.

Шетел компанияларының қатысуымен мұнай мен газды барлау және тасымалдау саласындағы жобалар Қазақстанға шетелдік тікелей инвестициялардың (ШТИ) құйылуын қамтамасыз етеді. 2009 жылы ШТИ-дің құйылымы 18,4 млрд. долл. құрады, ал тікелей инвесторлардың міндеттемелері бойынша қарыздың негізгі сомасын төлеу 12,6 млрд. долл. құрады. Нәтижесінде Қазақстандағы ШТИ-дің таза жинақталған қорлары 2009 жылдың аяғында 49,5 млрд. долл., ШТИ-дің жалпы құйылым сомасы 90 млрд. долл. асты. (20-сурет).



20-сурет. Шетелдік тікелей инвестицияның жинақталуы және құйылуы.

Теңіз жер қойнаулары өндірісін кеңейту бойынша жобаларды жүзеге асыру, Каспий теңізіндегі Қазақстан секторын әрі қарай игеру, көмірсуларын тасымалдау бойынша жаңа бағыттарды жасау, әлемдік рынокта энергия тасымалдаушылардың бағасы мен сұранысының көбеюіне байланысты шетел инвесторларының көбі мұнай өңдеу және тасымалдау бойынша қаржы көздерін енгізуі көп әсер етті.

Шоғырландырылған ШТИ-ның көп бөлігі Қашаған, Теңіз және Қарашығанақ сияқты жер қойнауларын өңдеу бойынша жобаларды қаржыландыруға бағытталады. Теңіз жобасын 5,6 есеге, Қашағандікі - 72,2% өсті.

Тікелей инвестициялардың өсуі негізінен Солтүстік Қашаған жер қойнауын өңдеу бойынша жобаға қаржыны жақсы бөліп, осы қызметке геологиялық барлау мен зерттеулер бойынша жұмыс қалыптасты.

Қарыздардың алыну мақсаты жобаларды әрі қарай қаржыландыру және шетелдік және қазақстандық құрылтайшылар алдында міндеттемелерді өтеу үшін қажет. Халықаралық капитал рыногында қарыз алу шетелдік компаниялардың делдалдылығымен арнайы құрылған кәсіпорындармен «СНПС - Ақтобемунайгаз» (100 млн. долл. 2004 жылы) және «Қазақстан - Китай құбыры» ЖШС (300 млн. долл. 2004 жылы) жүзеге асырылды.

Мұнай-газ саласынан басқа инвестициялардың көлемі уран және металл рудаларын, түрлі - түсті металлургия өндіруден, сонымен қатар құрылыс, қаржылық қызмет, көлік және байланыс салаларында да өсті.

Каспий теңізіндегі Қазақстан секторын әрі қарай игеру бойынша жобаларды тарату, Теңіз, Королевский және Қарашығанақ кен-байлықтарын игеру, көмірсуларын тасымалдау бойынша ұқсас бағыттарды жасау, Аташ жер қойнауындағы Каспий мұнайын барлау, Түп-Қараған учаскесін барлау және Атасу-Алашаңқай мұнай құбырлары бойынша Қазақстан-Қытай құрылысын жасау шетелдік тікелей инвестицияларын қарыз капиталы ретінде құйылуына ықпал етеді.

Қоржындық инвестициядағы резиденттердің шетелдік активтердің өсуі көбінесе ҚР-ның Ұлттық қорының қаражаттарынан шетелдің қоржындық активтеріне инвестиция күйе арқылы қамтамасыз етілді.

Резидент еместердің құнды қағаздарының арасында резиденттердің инвестициялық портфельдері АҚШ мен Еуропа Одағының монетарлық мүшесі болатын елдердің мемлекеттік құнды қағаздары көп орын алады, сонымен қатар халықаралық ұйымдар мен қазақстандық компаниялары және банктердің облигациялары жатады.

Сонымен қатар салымшы зейнетақы қорларының активтер портфелінде теңгемен номиналданған қарыз құнды қағаздар, американдық Merrill Lynch және JP Morgan Chase Bank банктерімен шығарылғанын ұсынады. Соңғы жылдардың ерекшелігі - ТМД резиденттерінің құнды қағаздармен банктік емес секторларда операциялар көлемінің өсуі, Ресей мұнай компанияларымен ұсынылған акциялар мен инвестициялық қорлардың пайлары болды.

Қоржындық инвестициялар бойынша резиденттердің міндеттемелерінің өсуі негізінен банктік секторға жатады.

Сордықтан, сыртқы қаржыландыруды банктік сектормен тарту, Қазақстандық банктердегі активтердің өсуінің негізгі көзі болып шетелдік банктердің корреспонденттік және депозиттік есеп-шоттарындағы қаражаттары.

Алтын-валюталық резервтерінің жинақталған көлемі сыртқы қарыз міндеттемелерін азайтуға ықпал етті. Халықаралық резервтер қаражаттарынан Қазақстан Республикасы Үкіметінің сыртқы қарыздары бойынша төлемдер жүзеге асырылды, олар сонымен қатар АҚ «ҰК «Қазмұнайгаз» өткізген Солтүстік Каспий жобасындағы акция үлестерін сатып алу бойынша мәмілелерде және Ұлттық қордағы валюталарды сатуда қолданған.

Халықаралық капитал рыногынан тартылған қаражаттар банктермен ішкі несиелеу операцияларын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар шетел

активтерінің өсу көзінің бірі болды. Коммерциялық банктер валютаны ішкі валюталық рыноқта белсенді сатып ала бастады, өйткені оның барлығы сыртқы қарыз міндеттерді төлеумен байланысты болды.

Суон және Мандель-Флеминг моделі бойынша ағымдағы операциялар есеп-шотының сальдосы мен капиталдың қозғалысы мен қаржылық есеп-шоттар сальдосы нөлге тең болуы керек. Бірақ Қазақстан тәжірибесінде бұл өте сирек кездеседі. Сондықтан нөлдік нәтижені алу үшін төлемдік балансқа «Қателер мен өткізулер» деген бап енгізілген.

Сыртқы экономикалық мәмілелерді ескеру кезінде қателердің пайда болуы көптеген себептермен байланысты. Экспорттық және импорттық операциялар кезінде импортерлер өте үлкен баға қояды, ал экспортшылар бағаны кемітеді. Біріншісінің мақсаты - шетелге валютаны көбірек жөнелту, ал екіншісінікі - кірісті азайтып, салықты аз төлеу. Бұл шартта көрсетілген бағамен сай келмегендіктен емес, импорт пен экспорттың анықтама қағазы бойынша тіркеу дұрыс болмауы.

Сонымен қатар, осы операциялар әртүрлі көздерден алынатын болғандықтан, тараптарды әртүрлі сипаттайды. Мәселен, тауарлардың экспорты туралы мәліметтер кеден статистикасында көрсетілсе, шетел валютасының кәсіпорын есеп-шотына түсуі туралы мәліметтер банктік статистикасынан алынады.

Көптеген қателіктер қаржы операцияларын жүзеге асыру кезінде кетеді. Қазақстанда резиденттер мен резидент еместердің арасында жасалатын қаржылық операциялардың нақты айырмашылығы жоқ, өйткені олардың барлығы төлем балансына бағалау негізінде енгізіледі (оралмандардың аударымдары, туризмнен түскен кірістер).

Қаржы ресурстарының жылыстауы қаржылық есеп-шот операциялары бойынша ғана емес, сонымен қатар төлем балансының «Қателер мен өткізулер» бабында да болады. Мұның барлығы сыртқы сауда операцияларының күрт өсуімен, тауарларды шекарамен өткізу бойынша мәліметтердің келіспеушілігінің өсуінен және олар бойынша төлемдер жасаумен байланысты.

Қазақстанның төлем балансы үшін осы бап бойынша сыртқы сауда тауар айналымында жіберуге болатын жағымсыз дисбаланс мөлшері 5%-дан аспау керек. «Қателер мен өткізулер» сальдосының тұрақты дебеттік сипаты төлем баланс нәтижелеріне ықпал ететін көптеген операциялардың мақсатына куә болады.

Жылыстау капиталының есепке алуға бой бермеуі экспорт бойынша төлемдердің толық болмауы, елге түспейтін импорт төлемі болып табылады. Сонымен қатар, жеке тұлғалардың қолма-қол ақшалай шетелдік валютасымен жасалатын операциялар «Қателер мен өткізулер» бабының кері сальдосын кеңейтуге ықпал етеді.

Мұндай жасалған статистикаға кірмейтін операцияларға: еңбек мигранттарымен шетелге шығарылатын қолма-қол ақшалай валюталар, Қазақстан резиденттерінің шетелдік банктеріндегі есеп-шоттарындағы шетелдік активтерінің өсуі, шетел валютасын жеке тұлғалардың алып-

сатарлық спекулятивтік операцияларда пайдалануы, оны автомобиль рыногы мен жылжымайтын мүлік рыногында қолдануы.

Капиталдың үлкен көлемде жылыстауына қарамастан «Қателер мен өткізулер» бабы бойынша экспорттық-импорттық операциялардың теңгерімділігіне жету кезінде сыртқы ресурстардың құйылуы маңызды рөл атқарды. Мұндай құйылым Қазақстанның халықаралық қаржылық рыногына сенімді серіктесі болуы нәтижесінде қол жеткен.

Шетел капиталын елге тарту кезіндегі басты мақсаттар - елге тікелей инвестициялар, жеңілдік сипаттағы ұзақ мерзімді қарыздар, және жеке сектормен сыртқы ресурстарды шоғырландыруға жағдай жасау болып табылады.

Барлық капиталдардың халықаралық құйылуы ағымдық операция есеп-шотында көрсетілген капитал мен қаржы инструменттерінің, халықаралық ақшалай қаражаттарының құйылуымен теңестірілуі қажет, оның ағымдық операция есеп-шотындағы мәмілелермен байланысты болуы. Егер ағымдық операциялардың есеп-шоты оңды сальдомен қорытындыланса, онда сонымен бірге таза капитал жылыстай бастайды. Керісінше, ағымдық операциялар есеп-шоты бойынша тапшылықтың пайда болуы кезінде таза капиталдың құйылуы байқалады.

Мұндай есеп-шоттардың өзара байланысын қарапайым тілмен түсіндіруге болады. Қазақстан тауарлар мен қызметтерді экспортқа шығара отырып, шетел валютасын табады, ал тауарлар мен қызметтерді импорттай отыра, оларды жұмсайды. Егер импорт экспорттан және ағымдық есеп-шот операцияларынан асып кетсе, онда кері сальдоға ұшырап, мемлекет шетел валютасын алатын қосымша пайдакөздерді іздейді, осыған байланысты халықаралық капитал рыногынан қарыз алуды талап етеді. Егер Қазақстан активті ағымдық есеп-шот операциясына жетсе, онда керісінше, шетелдегі серіктестіктерге өзінің импорттарын төлеуге мемлекет несиені бере бастайды.

Шетел инвестицияларының көп мөлшерде құйылуы және тұрақты профицитті төлем балансы болуы ішкі рынокта шетел валютасының артық ұсынуын қамтамасыз етті. Экономикада артық өтімділікті стерилизациялау бойынша операциялар Қазақстан Республикасының Ұлттық қорының жинақталған активтерімен, банктердегі шетелдік инвестициялармен және шынайы сектормен валюта рыногында сұраныспен ұсыныстың қарымқатынасын коррекциялай алмады.

Елдің халықаралық резервін сыртқы ликвидтілік тәуекеліне адекватты деңгейде ұстап тұру корпоративтік өзара заимдаудың өсуінің жоғары қарқыны және бейрезиденттердің қазақстандық қаржы рыногына қатысуының өсуі жағдайында төлем теңгерімінің тұрақтылығын қамтамасыз етуші негізгі шарттардың біріне айналады.

Қалыптасқан макроэкономикалық жағдайға әсерін тигізу үшін Ұлттық банк валюта рыногында шетел валютасын сатады немесе сатып алады, көбінесе ұлттық валютаның бағамына алмастыру деңгейінде. Ұлттық банк жүргізетін бұған ұқсас мәмілелерді ресми валюталық интервенциялар дейміз.

Төлем теңгерімінің бейтепе-теңдігі пайда болған жағдайда Қазақстанның қолында оның халықаралық төлеміндегі тепе-теңдікті қалпына келтірудің бірнеше жолдары бар. Валюталардың еркін толқымалы курсы төлем теңгерімінің бейтепе-теңдігін реттеудің үздіксіз процесі үшін жеткілікті жағдай болып табылады. Алайда еркін толқымалы валюталық курсты қолданудың экономикаға теріс әсері болуы мүмкін, сондықтан да ресми резервтерге - төлем теңгерімі жайын коррекциялаушы шаралар жүйесіне маңызды рөл жүктеледі.

Резервтік активтерді шығындау немесе өсіруден басқа, Қазақстан төлем теңгерімінің бейтепе-теңдікті сальдосын басқа елдердің немесе жеке меншік қаржы рыноктардың ресми органдарынан қарызға алған қаражаттың таза соммасын өсіру немесе қысқарту арқылы тікелей қаржыландыруды жүргізеді.

Алайда резервтік активтердің өзгеруі төлем теңгерімінің (ол мейлі жетімсіздікті қаржыландыру болмасын немесе валюталық рыноктағы инвестициялық операциялар болмасын) қысқамерзімдік реттеуінің маңызды және тұрақты элементі болып табылады. Сонықтан да резервтер көлемі төлем теңгерімінің сальдосының өзгеруіне қарай толқып отырады. Осылайша Ұлттық банкі резервінің өзгеруі төлем теңгерімінің теңгерімдеуші бабы ролінде көрінеді. Басқаша айтқанда, ағымдағы операциялар шоты жөніндегі сальдо мен капитал және қаржы құралдарымен жүргізілетін («Таза қателер мен өткізулер» бабын қоса) операциялар шотының сальдосының сомасы, резервтік активтер көлемінің өзгеруі есепке алына отыра, нөлге тең болуы керек.

Сонымен қатар валюталық резервтерді қолданып төлем теңгерімін реттеу үшін оның өз шегі болатындығын айтуымыз керек. Ел ұзақ мерзім бойы төлем теңгерімін тапшылықпен жинақтап отыра алмайды, себебі бұл төлем теңгерімінің кризисінің себебіне айналуы мүмкін. Төлем теңгерімінің кризисі деген елдің сыртқы қарыздарды қайтаруға қауқары жоқ дегенді білдіреді.

Сондықтан да, төлем теңгерімінің немесе валюталық интервенциялардың қаржылық тапшылығын қаржыландыру ретінде резервтерге жүгінуді Ұлттық банкі, әдетте уақытша шара ретінде қарастырады және ел резервінің белгіленген минималды деңгейіне дейін қысқаруына жол бермейді. Ресми валюталық резервтер көлемінің көрсеткіші елдің шетелдік кредиторлар алдындағы қарызын жаба алу мүмкіндігін бағалауға мүмкіндік береді, сонымен қатар Ұлттық банкі жүргізіп отырған кредиттік-ақшалық саясатына сенім артуға тұрады ма екендігін, айырбас курсы жүйесінің дұрыс таңдалған-таңдалмағандығын бағалауға мүмкіндік береді. Халықаралық кредиттер алу мүмкіндігі де резервтік активтің көлеміне байланысты болады. Осыған байланысты Ұлттық банкі саясатының көп жағдайда бірінші кезектегі міндеті, ол резервтердің адекватты деңгейін ұстап тұру және шығындалған резервтердің төлем теңгерімін реттеу процесі барысында толтырып отыру болып табылады.

Қазақстандық қор биржасында шетелдік валютаны нетто-сатып алулар Ұлттық банкінің халықаралық резервін толтырудың негізгі көзіне айналды.

Энергия тасымалдаушыларына және Қазақстан экспорттайтын басқа да шикізаттық тауарларға әлемдік бағаның жоғары болуы және жыл ішінде халықаралық капитал рыногында қорлануы жайының өзгерулері ақша-кредит жүйесінің тиімді жұмыс істеуінің айқындаушы факторлары болды.

Мұнай экспорттаушылар үшін жайлы болған дүниежүзілік рынок конъюктурасы бір жағынан өндіру саласындағы кәсіпорындарға шетелден тікелей инвестициялардың тұрақты және жоғары деңгейде түсім әкелуін қамтамасыз етіп тұрған болса, екінші жағынан құрылыс, барлау мен бұрғылау жұмыстарымен байланысты шығындарды көбейтіп, сонымен қатар бейрезиденттердің репатриацияланған кірістерінің көлемін ұлғайтады.

Тауарларды импортқа шығаруды ұлғайту арқылы тұрғындардың ішкі инвестицияларының жоғарылауына, шынайы экономикалық өсудің жоғары деңгейге жетуіне және осыған байланысты тұтынушылық сұраныстың өсуіне әкеліп соқты. Шынайы экономикалық өсім мен тұрғындардың кірістерінің өсуі нәтижесінде тауарлық импорт көлемінің біршама өсуі есебінен қанағаттандырылатын ішкі инвестициялық және тұтынушылық сұраныс көлемі өсті. Шетелдік капитал мен еңбек ресурстарын үлкен көлемде тартудың салдарынан заемдік капитал бойынша сыйақының өсуі және Қазақстанда жұмыс істеуші бейрезиденттерге төлемдердің өсуі жүрді.

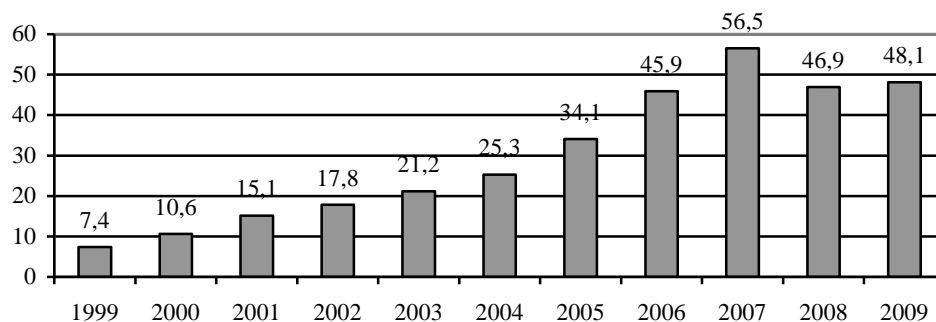
Ағымдық операциялардан түсетін негізгі кірістердің бабы - тауарлық экспорттан түсетін түсімдердің өсуі, бұл ағымдағы шығындардың өсуін шамалы ғана бөлігінің орнын толтыруға ғана жетті де, жыл қорытындысы бойынша ағымдағы операциялар шоты бойынша тапшылықтың біршама өсуі жүрді. 2007 жылғы ағымдық есеп-шот тапшылығы АҚШ-тың 7,2 млрд. долларын құрады немесе ЖІӨ-ге қатысты 6,9%-ды құрады, бұл 2006 жылмен салыстырғанда ЖІӨ-ге байланысты 1,9 млрд. долларды немесе ЖІӨ-ге қатысты 2,4% құрады.

Шетелдіктердің қатысуымен қалыптасқан кәсіпорынның ағымдық шығындарының өсуі шетелдік тікелей инвестициялардың (ШТИ) түсімі мен экспорттан түскен кіріспен қаржыландырылып отырды. Қазақстандық кәсіпорындардың ШТИ нетто-түсімінің сомасы 2006 жылмен салыстырғанда (6,2 млрд. долл.) 2007 жылы 10,3 млрд. долл. құрады.

Шетелдік инвестицияларды жаппай тарту экономиканы кредиттеудің біршама өсімін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Банк кредиттерінің көрсеткіштері экономикаға ЖІӨ-ге қатысты арақатынасы 2007 жылы 2006 жылмен салыстырғанда 45,9%-дан 57,0%-ға дейін өсті (21-сурет).

Бірақ әлемдік қаржы-экономикалық дағдарысқа байланысты 2008 және 2009 жылдары экономикаға кредит беру төмендеді. 2008 ж берілген кредит ЖІӨ 46,9%, 2009 ж 48,1% құрады.



21-сурет. Кредиттер динамикасы, ЖІӨ-ге %-бен шаққанда

Егер де тікелей инвестициялар ағыны 2007 жылы тұрақты түрде жоғары болып қалса, банкілік секторлар займы арқылы тартылатын қаржы ағындары халықаралық капитал рыногындағы шарттардың өзгеруіне карап толқып отырды.

Сонымен, 2007 жылдың I-ші жартысында, халықаралық капитал рыноктарындағы ресурстардың салыстырмалы түрдегі төмен құны жағдайында банкілік сектордың қарыздық құнды қағаздармен және несиелермен қамтамасыз етілген қарыздық қаржыландырудың таза ағыны 2006 жылмен салыстырып отырған кезеңдегі 5,2 млрд. АҚШ долларлық нетто-ағынымен салыстырғанда 12 млрд. доллардан асты. Елге сыртқы ресурстар ағыны ағымдағы төлем бойынша тапшылығын жабу қажеттілігінен біршама асып кетті және жеке секторлар шетелдік активтердің өсімімен компенсацияланбады. Төлем теңгерімінің қаржылық шоты операцияларымен қалыптасқан шетелдік валютаның артық ұсынысы теңгенің айырбас курсына біршама салмақ түсірді, бұл салмақ тек ішкі валюталық рынокта жүргізілген операциялар арқылы ғана азайтылды.

Капитал рыногындағы ғаламдық дағдарыстың көріністері 2007 жылдың тамыз айынан бастап қазақстандық банкілерге сыртқы ресурстарды тарту жағдайының нашарлауына алып келді. I-ші жартыжылдықпен салыстырғандағы займдық ресурстарға қол жетімділіктің біршама қысқаруы ертерек тартылған банкілік займдарды қайтарудың мерзімі ең жоғары төлем кезеңіне сәйкес келді. Қаржылық ресурстарға жоғарғы ішкі сұраныстың сақталуы жағдайында қолдағы сыртқы қарызды реқаржыландыру қажеттілігінен тыс жаңа займдар тарту мүмкіндігінің болмауы шетелдік валютадағы ликвидтілік тапшылығына алып келді.

Мұның нәтижесінде 2007 жылдың II жартысында банкілік сектордың займдық операциялар бойынша қаржыландырудың құйылу ағыны елден ресурстардың кері ағынымен алмасты, мұның сомасы - 2007 жылдың II жартысында банкілердің бейрезиденттерден өздері эмитеттеген қарыздық құнды бағалармен және несиелермен жүргізген операциялар бойынша ресурстардың нетто-кері ағыны 1,1 млрд. долларды құрады.

Қаржылық шот операциялары бойынша ресурстар түсімінің қысқаруы және ағымдағы шот тапшылығының өсуі жағдайында 2007 жылдың II

жартысында валюталық ресурстарға деген сұраныс оған деген ұсыныстан біршама асып кетті.

Экономиканың банкілік-қаржылық жүйесі ликвидтіліктің жетіспеуі есебінен толықтай бейтеңгерімділік жайына енді, валюталық және ақша-кредит саласындағы қалыптасқан тепе-теңдік бұзылды. Теңгенің айырбас курсының қысқамерзімдік күрт толқуларын болдырмау мақсатында және ішкі валюталық рыноктағы жағдайды тұрақтандыру мақсатында қалыптасқан төлем теңгерімінің тапшылығы ресми алтын-валюталық шот есебінен қаржыландырылды. Жалпы халықаралық резервтер 2006 жылдың аяғына қарай 19,1 млрд. долларды құраған, 2007 жылдың аяғына қарай 17,4 млрд. доллар болып бағаланды.

Жаһандану ел экономикасына жалпы оң әсер ете отыра, сонымен бірге халықаралық экономикалық қатынастардағы тұрақтылықтың және халықаралық есептеулердегі тепе-теңдіктің бұзылуына алып келетін әлемдік сілкіністердің кейінге жылжуы тәуелкелін күшейтеді.

Соңғы жылдары дүниежүзілік экономикада өсу қарқыны жүруде. Қаржылық рыноктар көтерілді, банктер үлкен пайдаларға қол жеткізді, корпорациялар қосылу және бір-бірін жұтуы есебінен күшейді, сонымен бірге түсім алу мүмкіндігін көтере отырып, қаржылық инновациялар саны өсті. Басқа жылдарға қарағанда осы кезеңде Қазақстанда экономиканы дамыту негізінен мынадай келесі жағымды өзгерістерден болды: отандық экспортқа бағаның үздіксіз өсуі жүрді, ішкі макроэкономикалық тұрақтылық болды. Өнеркәсіп, жылжымайтын рынок, құрылыс, сауда, банк қызметі рыногы жоғары дәрежеде дамыды.

Халықаралық экономикалық қатынастардағы тепе-теңдік халықаралық есептесулердің балансы түрінде көрініс табады.

Олар бір елдің басқа елдерге қарағандағы ақша талаптары мен міндеттемелерінің, түсімдері мен төлемдерінің ара қатынасын білдіреді. Халықаралық деңгейде олар елдер арасындағы ұлттық табыстың бөлінуін көрсетеді. Халықаралық есептесу баланстарының негізгі түріне мыналар жатады:

- есеп айырысу (есептесу) балансы;
- халықаралық қарыз балансы;
- төлем балансы.

Басқа елдермен экономикалық және өзге де байланыстары нәтижесінде туындайтын берілген елдің ақша талаптары және міндеттемелері, басқа елдің ақша талаптары және міндеттемелерінің арақатынасы есептесу балансында көрініс табады. Талаптар тауарлар мен қызмет көрсетулер экспорты салдары ретінде, ал міндеттемелер импорт және шетелдік несиені алу салдары ретінде пайда болады.

Есептесу балансы белгілі бір кезеңге немесе нақты мерзімге болуы мүмкін. Халықаралық есептесу балансының белсенді баптары берілген елдің өзге мемлекеттерге және шетелдегі өндірген инвестициялардың жаңа талаптарын көрсетіп отыр. Осыған ұқсас, пассивті баптар басқа



мемлекеттердің кредиттері мен инвестициялары бойынша осы мемлекеттің міндеттемелерінің туындауын көрсетеді.

Халықаралық есептесу балансының белсенді сальдосы ел кредиттер мен инвестицияларды тартқанға қарағанда көп бергендігін білдіреді. Және болашақта ол таза түсімдер алатын болады. Пассивті сальдо дегеніміз ел халықаралық борышкер дегенді білдіреді. Пассивтік сальдоның мөлшері оның басқа елдерге таза түсімдерінің мөлшерін сипаттайды.

Елдің белгілі бір кезеңдегі ақша төлемдері мен оның ақша түсімдерінің сомасын ғана қамтитын төлем балансына қарағанда, белгілі бір кезеңдегі есеп айырысу теңгерімі қарастырып отырған кезеңде туындаған елдің барлық ақша талаптары мен міндеттемелерінің ара қатынасын көрсетеді. Төлем балансына нақты өндірілген және алынған төлемдер ғана енеді, есеп айырысу балансына басқа елдер бойынша берілген кезеңде төлемдер әлі жүргізілмеген болса да елдің басқа елге қатысты барлық талаптар мен міндеттемелер енеді. Мәселен, есеп айырысу балансына барлық тауар экспорттары мен импорттары енеді, ал төлем балансына берілген кезеңдегі тауар экспортынан нақты түсім мен импорттық тауарларды төлеудің нақты шығындары енеді.

Есеп айырысу балансы белгілі бір күнге сол елдің басқа елдерге қарызының жалпы сомасы мен басқа елдердің сол елге жалпы сомасының көрсетілген күнге берілген қарызының ара қатынасын көрсетеді. Жыл бойы туындаған ақша талаптары мен міндеттемелері ғана енетін есеп айырысу балансына қарағанда, белгілі бір күнге есеп айырысу балансы туындаған уақытына қарамастан елдің сол сәттегі барлық талаптары меіміндеттемелері енеді.

Белгілі бір күнге есеп айырысу балансы басқаша халықаралық қарыз балансы деп аталады. Өйткені халықаралық қарыз елді таза борышкер ретінде сипаттайды және оның болашақ төлемдерін көрсетеді. Белсенді есеп айырысу балансы елді нетто(таза)-кредитор, пассивті таза борышкер екендігін көрсетеді. Есеп айырысу балансы төлем балансына қарағанда реттеу органдары алдағы жылдарда талаптар мен міндеттемелер қалай болатындығын білуі үшін алдын ала құрылады.

Халықаралық қарыз балансы бұл өтеу уақыты мен мерзімдеріне қарамастан басқа елдерге қатысты нақты мерзімге барлық ақша және мүліктік талаптарды қамтитын елдің балансы. Кейде халықаралық қарыз балансын халықаралық инвестициялар балансы дейді. Оның арқасында елдің таза халықаралық инвестициялық ұстанымын есептеуге болады.

Халықаралық инвестициялық ұстаным елдің есеп беріп отырған жылдың басы мен аяғындағы сыртқы активтер мен міндеттемелердің мөлшерін операциялар нәтижесінде есеп беріп отырған кезеңде болған барлық өзгерістерді, құндық өзгерістерді (қайта бағалаулар) және өзге де өзгерістерді бағалауға мүмкіндік береді.

Түрлі елдердің өсіп бара жатқан өзара тәуелді экономикасы жағдайында Қазақстанның халықаралық инвестициялық ұстанымын сипаттайтын ақпарат сыртқы және ішкі экономикалық саясатты әзірлеуде маңызды орынға ие. Елдің таза ұстанымы уақыттың нақты сәтіндегі Қазақстанның басқа елдермен

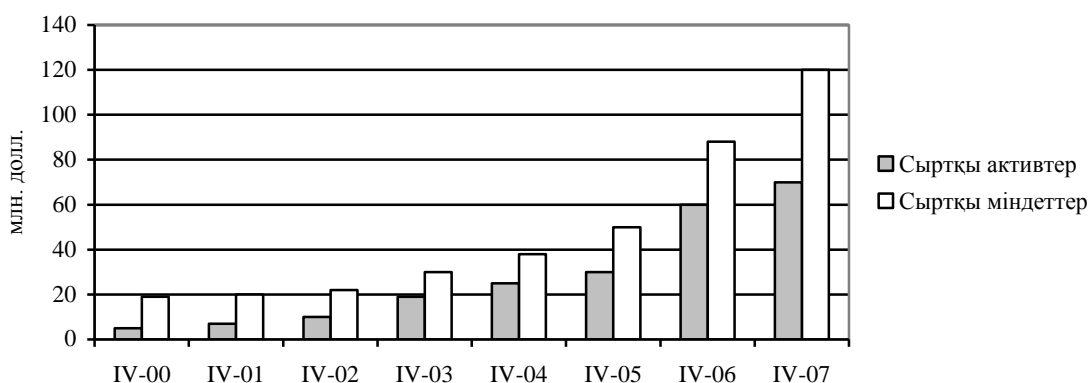
сыртқы экономикалық қатынастарының жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Халықаралық инвестициялық ұстаным оң немесе теріс екендігіне қарай ел не «таза борышкер», не «таза кредитор» болады.

Дүниежүзілік экономикадағы іскерлік белсенділіктердің өрлеуі мен құлдыраулары Қазақстанның Халықаралық инвестициялық ұстанымдарында көрініс табады. Экономикалық қызметті ырықтандыру және интернационалдандыру жағдайында халықаралық төлемдер икдік ауытқуға бағынады.

Соңғыларына ең алдымен биржадағы белсенді айналымдағы шикізат тауарлары мен стандартты тауарлар ұшыраған. Шикізатқа (металдар, қуаткөздері) бағаның өсуі кезінде шикізатты экспорттайтын елдер сауда балансының белсенді сальдосына, ал импортерлер - пассивті сальдоға ие болады.

Халықаралық қаржы нарықтары Қазақстанның халықаралық инвестициялық ұстанымдарына айрықша әсер етуде. Импорттың өзгермейтіндігі кезінде отандық тауарларға шетелдік сұраныстың өзгеруі экспорт пен ұлттық валюта курсының ауытқуына алып келеді. Егер тауарларды шығару өсетін болса, ұлттық валютаға сұранысы және оның импортерлер валютасына курсы өседі. Ал кері жағдайда, ұлттық экспорт төмендегенде, Ұлттық валютаның курсы да түседі.

22-суреттен көріп отырғанымыздай Қазақстанның халықаралық инвестициялық ұстанымы 2000 жылдан 2007 жылға дейін айрықша төмендеді. Сыртқы активтердің өсу қарқыны сыртқы міндеттемелердің ұлғаю қарқынына қарағанда айрықша төмен болды.



22-сурет. Қазақстанның кезең соңындағы халықаралық инвестициялық ұстанымы

Егер 2000 жылы активтер 4,6 млрд. деңгейде, ал міндеттемелер 15,7 млрд. доллар деңгейде болса, 2007 жылы олар сәйкесінше 76,8 млрд. және 120,2 млрд. долларды құрады. (14-кесте)

Инвестиция түрлері бойынша халықаралық инвестиция ұстанымының (ХИҰ) құрылымында 2000-2007 жж. басқа инвестициялар бойынша Қазақстанның сыртқы активтерінде де, сыртқы міндеттемелерінде де айрықша өсім байқалады.

## 14-кесте. Қазақстанның халықаралық инвестициялық ұстанымы\*

АҚШ млн. доллары

Көрсеткіштер	Жағдайы							
	31.12.00 ж.	31.12.01 ж.	31.12.02 ж.	31.12.03 ж.	31.12.04 ж.	31.12.05 ж.	31.12.06 ж.	31.12.07 ж.
Халықаралық инвестициялық ұстаным, таза	-11113,8	-13075,2	-13735,0	-14757,8	-15702,2	-20277,3	-28746,9	-43352,2
Активтер	4613,1	6117,1	9321,5	14283,7	23070,7	30174,2	59438,2	76799,5
Шетелге тікелей инвестициялар	15,5	-9,7	417,2	300,4	-971,7	-1141,8	-991,5	2148,5
Қоржындық инвестициялар	69,7	1430,8	2396,1	4563,6	5903,3	10962,2	20106,0	24893,1
Өндіруші қаржы құралдары	0,0	0,0	0,0	0,0	48,4	164,3	258,1	866,5
Басқа инвестициялар	2432,1	2187,8	3367,4	4457,6	8810,1	13119,8	20938,5	31498,8
Резервтік активтер	2095,8	2508,2	3140,8	4962,1	9280,5	7069,7	19127,0	17392,5
Міндеттемелер	15726,9	19192,4	23056,5	29041,5	38772,8	50451,5	88185,0	120151,7
Қазақстанға тікелей инвестициялар	10077,7	12916,6	15464,3	17587,1	22376,5	25607,4	32689,2	43381,3
Қоржындық инвестициялар	695,9	725,0	337,8	581,0	1310,8	2721,1	11142,1	14088,2
Өндіруші қаржы құралдары	0,0	0,0	25,0	40,9	38,8	44,3	67,9	313,6
Басқа инвестициялар	4953,3	5550,8	7229,4	10832,5	15046,7	22078,7	44285,9	62368,5

Деректер көзі: Қазақстанның Ұлттық банкі деректері

Сондай-ақ Қазақстанның сыртқы міндеттемелерінде 2007 жылдың соңында қоры 43,4 млрд. долларды құрайтын (ЖІӨ 42%, халықтың бір жанына 2788 доллар) Қазақстанға тікелей инвестициялар айрықша рөлге ие. Алайда тікелей инвестициялар әзірге елдің сыртқы активтерінде айрықша емес, бірақ 2007 жылы олар оң белгімен қалыптаса бастады.

ХИҰ құрамында қаржы құралдарының түрлері бойынша резиденттер қоржынындағы бейрезиденттердің борыштық бағалы қағаздар мен акциялар (қатысу үлесі) бойынша неғұрлым маңызды елдің сыртқы активтерінде барлық құралдар бойынша өсім байқалады. Қазақстанның сыртқы міндеттемелерінде резиденттердің бейрезиденттерден, соның ішінде арнайы мақсаттағы өздерінің еншілес кәсіпорындары арқылы тартқан ссудалары неғұрлым маңызды құрал болып табылады.

Динамикада қарыздық құралдардың үлесі біртіндеп азаяды да 2007 жылдың соңында сыртқы міндеттемелер 76% және елдің сыртқы активтері 85% құрайды.

Қарыздық құралдарға келесі қаржы құралдары жатқызылмайды: капиталға қатысуды қамтамасыз ететін, өндірістік қаржы құралдары, монетарлық алтын қарыз алудың арнайы құқықтары.

Қазақстанның ХИҰ-ның қарыздық құралдар бойынша кері әсері «таза борышкер» ретінде сипаттайды. Қарыз құралдары бойынша ХИҰ білдіретін Қазақстанның таза сыртқы қарызы қарама қайшы белгімен өсуде және 2007 жылдың соңында 26,7 млрд. долларды құрады. (ЖІӨ-нен 26%; халықтың бір жанынан 1715 долл.; тауарлар мен факторлық емес қызмет көрсетулерден 51%).

Жоғары өтімді сыртқы активтер (Ұлттық банктің сақтау қорындағы активтерін, Қазақстанның Ұлттық Қорындағы активтерді, резидент қоржынындағы бейрезиденттердің борыштық бағалы қағаздарын және резиденттердің шетелдік банктердегі шоттарын қамтитын) 2007 жылдың соңында 50,3 млрд. долларды құрады (елдің 65% сыртқы активтерін) және қарыздық құралдар бойынша елдің сыртқы міндеттемелерінің 55% жабады.

Елдің экономика секторлары бойынша ХИҰ құрамында тек мемлекеттік сектор бойынша (ҚР Үкіметінен және Ұлттық Банктен тұратын) «таза кредитор» ұстанымын сипаттайтын қарыз құралдары бойынша оң инвестициялық ұстаным байқалады. Банк секторы және басқа секторлар бойынша «таза борышкер» ұстанымын сипаттайтын теріс инвестициялық ұстаным байқалады.

Тек мемлекеттік сектор бойынша ғана динамикада инвестициялық ұстанымның жақсаруы байқалады, соның ішінде қарыз құралдары бойынша. Басқа секторлар бойынша инвестициялық ұстанымның нашарлауы және таза сыртқы қарыздың өсуі бұрынғыдай байқалады.

Қазақстанның тез ілгерілеуіне және тұрақты даму траекториясына шығуға оның ДСҰ енуі де ықпал ететін болады, бұл ұйымға мүшелік ету жаңа технологиялар мен кең ауқымды шетелдік инвестицияларға қол жетімділігін оңайлататын болады.

Ерте ескерту индикаторы есебінен енуге дайындық деңгейі мынада жатыр.

Бірінші мәселе ұйымдастырушылық-құқықтық сипатқа ие. Үш мықты аймақтық бірлестіктердің әр қайсысы (АҚШ, ЕО және Азия елдері) ДСҰ өз мүдделерін жақтау құралы ретінде қарастыратындығын көрсетеді, бұған сауда дауларын қарастыру кезінде апелляциялық органның жеті арбитрін сайлаудың ұзаққа созылған процессі кепілдік береді. Апелляциялық органның құрамында АҚШ, Германия, Жапония, Египет, Филиппин, Жаңа Зеландия және Уругвай елдерінің өкілдері болып шықты.

Бұл органның қорытындылары түпкілікті болып саналады. Арбитрлар төрт жылдық мерзімге тағайындалады, бұл орайда қайта тағайындау болуы мүмкін. Сондықтан Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың мүшелері (Ресей, Қазақстан, Беларусь, Қырғызстан) ДСҰ апелляциялық органының құрамындағы бір лауазымға қол жеткізуі қажет.

Екінші аспект - заңды. 1974 жылғы сауда туралы заңға сәйкес ДСҰ талаптарына қарамастан АҚШтың ұлттық экономикалық мүдделерін қорғау үшін АҚШ шектеулер қабылдауға құқылы (халықаралық құқық жөніндегі комиссия қандай да бір болмасын өнім импортының артуы АҚШ тың өнеркәсібіне айрықша залал келтіреді деп белгілегенде). Мұндай норма ДСҰ рұқсат еткен американдық әдіс болып табылады. Ол ДСҰ мүшесіне бажды көтермеу және отандық өндірушілердің импортпен бәсекелестікке бейімделуде қиындықтарды басынан кешкен кезінде өзіне қабылдаған міндеттемелерден уақытша ауытқуға мүмкіндік береді.

Сондықтан ДСҰ еңбестен бұрын Қазақстанның азық-түлік, өнеркәсіптік және экономикалық қауіпсіздігіне залал тигізілген жағдайда экономиканы қорғауға мүмкіндік беретін арнайы нормативтік акт қабылдау қажет.

Ерте ескертудің үшінші индикаторы Қазақстанның сауда балансының сальдосы болып табылады. Қазақстанның оң сальдоны қолдауы ДСҰ ену үшін оң фактор болып табылады. Сауда балансы сальдосының мағынасы ағымдағы шот бойынша төлем балансының оң сальдосын қамтамасыз етуде айрықша үлес қосқаны мақсатқа лайық.

Алайда экспорт құрылымы өзгертуді қажет етеді. Алдағы онжылдықта экспорт құрылымындағы жоғары қосымша күнмен тауарлар үлесін ұлғайту бойынша экономикалық саясатты жүргізу қажет. Ағымдағы шоттың маңыздылығы тым болмағанда бейтарап болуы тиіс, ал жақсы дегенде оң болуы тиіс. (ЖІӨ 2-3 пайыз). Бұл жағдайда ДСҰ ену - ұлттық экономиканы одан әрі дамытуда қауіпсіз жол және еліміздің экономикалық қауіпсіздігіне болуы мүмкін қауіптерді оңайлатудың қолайлы факторы.

Басқа елдердің ДСҰ ену тәжірибесі көптеген елдер «нөлдік бастама» бабы бойынша білікті болды. Бұл ұлттық экономикалардың өмірлік маңызы бар мүдделерін қорғау бойынша өзге делегациялар ұстанымдарының әлсіздігін растайды. Істің мәні бойынша бұл ұғыммен ел тауарлардың белгілі бір түрлеріне импорттық тарифтерді нөлге дейін төмендету бойынша міндет алады.

Ақпараттық технологиялар бойынша келісім, барлық импорттық баж алымын және ақпараттық технологиялар саласындағы ескертілген өнімге қалған тарифтік сауда тосқауылдарын нөлге дейін төмендетуді білдіреді. «Секторлық бастамаға» келетін болсақ, тауарлардың кейбір топтарына қатысты орындауы үшін заңды түрде міндетті емес.

Қазақстан үшін маңызды міндет ДСҰ ену кезінде кейіндері еліміздің экономикасы үшін қауіпсіз орындауға болатын міндеттемелерді анықтап алуда жатыр. Қандай жағдай болса да күтілетін пайдалар шығындардан айрықша жоғары болғаны абзал (15-кесте).

ДСҰ мақсаты - әлемді біртұтас рынокқа айналдыру, кеден тосқауылдарын төмендету және әлемнің түрлі елдеріндегі экономикалық заңдарды бірегейлендіру болып табылады. Әсіресе өңдеу саласын, ауыл шаруашылығын көтеру, қаржы, телекоммуникациялық және басқа да бірқатар өндірісті дамыту бойынша экономикасын әртараптандыру әлі күнге дейін аяқталмаған, Қазақстан үшін ДСҰ ену жай болмайды.

Қазақстанға ДСҰ мүше-елдерінің негізгі талаптары мыналар: қолданыстағы тарифтік база деңгейінен импорттық тарифті айрықша төмендету және «нөлге нөл» тарифтерін ырықтандыру бойынша келісімдерге қосылу; ауыл шаруашылығына ішкі қолдау шараларын мүлде қолданбау және айрықша қысқарту; ауыл шаруашылығында экспорттық субсидияларды және арнайы қорғау шараларын қолданбау туралы міндеттемелер қабылдау; Қазақстанның іс жүзінде экономиканың барлық салаларын қамтитын көптеген қызмет көрсету секторларын ырықтандыру бойынша міндеттеме алу.

15-кесте. Қазақстанның ДСҰ енуінің басымдықтары мен салдарлары

№	Басымдықтар	Теріс салдарлары
1	2	3
1.	Өндірістің құрылымдық қайта құрылуын тездету, экономиканың салалары мен секторларын онтайландыру (қаржы, телекоммуникациялық және т.б.). Зияткерлік меншікті қорғау.	Елдің экономикалық және саяси қауіпсіздігін төмендету. 98 600 тауарлық ұстаным бойынша тарифтерге келісу. Тарифтерді белгілеу және ішкі өндірушіні және ішкі нарықты қорғау үшін оларды арттыру мүмкінсіздігі.
2.	Қазақстанның сыртқы сауда тәртібін, экономиканы әртараптандыру және экспортты дамыту тәжірибесімен халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру. Экономиканың, тауарлардың және қызмет көрсетулердің бәсекеге қабілеттігін арттыру. Экспортты-импортты мемлекеттік басқарудың әкімшілік (кедендік-тарифтік) құралдарының күшін жою.	Ішкі нарықтағы неғұрлым арзан шетелдік тауарлар импортының өсуі. Мемлекеттік қолдауға (салық және кеден жеңілдіктері түріндегі демеу қаржы беруі, ауыл шаруашылығына тікелей демеу қаржы беру) тиым салғаннан өндеуші кәсіпорын салаларының банкротқа ұшырауы. Ауылшаруашылығына қолдаудың күшін жою. Шетелдік инвестициялар мен шетелдік компанияларды қадағалаудан айырылу.
3.	Мемлекеттің қаржылық жағдайын нығайту. Ұлттық валютаны нығайту. Отандық тауар сапасын арттыру.	Қазақстандық өнімге бағаның өсуі, сұраныстың төмендеуі, ұлттық тауар өндірушілерінің банкротқа ұшырауының кезекті витоігі. 200 астам республика кәсіпорындары қатысатын импортты алмастырудың күшін жою.
4.	Өткізудің тұрақты нарығы бар шикізат секторын дамыту. Мұнай өнімдері өндірісіне демеу қаржы есебінен бағаны реттеудің күшін жою.	Экспортерлар ДСҰ мүшелерінің бағасымен салыстырғанда демпингтік бағалары үшін жоғары айыппұлдар қолдану. Мұнай өнімдеріне ішкі бағалардың өсуі. Капитал экспортын күшейту.
5.	Шикізат секторларына әлемдік нарықтың қол жетімділігі және ашықтығы. Ішкі нарықтың даму болашағы (өндірісті көбейтпей ақ, сауда ауқымын кеңейту).	ДСҰ мүшелеріне талаптармен салыстырғанда ДСҰ еніп жатқанға қатты талаптар қою. Жинақтардың тиімсіз құрылымы, негізгі қорлар мен адам капиталына инвестицияның төмен деңгейі.
6.	ЕураАзЭк шегінде Ресей және Қытаймен сауда есебінен экспорттық әлеуеттің артуы, Өзбекстанның ДСҰ ену болашағы. ДСҰ мүше-көрші болғаны абзал.	Қатаң квоталар және қазақстандық өнімге кедендік баж алымдары мөлшерле-мелерінің ДСҰ мүше-елдерімен салыстырғанда екі есе асуы тауар рыноктарындағы қалыптасқан жағдайда тауарлардың өткізілу мәселесін шиеленістіреді.
7.	ДСҰ ену ұзаққа созылған сайын соғұрлым ену шарттары қатаң болады. Қазақстан ДСҰ мүшесі ретінде ДСҰ шегіндегі жұмыс топтарының жаңа келісімдерін қалыптастыру бойынша жұмыс жасап жатқандардың жұмысына қатысу мүмкіндігін алады.	Өздерінің сауда серіктестерінен бұрын (әсіресе көрші елдерден) ДСҰ ене отырып Қазақстан өтпелі кезең құқығын өтпелі кезеңнің күші аяқталғанға дейін ДСҰ көптеген келісімдері шегінде барлық шарттар мен міндеттемелерді реттегенге дейін қолдана алады.
	Автормен жасалды	

Зияткерлік меншік құқықтарының сауда аспектілері жөніндегі келісім (TRIPS) шегінде қорғаныс табатын экспорттың жоғары технологиялы баптары бойынша дамыған елдердің халықаралық бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейі дамыған елдердің осы өнім және қызмет көрсету түрлерінің сауда каналдары және тікелей шетелдік инвестициялар арқылы басқа елдердің нарығына ену негізіне айналды және олар бойынша олардың бәсекелік басымдықтарын одан әрі нығайтты. Және, керісінше, дамушы елдердің экспорттық тауарлары үшін дамыған елдердің нарығына ену шикізат тауарларын алып тастағанда жартылай фабрикаттар мен дайын өнімдер үшін жоғары сауда тосқауылдарымен жабық.

Мәселен, дамыған елдерде тамақ және жеңіл өнеркәсіп жоғары қорғауға ие, бұл салалар бойынша дамушы елдерде экспорттың әртараптануына кедергі келтіреді. ДСҰ ену мерзімінің алдын алатын көптеген факторлар ішінде екеуін атап өту керек: біріншісі, ұлттық экономиканың жағдайы, оның бәсекеге қабілеттілік деңгейі. Екіншісі - әлемдік шаруашылықтағы бәсекелестіктің деңгейі, әлемдік экономикалық кеңістікте тиісті орын алуға күрес.

Экономикалық қауіпсіздіктің әлеуетті қауіптеріне мыналарды жатқызуға болады:

- берік бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыруға кедергілердің болуы, соның ішінде тауарлардың, капиталдардың және жұмыс күшінің салааралық және аймақаралық ағылу үшін тосқауылдар; бюджетаралық қатынастардың реттелмегендігі;

- менеджменттің төмен сапасы, техникалық және технологиялық артта қалушылық және көптеген кәсіпорындардың өндірістік жабдықтарының физикалық тозуының жоғары деңгейі, олардың жаңа экономикалық ортаға ақырын бейімделуі;

- ұлттық экономиканың жоғары шығындылығы (қоғамдық еңбектің өнімділігі, инвестициялардың тиімділігі, ресурс және энергия жұмсағыштығы);

- экспорт пен импорттың тиімсіз құрылымы, бірқатар тауар ұстанымдары бойынша әлемдік нарықтың жағдаяттарына айрықша тәуелділігі, шетелге капиталдың кетуі, әділ бәсекелестік қағидаттарын бұзатын ішкі нарықтағы шетелдік өндірушілердің монополиялық ұстау практикасының бар болуы;

- қазақстандық экспортерлер үшін сыртқы рыноктағы кемсітушілік тосқауылдардың сақталуы және арзан тауарлардың бақыландырылған импорты;

- табыс деңгейі бойынша халықты жоғары саралау, халықтың күнкөрістік деңгейден төмен табысты айрықша бөлігінің бар болуы, тоталдық жұмыссыздықтың жергілікті ошақтарының болуы, әлеуметтік-саяси тұрақсыздықтың сақталуы.

Бүгінгі күнде Қазақстанның ДСҰ енудің оң салдарларын күшейту аса маңызды. Қазақстандық жақтар оған экспорттау кезінде неғұрлым қолайлы жағдай жасау тәртібін беруде дегеніне жетуі тиіс. Демек, Қазақстан бірнеше

жылдір бойы сұранысқа ие қара металды жалға беру экспортына квотаны арттыру бойынша Еуропа одағымен сөйлесулер жүргізіп келеді.

Экспорттық шектеулер қазақстандық тоқыма, ауыл шаруашылығы өнімдеріне қатысты да қолданылады. АҚШ Қазақстан үшін өте жоғары баж алымдарын белгілей отырып қатаң кеден саясатын жүргізуде. Сондықтан ДСҰ енетін басқа елдермен тең түрде негізгі нарықтарға ену құқығын қорғау қажет. Мұны Қырғызстан мен Монғолия алған жоқ.

Біздің пікірімізше Қазақстанның ДСҰ енуі өтпелі кезеңге ие болуы тиіс. Өтпелі кезеңде Қазақстан ішкі заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкес келтіруі қажет және ашық рынокқа мүмкіндігінше отандық тауарөндірушіні және болуы мүмкін баға өсіміне қатаң бәсекелестікті дайындап қоюы қажет.

Өз кезегінде Қырғызстанның ТМД елдері ішінде ең бірінші болып ДСҰ енуі көрші мемлекеттер үшін прецедент жасаған болатын. Бәрімізге белгілі Қырғызстан Кеден одағының қатысушысы болып табылады. Оның шұғыл жартыкеш шаралық шешімі Кедендік одаққа мүшеліктің белгіленген шарттарына кері келді.

Бүгінгі күні Қырғызстан Кедендік одақтың көптеген шешімдерінен қашықта қалды және оның жұмысына номиналды түрде қатысады. Қырғызстан ДСҰ-на «дамыған» ел мәртебесі ретінде ене отырып, шетелдік импорт үшін өз экономикасының барлық секторларын ашып берді деуге болады. Яғни бейрезиденттерге саудада қолайлы жағдай жасаудың ұлттық тәртібі берілді.

Бұған қоса, Қырғызстанның территориясында пайдалы қазбалардың жоқтығы және Қырғызстанның жалпы экономикалық әлеуеті жоғары еместігі. Қырғызстанның ДСҰ енуіне себеп болған. ДСҰ мүшелікті ала отырып көрші республика ел экономикасына шетелдік инвестиция үлесін арттыруды болжады.

Іс жүзінде бұл шешімдердің іске асырылуы Қазақстан нарығына Қырғызстаннан арзан импорттық тауарлардың ағымының енуіне алып келді. Бұл отандық тауар өндірушілердің жұмыстарында теріс көрініс тапты.

Сонымен, Кеден Одағына қатысушы-елдердің, жеке алғанда Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігіне қауіп туды. Бұл жағдайларда Кедендік Одақ шегінде ішкі рыноктық бұзылу қаупі кезінде Кедендік Одақ елдерінің импортқа қорғау шараларын енгізу мүмкіндіктері туралы келісімнің тиісті жобасына қол қою туралы шешім қабылданды.

Мұнымен қоса, әлемдік экономиканың дамуы кез келген дамушы ел ұзақ мерзім бойы жаһандық процестерден қалтарыста қала бере алмайтындығын растап отыр. Сондықтан Қазақстанға ДСҰ енуге байланысты саясатын ұстануға тікелей келеді. ДСҰ ену кезінде ТМД елдерінің әр қайсысында экономикалық жағдайлары күрт өзгеретіндігі сөзсіз. Демек, ДСҰ енген Қырғызстанның жағдайы мен ДСҰ мүшелік туралы сөйлесулер ғана жүргізіп жатқан Қазақстан жағдайын салыстыруға болмайды.

Қазақстан Республикасы ДСҰ аралас мәртебеге ие ел ретінде енуді болжайды. Демек, жеке алғанда, экономиканың ауыл шаруашылығы, қара металлургия, энергетика, мұнай-химия сияқты мұндай секторлары және



басқалар қатары ДСҰ мүше-елдері үшін жабық қала береді. Мұндай мәртебені алу республикаға экономиканың өз секторларын бақыланбайтын арзан импорттық өнімнің ағымынан қорғауға және елдің тұтас алғандағы экономикалық қауіпсіздігіне ықпал етуге мүмкіндік береді. Көріп отырғанымыздай экономикалық қауіпсіздік мәселелері мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатындағы көптеген процестермен шиеленіседі. Қазіргі кезде экономикалық қауіпсіздік аймақтық және әлемдік экономиканың дамуын анықтайтын маңызды критерийге айналуға. Бүгінгі жағдайда экономикалық қауіпсіздік мәселелерін игеру алдыңғы жоспарға қойылады және мемлекеттік органдар тарапынан тиісті назарды талап етеді.

Көбі кеден тосқауылдарын төмендету мен нарықты ашу біздің бәсекеге қабілетсіз индустриямыз жойылып, арзан импорт ағымдарымен күрескен миллиондаған адамдар жұмыссыз қалатындығына, елімізден ондаған миллиард доллар әкетілетіндігіне алып келетіндігіне сенімді. Бұл орайда, бізге қазіргі заманға сай индустриалдық-инновациялық өндірістер салуға болатын күрделі инвестициялар келмейді дейді.

ДСҰ қосылу аз мөлшерде анық, бірақ оған тікелей қатысты проблемаларды шешу керек.

Біріншісі - өндіруші мен сатып алушы мүдделерінің қақтығысуы. ЕО елдерінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің шетелдік өндірушілері үшін шектеулер әрекет етеді. Мұндай саясат орташа статистикалық отбасына жылына бір жарым мың долларға келеді. Ал Қазақстан үшін бұл ауылшаруашылық өніміне бағаның орташа алғанда екі жарым есе артуын білдіреді. Көбіне отандық өндірушілердің мүдделері отандық тұтынушылардың мүдделеріне қайшы келеді және өз кәсіпкерімізді өлтіріп алмас үшін және азаматтардың онсыз да мәз емес өмір сүру деңгейін төмендетіп алмас үшін бәсекеге рыноктың қай секторын ашу керек, қайсысын ашып керек еместігін дәлме дәл есептеп алғанымыз жөн.

Екіншісі - салалар арасындағы мүдделердің қақтығысуы. Мәселен, синтетикалық маталарды өндірушілер импорттық синтетикалық маталарға кедендік баж алымдарының артуын талап етуде.

ДСҰ қазақстандық болатқа бағаның артуын талап етуде. ДСҰ енумен байланысты нақты мәселелер аз емес. Латвияда, мысалы, жеңіл өнеркәсіп импорттық тауарлармен бәсекелестікті көтере алмағандықтан іс жүзінде әрекет етуін тоқтатқан.

Қазақстанның негізгі экспорттық тауарлары - мұнай, газ. Ол оны ДСҰ-сыз және МӘЕҰ-сыз да сатады. ДСҰ ену қазақстандық рынокты тарифтік қорғау деңгейінің төмендеуіне алып келеді, бірақ бұл орайда металлургияны демпингке қарсы шараларға душар етеді. Әсіресе ДСҰ етуге ауыл шаруашылығы дайын емес: климаттық жағдайлар ондай емес, технологиялар ол емес, мемлекеттік қолдаудың ол деңгейі емес.

ДСҰ етуге шағын бизнес те дайын емес. Қазақстан өнімінің шамамен 30% шағын және орта кәсіпорындарда өндіріледі; бірақ тауарлар әлемдік стандарттарға жауап бермейді, олар бәсекеге қабілетсіз. Тоқыма индустриясы, фармакология, тамақ өнеркәсібі, машина жасаудың көпшілік

салалары, авиация, сақтандыру қызмет көрсетулері осыған ұқсас жағдайда. ДСҰ енбеген елдер үшін SO астам шектеу шаралары, тиым салу тарифтері, өнім экспорты бойынша экспорттық квоталар әрекет етеді. Олардың бастаушылары неғұрлым дамыған елдер болып табылады: АҚШ, Еуроодаққа кіретін елдер, Жапония. Қазақстан үшін, жеке алғанда уран рудасы және уран, металлургия өнімдері, химиялық өнімдер және т.б. бойынша кейбір есептеулер бойынша жылына 400 млн. доллар шығыс әкелуде.

ДСҰ мүшесі болып импорттық тарифтерді дербес көтеруге, максималды немесе минималды міндетті бағаларды белгілеуге, транзитті және транзит желілерін шектеуге, импортты экспорт міндеттемелерімен байланыстыруға болмайды. Ешкім шетелдік инвесторды бұрындары мұнай өндіруші шетелдік компаниялармен импортты алмастыру практикасында болған ішкі рыноктан тауарларды сатып алуға мәжбүрлей алмайтын болады. Бүгінде өнімді бөліп алу жағдайында қазақстандық мұнай-газ кен орындарын әзірлеуге шетелдіктерді кіргізіп үкімет олардан отандық зауыттарда жабдықтардың 70 пайызын тапсырыс беруді талап етіп отыр.

Мәселелерге қарамастан Қазақстан 1996 жылы енуге өтініш білдірген болатын.

Әлемдік экспорттың 0,3% және әлемдік импорттың 0,1% келетін қазақстандық экономиканың аз мөлшерлері шикізат экспорты құрылымындағы басымдық республика шикізат экспортерлерінің жағдайын нашарлата алмайды. Өйткені шикізат секторы өткізудің тұрақты нарығына ие, бұл өңдеуші салаларда жоқ. Қосымша ынталандырулар жоғары технологиялар үшін қалыптасуы тиіс, бұған қоса жеңіл және тамақ өнеркәсібі, ауыл шаруашылық қайта өңдеу кәсіпорындары өз нарығын қорғауды қажет етеді. Әсіресе қолдаушылық ауылшаруашылығына қажет. Демеуқаржы деңгейі Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімі құнында 5% ғана құрайды, ал басқа елдерде ол 40% дейіне жетеді.

ДСҰ одақтасуға қарсылар Қазақстан әлемдік нарықтағы бәсекелестікті көтере алмайтындығын айтады. Республика шекарасын ашу бұл істің мәнісінде жергілікті тауар өндірушілерді тұғырыққа тіреу болып табылады. Импорттық тауарлар елді басып алады. Қазақстан тәуелсіз өнім экспортері ретінде өзінің өмір сүруін тоқтатуы мүмкін.

Дүниежүзілік сауда айрықша ырықтандырылды, тарифтер шамалы төмендеді, олардың орнына бәсекелерге аса тиімді әсер етуге қабілеті бар неғұрлым тарифтік емес әдістер келді. Ал экономика құрамындағы өзгерістер шикізат экспортынан технологиялыққа қайта бағдарлау көп уақытты алады. Мұнан мынадай қорытынды шығаруға болады: қажетті уағдаластыққа қол жеткізілмейінше ену процесін араластырып отыру, бірақ ДСҰ мүмкіндігінше тездетіп ену керек. Себебі ұзаққа созған жағдайда ол сол ДСҰ болмайды, ол қабылдаудың неғұрлым қатал шарттарына ие ДСҰ болады.

ДСҰ енуден қысқа мерзімді әсері Қазақстан үшін сонша жақсы болмауы мүмкін, бірақ ұзақ мерзімді жоспарда басымдықтар кемшіліктерді басып озады. Барлық жағдайларда ұйымға ену ішкі құрылымдық реформалар үшін ынталандыру болып табылатындығы анық.

ДСҰ өкілдері Қазақстанның ДСҰ ену туралы сөйлесу процесі аса жемісті деп санайды. Қазақстанға енді зияткерлік меншік, санитарлық ережелер және саудадағы техникалық тосқауылдарды жою сияқты салалардағы нормативтік-құқықтық ережелерді әзірлеуге кірісуі керек.

ДСҰ ену республиканың дүниежүзілік нарықтағы ұстанымын нығайта түседі және Қазақстан толығымен дүниежүзілік сауда жүйесіне шоғырланғандығының белгісі болып табылады.

Қазақстан мұнымен әлемдік экономикаға мүше ретінде кіреді, ол үшін осы күнге дейін жабық болған жаңа технологияларға қол жетімді болады. Республикамызға шетелдік инвесторлар мен аз емес қаржы қаражаттары келеді. Бұл қазақстандық экономиканың дамуын және өндірісті үлгілеуді ынталандырады. Бетінде тек сапалы, сұранысқа ие өнімдерді шығаратын бәсекеге қабілетті кәсіпорындар ғана қалады.

Мұнайды экспорттау бойынша республикада жақсы ұстанымдар бар, ДСҰ оларды өзгерте алмайды. Бұдан басқа мұнаймен МӘЕҰ айналысады, болатлестейшіктерінің өз ұйымы бар. Ұсақ және орта бизнесті дамытуға қатысты айтатын болсақ, ол Қазақстан экономикасында аса берік негізделген. Оның мүмкіндіктерін тек қана шетел тауарлары ғана ұстамайды, халықтың табысының өсімі мен олардың төлеу қабілеттілігінің болуы. Республиканың ауылшаруашылығы ДСҰ-сыз-ақ бүгінгі күнде іс жүзінде қорғаусыз. Мемлекет оған айрықша қолдау көрсетеді деп айта алмаймыз, ал ДСҰ демеуқаржыларды жоймайды, олардың тек мөлшерін ғана белгілейді.

Қазақстандық кәсіпкерлер батыс компанияларымен экспорттық қана емес, жоғары емес тұтынушылар сұранысына және инфрақұрылымның дамымағанына және өндірістің жалпы технологиялық артта қалушылығына қарамастан ішкі нарықта да тең өткір бәсекелестік күреске қатысуға дайын болулары тиіс.

Бірақ болашағы бір: сервистік-технологиялық экономикаға қозғалыстардың синхронизациялануы. Жұмыс тобы 11000 тауар ұстанымдары бойынша 40 елмен сөйлесу жүргізіп жатқанда кеден тәртібін одан әрі ырықтандыру, экспортты жылжыту бойынша инфрақұрылымды қалыптастыру және ТМД елдерінің және жақын жатқан дамушы елдердің нарықтарына отандық тауарлардың өктемдік жүргізуі, сондай-ақ 2015 жылға дейін индустриалды - инновациялық дамытудың үш кезеңдік стратегиясы, жағдайды түбірлі өзгертуге шақырады.

Жаһандану - бұл нақты дерек. Ол экономикалық қатынастардың мәнін құрайтын тауар алмасудан, саудадан, экспорттық-импорттық операциялардан ажырамас жағдайда. Қазақстан 50 дамыған бәсекеге қабілетті елдер санына ене алады деген барлық алғы шарттар бар.

## **Қорытынды**

1. Сыртқы тепе-теңдікті қолдау үшін тапшылықты қаржыландыру тікелей инвестиция, қысқа мерзімдік несие, сондай-ақ қарыздар ссудалар түріндегі шетелдік капиталдың тұрақты ұзақ мерзімді ағымымен жүзеге

асырылады. Капитал және қаржы қозғалысы шотының оң балансын кеңейту Үкіметтің, коммерциялық банктердің сыртқы қарыз алулары көлемін өсірумен және қазақстандық кәсіпорындарды тікелей инвестициялармен қаржыландырудың артуымен шарттастырылды.

2. Халықаралық капитал қозғалысы халықаралық қаржы қатынастарында маңызды орын ала отырып, дамушы елдер мен ауыспалы экономикалы елдердің экономикасының дамуына айтарлықтай әсер етеді. Мемлекеттердің ұлттық мүдделерін қорғау үшін елге қаржы қорларын тарту шараларын оптимизациялау және әлемдік қаржы жүйесіне интеграциялану шараларын жүзеге асыру қажет. Сонымен қатар, ұлттық мүдде, қаржы тұрақтылығы, сыртқы шоктарға ұрыну жағдайларын азайту сияқты факторларды естен шығармаған жөн.

3. Сырттан келетін таза капитал ағыны ұлттық валютаның айырбастау бағамын өсіреді, ал сыртқа кететін капитал оның құнсыздануына ықпал етеді.

4. Оң айырым балансындағы капитал мен қаржы қозғалысының есеп-шотын кеңейту Үкімет пен коммерциялық банктермен сыртқы қарыздың көлемін және қазақстандық кәсіпорындарды тікелей инвестициялармен қаржыландыруды өсірумен жүзеге асырылды.

5. Қоржындық инвестициялар - бұл жоғары мобильді жоғары тәуекелді капитал, оның жылыстауынан кез келген уақытта экономиканың тұрақсыздануы мүмкін. Сондықтан тұрақсызданудың жолын алу үшін капитал қозғалысы мен қаржылық операциялардың есеп шоттарын жүйелік талдауға үлкен көңіл бөлуді ұсынады.

6. Қазақстанның төлем теңгерімінің құндылығы «Қателер мен өткізулер» бабының үлкен салмақты болуы болып табылады. Мұның себебі, есепке алу кезінде қиындық туғызатын мәмілелердің көптігі. Жеке тұлғаларды қолма-қол шетел валютасымен операция жасағанда ерекше бақылауға алуды ұсынады, оны спекулятивтік операцияларды жүргізген кезде қолдануға және ішкі рыноктың мәмілелеріне жұмсауға жол бермеу.

7. Қазақстанның ресми алтын-валюта резервтері төлем балансын теңгермелейтін актив болып отыр, сондықтан төлемдік дағдарыс болмау үшін оны адекваттық деңгейде ұстауды жүзеге асырып отыру керек.

8. Капиталдың халықаралық мобильдігінің күрт артуы оны елдің талаптары мен міндеттемелері арасындағы алшақтықты қысқартуға бағытталуы тиіс, тиісті валюта саясатын жүргізе отырып реттеуді талап етеді. Реттеуде, халықаралық қарызды төмендетуге ықпал етуді және сауда балансының белсенді сальдосын қамтамасыз етуді талап етеді.

9. Елдің халықаралық ұстанымын валюталық реттеу валюталық бақылау арқылы және капитал қозғалысын бақылау арқылы реттелуі тиіс.

10. Халықаралық инвестициялық ұстанымды және елдің төлем балансын түзету үшін валюталық курсты өзгертетін рестриктивтік ақша-кредиттік саясатты және стерильденбеген интервенцияны пайдалану қажет. Интервенцияны сондай-ақ капитал қозғалысының шектеуін немесе оның ағымын стерильдеуді пайдалану қажет.

11. Сыртқы қаржыландырудағы үлесінің басымдылығы оң фактор

ретінде қабылданатын тікелей инвестициялау бірқатар мәселелерді алып келеді. Инвестициялар бойынша шикізат өндірістеріне жоғары ставка (20%) және осы өндірістерге шетелдік капиталдардың айрықша салымдары факторлық табыстар бойынша баланстардың тапшылығын шарттастыра отырып шетелдік инвесторларға пайдадан есептеулердің айрықша өсуіне алып келді.

12. Қазақстанның ДСҰ енуі жаңа технологияларға және кең ауқымды шетелдік инвестицияларға енуді қамтамасыз етуі тиіс. Бұл экспорт құрамындағы жоғары қосымша құнды тауар үлестің артуы бойынша экономикалық саясатты жүргізуге мүмкіндік береді.

13. Қазақстан ДСҰ кірер кезде дайындық деңгейі алдын ала ескерту индикаторларымен анықталуы керек. Ол бірқатар мәселелерді жеңіп шыққандығын көрсетеді: ұйымдастырушылық-құқықтық сипаттағы заңды аспектілер, факторлық емес және факторлық қызмет көрсетулер бойынша теңгерімді жетістіктер және т.б.

14. Қазақстан Республикасы ДСҰ аралас мәртебеге ие ел ретінде енуді болжайды. Демек, жеке алғанда, экономиканың ауыл шаруашылығы, қара металлургия, энергетика, мұнай-химия сияқты мұндай секторлары және басқалар қатары ДСҰ мүше-елдері үшін жабық қала береді. Мұндай мәртебені алу республикаға экономиканың өз секторларын бақыланбайтын арзан импорттық өнімнің ағымынан қорғауға және елдің тұтас алғандағы экономикалық қауіпсіздігіне ықпал етуге мүмкіндік береді.

### **Негізгі түсініктер, терминдер:**

Сыртқы тепе-теңдік, ссуда, тікелей инвестициялар, ұлттық валюта, қоржындық инвестициялар, «Қателер мен өткізулер» бабы, алтын-валюта резервтері, валюталық реттеу, интервенция, индикаторлар, жаһандану.

### **Бақылау сұрақтары:**

1. Сыртқы тепе-теңдік қандай факторлар арқылы жүзеге асырылады?
2. Халықаралық капитал қозғалысы халықаралық қаржы қатынастарға қандай әсер етеді?
3. Мемлекеттердің ұлттық мүдделерін қорғау үшін қандай шараларды жүзеге асыру қажет?
4. Сырттан келетін таза капитал ағының ұлттық валютаның айырбастау бағамына қандай әсері бар?
5. Қоржындық инвестициялар дегеніміз не?
6. Елдің халықаралық ұстанымына валюталық реттеу қалай жүргізіледі?
7. Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына енуі елімізге қандай жаңа мүмкіндіктер әкеледі?
8. Дүниежүзілік сауда ұйымына кірер кезде Қазақстанның дайындық деңгейін қандай индикаторлар көрсетеді?

## **6. Қазақстан экономикасының дағдарысқа ұшпауы, одан шығуы және даму жолына түсуі**

Дамушы елдерде сыртқы экономикалық қызмет нәтижесінде талаптар мен міндеттемелер арасында теңгерімсіздік болғандықтан сыртқы сауда балансының теріс сальдосы пайда болады, соның салдарынан мемлекеттік бюджетте үнемі тапшылық болады. Экспорттық және импорттық операциялар арасындағы айырманы жабу сыртқы (борыштық қарыз алу және сыртқы борышты өсіру қажеттілігін тудырады.

Қаржылық көмекті, оның үстіне коммерциялық шарттармен сырттан қарыздарды, кредиттерді және несиелерді алу үшін төлеу қажет. Қарызды дер кезінде төлемеу сыртқы экономикалық қызметте тепе-теңдіктің бұзылуына алып келеді.

Сыртқы қарыз экономиканың тепе-теңдігін бұзбас үшін және ел дефолттық күйге тап болмас үшін сыртқы борышты белсенді басқару талап етіледі. Оның қатарына мынадай экономикалық: сыртқы қарыздың шамасын барынша кішірейту, жиналған қарызды қайта құрылымдау тартылған қаржылық ресурстардың тиімді пайдаланылуын арттыру, сыртқы борышқа қызмет көрсету бойынша мемлекеттік бюджеттің мүмкіндіктерін арттыру; саяси: елдегі саяси тұрақтылықты ұстап тұру және сыртқы кредиторлармен жақсы қарым-қатынаста болу шаралары жатады.

Сыртқы борышты басқару саясатын жүргізу кезінде елдің сырттан алынған қарызды елдің өзінің мақсаттарына жетуін қамтамасыз ететіндей, сондай-ақ сыртқы борышын кемітетіндей етіп пайдалану мүмкіншілігі негізгі шарт болып табылады.

Егер сыртқы көмекті пайдалану әдетте өзінің экономикалық саясатын көмек көрсететіндердің кеңестерімен келісу қажеттілігімен, сондай-ақ сыртқы борыштың өсуімен байланысты болса, онда коммерциялық шарттармен сырттан қаржылық құралдарды алу экономикалық кеңестермен көп байланыспаған, бірақ сыртқы борыштың артуын тездетеді.

Сырттан қарыз алуға қарағанда, тікелей және қоржындық инвестициялар тәрізді сырттан келіп түсетін қаржылық ресурстардың мұндай құрамдас бөлігі алған елдің сыртқы тәуелділігін тудырмайды. Алайда оларда бұл елдер үшін теріс эффектілерден бос емес.

Мысалы, шетелдік тікелей инвестициялар ішкі рыноктағы шетелдік бәсекелестікті күшейтуі, ұлттық экономиканы мемлекеттік реттеу мүмкіншілігін әлсіретуі (шетелдік капиталы бар фирмалардың олардың шетелдік бас (материнская) компанияларында бар мақсаттарға тәуелді болғандықтан) мүмкін, ал қоржындық инвестициялар алыпсатарлық операцияларға ұшыраған және егер мемлекеттік ішкі қарыз қағаздарына салынған болса, оның өсуіне алып келеді.

Ұлттық кірістің сыртқы қарыздар бойынша пайыздар түрінде жылыстауы экономикалық өсу қарқындарын кемітуге, инфляциялық процестердің дамуына, демек қарыздық ауыртпалықтың тереңдеуіне алып келеді. Сыртқы борыш проблемасы - әлемдік экономикадағы ең

маңыздысының біреуі. Іс жүзінде барлық елдер, оның ішінде АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция және басқалары борышкер болып табылады.

Егер дамушы елдер әдетте төлемге толық қабілетті болса, алайда көптеген дамушы елдер үшін сыртқы қарыздар үлкен проблемаға айналып тұр. Олар тіпті пайыздарды да өтей алмаған жағдайда және борышқа қызмет көрсету үшін қарызға ақша алғанда, «борыш тұзағына» түседі. Бұл ретте борыштар тез өседі және оларды қайтару проблемаға айналады.

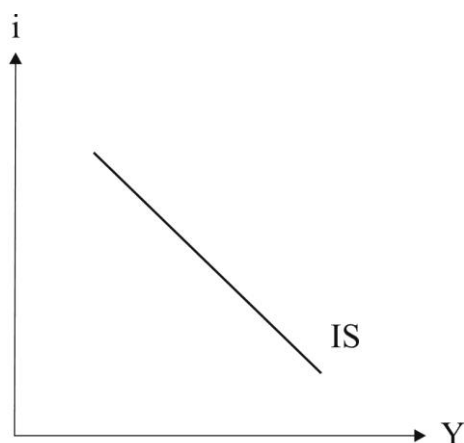
Сыртқы борыш проблемасы дамушы мемлекеттердің ішкі саясатындағы кателермен тереңдей түседі. Бірқатар елдердегі саяси тұрақсыздық олардан ұлттық капиталдың қашуына алып келеді, нәтижесінде сыртқы борыштардың едәуір бөлігі бұл елдерді тастап кетіп ұлттық капиталды орналастыруға жұмсалады.

Сыртқы экономикалық қызметте теңдікті ұстау мемлекеттік бюджеттің тапшылық деңгейі ЖІӨ-нің 5% аспауын талап етеді, алтын-валюталық резервтердің көлемі тауарлар импорты бойынша шығыстарды үш ай ішінде жабу үшін жеткілікті болуы керек, сыртқы борышқа қызмет көрсету жөніндегі ағымдық төлемдердің қатынасы экспорттан түсетін жылдық кірістердің 20% аспауы тиіс, жұмыссыздықтың кризистік деңгейі еңбекке қабілетті халықтың жалпы санының 15-20% аспауы тиіс және т.б.

Жоғарыда келтірілген параметрлердің салыстырмалылығына карамастан, оларды мемлекеттік реттеудің көмегімен белгілі шектерде ұстау сыртқы нарықта тепе-теңдікті сақтайды және экономикалық өсудің тұрақтылығын және динамизмін қамтамасыз етеді.

Мемлекеттің сыртқы борышын қалыптастырудың теориялық есебі кейнсиандық модельмен негізделеді, ол мемлекеттік экономикалық саясат құралдарын бюджеттік шығыстарды, ақша массасы мен валюталық бағамды реттеу құралдарын бір мезгілде пайдалану жолымен қол жеткізілетін бір мезгілде үш секторда - нақты, ақша және сыртқы - осы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін кіріс деңгейі мен пайыздық мөлшерлеме қатынасын көрсетеді.

Ол: жинақ ақша қаржылары және импортқа кететін шығыстар түрінде жүйеден қаржылардың жылыстауы инвестициялар және экспорттан түсетін кірістер түріндегі түсімдерге тең болғанда, нақты секторда тепе-теңдікті орнату тәсілдерін (23-сурет) көрсетеді.



$i$  - пайыздық мөлшері

$Y$  - кіріс деңгейі

23-сурет.  $IS$  нақты секторының тепе-теңдік қисығы.

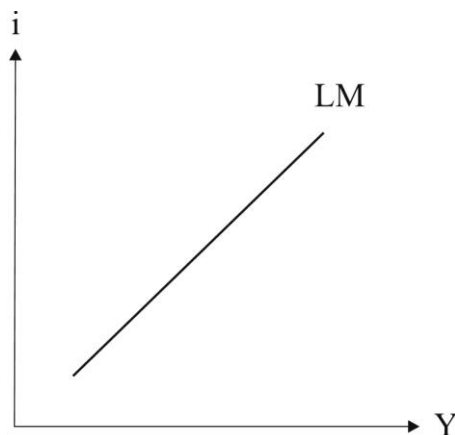
$IS$  қисығы нақты сектор тепе-теңдікте болатын кіріс деңгейінің және пайыздық мөлшерлемелердің мүмкін комбинацияларын көрсетеді. Оның әрқашанда теріс еңісі бар, себебі пайыздық мөлшерлеме төмендегенде инвестициялар өседі, соның нәтижесінде оған тәуелді импорт пен жинақ ақшаларының өсіп келе жатқан деңгейінен қамтамасыз ету үшін кіріс деңгейі де жоғары болуы тиіс.

Нақты сектордың тепе-теңдігі  $IS$  ( $I$  - инвестиция,  $S$  - жинақ ақша) қисықтың көмегімен көрсетіледі; ақша секторында трансакциялық және алыпсатарлық мақсаттарда ақшаға сұраныс оларға ұсыныспен теңеседі (24-сурет). Ақша секторының тепе-теңдігі  $LM$  ( $L$ -өтімділік,  $M$ -ақша) қисықтың көмегімен көрсетілген; сыртқы секторда ағымдық (сауда) баланстың ( $X-IM$ ) тапшылығы шетелден келген қысқа мерзімді капиталдың ( $FI$ ) таза ағынымен жабылғанда. Сыртқы сектордың тепе-теңдігі (төлем балансы)  $BP$  қисықтың (25-сурет) көмегімен көрсетіледі.

$IS$  қисығының сол жағында инвестициялар мен экспорт сомасы жинақ ақшалары мен импорт сомасынан асып түседі, оң жақта оған қарама-қарсы оқиға орын алған.  $IS$  қисығының еңістік бұрышы ақша жинауға және пайыздық мөлшерлеменің өзгерісіне шектік бейімділіктің қатынасын көрсетеді.

Қисық вертикальға жақын болған сайын оның еңістік бұрышы соғұрлым үлкен, сондай-ақ ақша жинауға шектік бейімділік соғұрлым жоғары немесе инвестициялар көлемінің пайыздық мөлшерлеме өзгерісіне сезімталдығы соғұрлым аз: инвестициялардың аз өсуі үшін пайыздық мөлшерлеменің үлкен құлауы талап етіледі.

$LM$  қисығы ақша секторы тепе-теңдікте болатын кіріс деңгейінің және пайыздық мөлшерлемелердің мүмкін комбинацияларын көрсетеді. Оның әрқашанда оң еңісі бар, себебі пайыздық мөлшерлеме жоғары болған сайын соғұрлым ақшаға алыпсатарлық сұраныс аз және трансакциялық мақсаттарға ақша ұсынысы соғұрлым жоғары, ол кіріс деңгейі жоғарылап келе жатқанда ғана мүмкін.



$i$  - пайыздық мөлшері

$Y$  - кіріс деңгейі

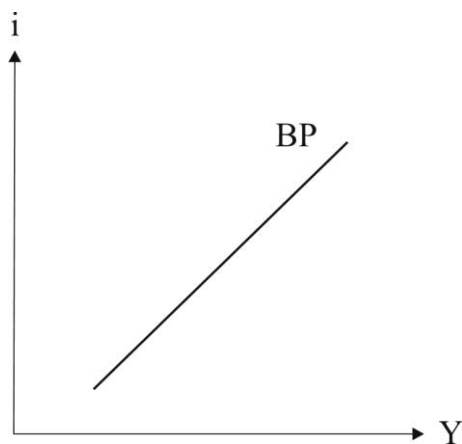


24-сурет. *LM* ақша секторының тепе-теңдік қисығы.

*LM* қисығының сол жағында ақша ұсынысы, одан сұраныс асып түседі; оң жағында керісінше ақшаға сұраныс, олар ұсыныстан артық. *LM* қисығының еңістік бұрышы кіріс деңгейі мен пайыздық мөлшерлеме өзгерісімен салыстырғанда ақшаға сұраныстың сезімталдығын көрсетеді. Ақшаға сұраныс пайыздық мөлшерлеменің деңгейіне тәуелді, сондықтан *LM* қисығының еңістік бұрышы үлкен емес.

*BP* қисығы төлем балансы тепе-теңдікте болатын кіріс деңгейінің және пайыздық мөлшерлемелердің мүмкін комбинацияларын көрсетеді. Ол тікелей ұлттық және халықаралық экономиканың өзара байланысын білдіреді, ал оның орын ауысуы валюталық бағам динамикасы мен капиталдың халықаралық қозғалысының режимі тәрізді аса маңызды параметрлерге тәуелді.

*BP* қисығынан төмен  $i$  және  $Y$ -тің кез-келген тіркесі төлем балансының тапшылығына алып келеді, ал *BP* қисығынан жоғары  $i$  және  $Y$ -тің кез-келген тіркесі сыртқы экономикалық операциялардың оң сальдосына алып келеді.



25-сурет. *BP* төлем балансының тепе-теңдік қисығы.

Капиталдың икемділігі - пайыздық мөлшерлемелердің өзгерісіне жауап ретінде капиталдардың бір елден екінші елге орын ауысуының еркіндік дәрежесі.

Капиталдың икемділігі әр түрлі елдерде бірдей емес: капитал ағынының жолындағы заңнамалық кедергілер де, қаржы рыноктарының даму дәрежесі де, экономикалық және жалпы саяси тұрақтылық деңгейі де және т.б. ерекшеленеді.

*IS-LM-BP* моделі шеңберінде макроэкономикалық түзету механизміне макроэкономикалық саясаттың екі құралын пайдалану кіреді - бюджеттік

және ақшалық. Бұл құралдарды қолдану нақты ел үкіметі жолдарының кең спектрі шеңберінде - капиталдың қозғалысына - толық еркіндіктен бастап толық тыйым салуға дейін жүзеге асырылуы мүмкін. Үкімет валюталық бағамның белгіленген, сондай-ақ ауытқымалы режимін орнатуы мүмкін.

Бұл модельдің негізгі кемшілігі - бағалар қатаңдығына жол беру, яғни инфляция әсерінің әлсіз болуы.

Нақты процестерді талдауға қайсы бір тәсілді қолданғанда, оның негізінде жатқан алғышарттарға және жеңілдіктерге ерекше назар аудару керек. Макроэкономикалық және қаржылық болжам жасауда модельдерді қолданудың табыстылығының кілті аталған жеңілдіктердің нақты ситуацияға қолданылуына талдау жасауда жатыр.

Ішкі ресурстардың кемістіктері үшін дамушы елдер шетелдік борыштық капиталды тартуға және онысымен сыртқы қарызды өсіруге мәжбүр. Талаптар мен міндеттемелер арасындағы, экспорттық және импорттық операциялар арасындағы алшақтықты уақытылы төлемеу, сыртқы экономикалық қызметте теңгерімсіздікке және тепе-теңдіктің бұзылуына алып келеді.

Экономикалық өсімді қамтамасыз ету үшін капитал импорты және сәйкесінше жалпы сыртқы қарыз бұрынғы қарыз алуларды жыл сайынғы төлеулерге қарағанда тездетіп өсуі тиіс. Елге сыртқы ресурстардың таза ағымының келуі оң мәнге ие болатындығын айтады. Тек осы жағдайда халықаралық ссудалық капитал ағымының үнемі артуы салдарынан қарызды қайтару мәселесі туындамайтын болады.

Қарыздар, кредиттер және ссудаларға қарағанда елге қаржы тікелей және қоржындық инвестициялар түріндегі қаржы ресурстарының келуі сыртқы қарыздың өсуіне алып келмейді және капитал көзі еліне сыртқы тәуелділікті бұзбайды. Алайда тікелей инвестицияларды ауқымды тарту кезінде мемлекетте ұлттық экономиканы реттеу мүмкіндігі әлсірейді, ал қоржындық инвестициялардың кеңеюі ел экономикасын алыпсатарлық капиталдың әсер етуіне алып келеді. Сондықтан шетелдік салымдар құрылымындағы қоржындық инвестициялардың басым болуы экономикалық жағдайдың аз ғана қолайсыз өзгеруі кезінде капитал жылыстауының әлеуетті қаупін тудырады.

Бір жағынан алғанда көпшіліктің қолындағы емес шоғырланған капиталдың ауқымды массасы - бұл қор нарығы арқылы ауқымды міндеттерді шешудің құралы, басқа жағынан алғанда бұл шамадан тыс бай инвесторлардың шағын тобымен экономикалық және қаржы жүйесін узурпациялау (озбырлықпен басып алу).

Еркін қаржының ауқымды массивтерін тартатын ақша нарығы, сөзсіз, экономикада маңызды орын алады және өсуші салаларға айрықша қолдау көрсетеді. Рынок коллизиясына, өзгермелі жағдаятқа байланысты бағамдық айырмалар, биржалық ауытқулар - брокерлік компаниялардың «балқаймақты» (сливки) алуының негізгі көзі болып табылады. Олардың табысы - сенім білдірушілердің ақшаларын өсіріп және сақтай отырып және кепілдік берілген маржа ала отырып, өсуші компанияларға ақшаларын

пайдалы орналастырудан және құлдыраған нарықтан уақытылы кетуден болды.

Алайда биржада үнемі жұмыс істейтін брокерлер уақыт өте келе өздерінің алыпсатарлық капиталы бойынша өздерінің капиталдарын табады. Басты мотив - сенім білдірілген капиталды пайдалы орналастыру емес, ол үнемі жүргізілетін алыпсатарлық ойын. Биржалық қойылымды ойнау мүмкіндігі мен қабілеті оның ерекшелігі болып табылады. Максималды жоғары деңгейге дейін алыпсатарлық сұраныс жасау, дүрлікпе жасау, инвесторлардың көпшілік ауқымын тарту, содан кейін ойынның нақты ережесінен хабарсыздарға сатып алынған фьючерстерді өте сәтті қайта сата отырып бұл ұстанымнан келесісіне кетіп қалу.

Әрине, мұндай ойын үшін жаһандық масштабта күрделі ақша керек. Қаржы нарықтарының ірі ойыншыларымен қатар нарыққа институционалдық инвесторлармен инвесторлар болып жаңа қатысушылар келді. Қаржылық, қорлық нарықтың негізгі субъектілері ішінде ірі институционалдық инвесторлар, орта және ұсақ жеке ойыншылар — осылардың ішінде хедж-қорлар ерекше назар аудартады.

Қаржы нарығының ұмтылыспен дамыған саласының кредиттік деривативтермен сауда ауқымының елу бес пайызы хедж-қорлардың үлесіне келеді. Олар алыпсатарлықты құптайтын және жағдайдың мәнін көлеңкелететін қаржы құралдарын ойлап шығарғанның арқасында мүмкін болды.

Әлемдік қаржы ағымдарында алыпсатарлық капитал үлесі 85% құрады, нақты экономикаға тек 15% ғана тиесілі болды.

2000 жылдан 2007 жылға дейін банктер мен корпорациялардың шетелдік инвестицияларды борыштық капитал түрінде және тікелей шетелдік инвестицияларды тартуының тездетіп өсуі Қазақстанның шетелдік кредиторлар алдындағы міндеттемелерінің артуына алып келді.

Максималды (ең жоғары) пайда алу кезеңі күрт қысқарды және пайда нормасының төмендеуі қарқыны заңды бола бастады.

Шамадан тыс байлықты сақтау түрі - бұл валюталық жинақтар, акциялар, түрлі бағалық қағаздар, материалдық және өзге де құндылықтар (жылжымайтын мүлік, шығармашылық өндіріс және т.б.) болды.

Мұнай шығарушы елдерден, АҚШ-тың басқа сауда серіктестерінен ауқымды доллар массасын сәйкесінше американдық бағалы қағаздарға өсуші инвестиция түрінде өздерінің тарихи отандарына қайта оралды. Жапонияның, АҚШ-тың қазынашылық облигацияларына салымдары - 592,2 млрд. долларға, мұнай шығарушы елдер - 510,8 млрд, соның ішінде МӘЕҰ (ОПЕК) – 153,9 млрд, Ресей - 60,2 млрд, Норвегия - 45,3 млрд., Қытай - 502 млрд. долларға жетті.

Бұған кредиттік ресурстардың нашарлауына алып келген есепке алу мөлшерлемесінің Федералды Резерв Жүйесінің жүйелі төмендеуі ықпал етті. Дүниежүзілік нарыққа артық доллар массасы лақтырыла (шығарыла) бастады, соның ішінде мұнай долларларына мемлекеттік облигацияларды сатудан алынған кірістер де жатты.

Алайда американдық қаржы нарығы көбеіп жатқан доллар массасын пайдаға асыра алмады.

Көптеген мәселелерді шешу үшін Америка Құрама Штаттары алтыннан долларды жұлып алып өздерінің валютасының маңыздылығын қайта бағалады, нарықты артық доллармен толтырды.

Бұл ақшалар нарық заңдарына сәйкес миллиардерлердің, миллионерлердің сейфтеріне қайта айдалды, кейін биржадағы ойынға брокерлерге берілді. Валюталық қор нарықтары, сөзсіз, бұл жағдайды сезіп қалды да брокерлік компаниялар жеңілдетілген инфляциялық долларлармен ақша таба бастады.

Кредиттердің салыстырмалы арзандығы және баға өсімінің жалпы ортақ сұранысымен түймеленетін, бұл елде жылжымайтын мүлік нарығы өте тез жоғары дәрежеге қол жеткізгендігіне алып келді. Кей сәттерде ұсыныс сұраныстан асып түсті және тұрғын үйге бағалар күрт төмендеді.

Арзан және қарапайым несиелер қаржылық инновациялар арқылы қамтамасыз етілді (ипотекалық облигациялар механизмі), сол арқылы банктер несиелер үшін жауапкершілікті басқаларға жүктеуге мүмкіншілік алды. Банктер ипотекалық несиелерді өздерінікімен емес қарыз қаржылары арқылы қаржыландыруды ұсынды, ол тиімсіз болды, өйткені бұл жаңа қарыздарды шоғырландыруды талап етті, сол арқылы қаржылық конвейерлер жүйесі құрылып, субстандарттық несиелер көлемі өсті.

Нарыққа арзан өтімділікпен долларлық ағымды шығару қажет болды. Мұнайдан қоса алғанда әлемдік шетелдік долларлардың жоғары массасы ипотекалық бизнеске, ипотекалық компаниялардың акцияларына құйылды.

Бұл құбылыс әсіресе АҚШ-та қатты байқалды, өйткені Еуропамен салыстырғанда пайыздық бағамдары өте төмен болды.

Ипотека түрлі елдердегі қаржы операцияларының неғұрлым кең таралған түрі. Оған халықтың көпшілігі қатысады, тұрғын үй құрылысын ипотекалық несиелендіруге қаражатты салу неғұрлым өтімді банк активтеріне жатқызуға болады.

Дағдарыс АҚШ-тың Федералды Резерв Жүйесінің есептік мөлшерлемесінің 6,5-тен 1 пайызға дейін мәжбүрлі төмендеуін туғызды.

Өтімділіктің артықтығы несиелендіру критерийлерінің төмендеуіне ықпал етті. Арзан ақшаның ағымы «субпрайм» деп аталатын тұрғын үй нарығының төменгі сегментіне ұмтылды. Бұл секторға кредит үлесі 10-нан 25% дейін өсті. АҚШ-та берілген ипотекалық несиелердің жалпы сомасы үш триллион долларға дейін жетті.

«Subprim» рыногы - бұл төлем қабілеттілігі төмен қарыз алушылар рыногы. Доллар массасы ипотекалық облигацияларға және осы активтер базасында инвесторлар қалыптастырған және сатып алған құралдарға салынды.

Ипотекалық жобаларға халықтың кедей тобын кең ауқымда тарту бастапқы қиындықтарда-ақ нарықтың бұзылуына алып келді. Бұл АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыс мысалында анық көрініс тапты.

2006 жылдың аяғы - 2007 жылдың басында американдық тұрғын үй рыногында өсім баяулап, пайыздық ставкалардың көтерілуі серияларынан соң ипотекалық займ алушылардың төлем төлеуі бойынша проблемалар пайда бола бастағанда инвесторлар кірістерін есепке ала бастады. 2007 жылғы шілде айының соңында - тамыз айының басында рынок дағдарыс алдында тұрды, осының барлығы қаржылық активтерді көптеп сатуға, олардың бағасының құлдырауына және несиеленушілерді дағдарыстың пайда болуына алып келді.

Осы жағдайға байланысты әлемдік рыноктар ликвидтіліктің (өтімділіктің) жетіспеушілігін басынан өткеріп, орталық банктердің бірқатары, көбінесе Федералдық Резерв Жүйесі, Еуропалық орталық банкі несиелік интервенция саясатын жүргізіп, өзінің елінде банктік жүйені сақтап қалуға тырысты.

Дамушы рыноктардан қоржындық инвесторларды шығарудың нәтижесінде көптеген дамушы рыноктар үшін сыртқы несиеге қол жеткізу іс жүзінде жабылып қалды.

Экономикалық өсім перспективаларының (болашағының) төмендеуін дамушы елдер ғана емес, сонымен бірге экономикалық дамудың тежелуін күтіп отырған жетекші индустриалдық державалар да басынан кешірді.

Даму және экономикалық ынтымақтастық ұйымның (ДЭЫҰ) мәліметтері бойынша 2007 жылы әлемнің өте ірі жеті мемлекетінің экономикалық өсуі қысқарды - 0,1 пайыздық пункттен 2,2 пайыздық пунктқа дейін. 2007 жылы АҚШ-та ЖІӨ 2,2%-ды құрады. Бұл соңғы бес жылдағы ең төмен көрсеткіш болды.

АҚШ рыногындағы ішкі қаржылық жағдайдың жақсаруы қарыз алушыларға қойылатын талаптарды төмендетті. Мұның нәтижесінде пайыздық ставкалардың біртіндеп көтерілуі жағдайында бұл алынған кредиттерге қызмет көрсетудің қымбаттауына, және де бұған сәйкес төлем төлей алмаудың үлкен көлеміне алып келді. Төлемдер бойынша дефолт жоғары кірісті, сонымен бірге жоғары тәуекелді ипотекалық облигацияларды инвестициялаған ірі қаржылық ұйымдардың үлкен шығындарға ұшырауына алып келді. Ипотекалық жобаға тұрғындардың кедей бөлігін кеңінен тарту алғашқы қиындықтардан соң-ақ рыноктың құлдырауына алып келді.

Тұрғын-үй құрылысы саласындағы инвестициялық тізбек, жетекші дүниежүзілік банктерді қоса алғанда, несиені қайтармаудан көптеген жүздеген млрд. долларын жоғалтты. 1,5 млн. американдықтар өзінің төлеу қабілеті жоқтығын хабарлады.

Одан кейін дағдарыстық құбылыстар тізбек бойынша Еуропа елдеріне және басқа да елдерге ауысты. Бұл кезең секьюритизациялаудың синтетикалық құралдары арқылы инвестициялау процесіне қаржы ұйымдарының үлкен ауқымының тартылу күшіне қарай АҚШ-тың ипотекалық дағдарысының халықаралық қаржы рыногына таратылуымен сипатталады. Келесі кезеңде әлемдік қаржы жүйесіндегі өтімділік қысқарады және банкаралық рыноктардағы қорландыру құны артады, несиелендіру шарттары қатаңдай түседі.

Инвестициялық және ипотекалық банктер мен ұйымдарға «домино әсері» әсер ете бастады.

ХВҚ бағалауы бойынша банктер, мемлекеттік, зейнетақы қоры, хедж-корлар мен сақтандыру компанияларының дағдарыс басындағы шығындары 945 млн. долл. жетті. Басқа фактілерге сүйенсек, дүниежүзілік экономика ипотекалық дағдарыстан 1,2 триллион доллар жоғалтса, оның 460 млн. доллары американдық қаржы институттарына тиесілі.

Бұл процесс АҚШ-тың экономикасына үлкен мөлшерде қауып төндірді және әлемдік рынокқа әсер етті, оның рецессияға бағыт алуы байқалды.

Дүниежүзілік қаржылық жүйе соңғы 20 жылда ликвидтілік (өтімділік) тапшылығын молынан сезінді.

Тұрғын үй құрылысы саласындағы әлемдік жетекші банктерді қоса алғанда барлық инвестициялық тізбек қатты соққы алды. Кредитті қайтармаудан шығындар жүздеген миллиард долларларды құрады.

Американдық бағалы қағаздарды өздерінің долларлық жинақтарын салған барлық мұнай шығарушы елдер зардап шекті.

«Subprim» рыногы Қазақстанның валюта-қаржылық саласын мүлдем қозғаған жоқ деп айтуға болады, өйткені елдің қаржылық ұйымдары оған салымдар салмады. Ұлттық Банктің алтын валюталық қорының және Ұлттық қордың активтерінде бұл қағаздар болмады. Мұндай жайды банкілер мен Жинақтаушы зейнетақы қоры (ЖЗҚ) жөнінде де айтуға болады: «subprime» дағдарысымен байланысты қаржылық институттар тікелей шығынға батқан жоқ.

Қазақстан дүниежүзілік рыноктың бір бөлігі, ал оның банктері экономиканың несиелеуін пайдаланатын халықаралық құралдар реципиенті болып табылады. Қазақстанның жаһандық қаржы жүйесіне кіріуінің мәні осында.

Банктік-қаржылық жүйеде ипотекалық дағдарыстың жүруі дүниежүзілік рыноктың несиелік капиталына бос қаражаттарды салумен байланысты болды.

Егер инвесторлар құралдар класының сенімсіздігінен зардап шегіп, шығын шексе, онда инвестициялық ағымдарды қайта бөлу басталады. Олар шығындарын жабады, тәуекелділігі жоғары рыноктардан бас тартады (бұл ең алдымен транзиттік экономикаға қатысты). Жаһандық экономикада белгілі бір ақшалар ағыны айналымда жүретін болғандықтан, жоғарыда айтылған өзгерістер Қазақстан банктеріне де әсер етті. Сондықтан бірқатар уақыт бойында банкілердің өзара займдау, несиелік саясатында, кредиттік портфельдің салалық құрылымында жинақталған тәуекелдер халықаралық жүйенің шок алуы нәтижесінде жүзеге асты.

Дағдарыс көптеген мемлекеттердің қаржылық жүйесіндегі жасырын тәуекелдерді қозғалысқа келтірді. Соның ішінде Қазақстандікін де. Бірақ олар әр түрде көрініс берді. Мәселен, Ұлыбританияда ипотекалық нарықтағы үлкен ойыншы - Northern Rock банкінің банкрот болуымен аяқталды.

Инвесторлар өздерінің дамушы елдерге қатысты позицияларын қайта қарастырғанын есепке ала отыра, ликвидтілік дағдарысы әлемдік рынокта

дамушы рыноктар субъектілерін несиелеу шарттарының қатаңдауына алып келді. Біздің экономиканың дүниежүзілік экономикаға жоғары дәрежеде интеграциялануы жоғары дәрежеде болуы себепті кездейсоқ жағдайдың Қазақстанның ішкі экономикасына ықпал етуі мүмкін емес. Бұл жағдайда қазақстандық экономиканың неғұрлым дамыған, әлемдік жүйеге интеграцияланған, және де бұларға сәйкес неғұрлым әлсіз жері болып келетін сегменті - ресурстардың басым бөлігі банкілерге шоғырланған қаржы секторы.

Қазақстанда туындаған жағдай сыртқы себептермен туындады, АҚШ-тағы ипотекалық дағдарыспен болды. Алайда, Қазақстан экономикасының жағдайы, басты тізбектен болды: банктер – құрылыс – құрылыс материалдарының өнеркәсібі - жылжымайтын мүлікпен операциялар - үй тауарлары - сауда және т.б. жаһандану факторларының болуы мүмкін әсерін жеткілікті түрде есепке алмауымен, алыпсатарлық үстеме табысты бірден алу ұмтылысымен байланысты. Бүгінгі күнде қауіптер соңына дейін есептемегендігі айдан анық. Қазақстандық тұрғын үй нарығындағы жағдай - американдық ипотекалық нарықтың айнадағы көрінісі. Арзан кредиттер халықтың аз қамтылған бөлігіне айрықша ауқымында түсті де, жаңа жағдайларда қайтару проблемалы болды.

Кәсіби мамандардың бірнеше дүркін ескертпелеріне қарамастан, есептелген шекті нормативтерден сыртқы қарызға алу ауқымдарының асып түсуі, озық жүріп әрекет ету уақытылы балқаймақты алу қызығушылығы жоғары шынға ие болды. Өкінішке орай зерттеуші органдар ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қозғайтын бұл істе тиісті тұрақтылықты көрсеткен жоқ.

Жағдай қорландырудың жоғары құнымен және олардың кредит тапшылығы салдарынан күрт қымбаттауымен байланысты әлемдік қаржы нарығының күрделі мәселелерімен қиындай түсті.

Соңғы жылдары екінші дәрежелі банктер экономиканың шынайы секторын белсенді түрде несиеледі. Бұл жағдайда сыртқы займдар ресурстар көзі болып табылды, бұл дағдарыс жағдайының ел экономикасына тарауының негізгі каналы болды. Мәселен, 01.01.2008 жылы жалпы мемлекеттік емес сыртқы қарыз 94,3 млрд. долларды құрайтын болса, банктік сектордың үлесі 48,6 пайызды құрады.

Халықаралық инвестициялық ұстанымы (ХИҰ) елдің сыртқы қаржылық активтері мен міндеттемелерінің жинақталған қорының сипаттамасын беріп, Қазақстаннан инвестициялардың кететін ағымдарын және қоры құрылымының көрінісін көрсететін болса, инвестициялар типі мен капитал түрі типтері бойынша Қазақстанға кіретін инвестициялар ағынының көрінісін береді.

Қазақстанның ХИҰ-сы соңғы жылдары нашарлап кетті, 2007 жылдың аяғында ол 43,4 млрд. АҚШ долл. Деңгейінде қалыптасты. 2007 жылғы позицияның нашарлауы 14,6 млрд. долларды құрады (43,4-28,7) ал, 2006 жылы - 8,5 млрд. долл. болды (28,7-20,2) (11-кесте).

11-кесте. Қазақстанның халықаралық инвестициялық ұстанымы\*

млрд. АҚШ долл.

	31.12.2005 ж. жайы	31.12.2006 ж. жайы	31.12.2007 ж. жайы
Сыртқы активтер	30,2	59,4	76,8
Соның ішінде қарыздық құралдар бойынша	26,8	52,5	65,0
Сыртқы міндеттемелер	50,5	88,2	120,2
Соның ішінде қарыздық құралдар бойынша	40,9	70,1	91,8
ХИҰ	-20,3	-28,7	-43,4
Соның ішінде қарыздық құралдар бойынша	-14,1	-17,6	-26,7
Таза сыртқы қарыз	14,1	17,6	26,7
Қазақстан Ұлттық Банкінің 2005-2007 жж. бойынша деректері			

11-кестеде көріп отырғанымыздай, сыртқа активтердегі барлық құралдар бойынша өсім байқалады, соның ішінде неғұрлым маңыздысы резиденттер портфеліндегі бейрезиденттердің қарыздық құнды қағаздар бойынша өсімі. Қазақстанның сыртқы міндеттемелері бойынша неғұрлым маңыздысы резиденттердің бейрезиденттерден, соның ішінде арнайы тағайындалған еншілес кәсіпорындары арқылы тартқан несиелер болып табылады.

Қазақстанның қарыздық құралдар бойынша ХИҰ-ның теріс мәні - елді «таза борышкер» ретінде сипаттауында. Қазақстанның теріс таңбалы қарыздық құралдар бойынша ХИҰ түрінде көрінетін таза қарызы өсу үстінде. Бұл қарыз 2005 жылы 14,1 млрд. долл. деңгейінде болса, 2006 ж. 17,6 млрд. долларға жетті, ал 2007 ж. 26,7 млрд. долл. болды (65,0 - 91,8).

2007 жылғы таза қарыз көлемі ЖІӨ-нің 86%-ын және тауарлар мен бейфакторлық қызметтер экспортының 51%-ын құрады. Елдің жоғарыликвидті сыртқы қарыздары (ішіне Ұлттық банкінің резервтік активтері, Ұлттық қордың активтері, резиденттер портфеліндегі бейрезиденттердің қарыздық құнды қағаздары мен резиденттердің шетелдік банкілердегі шоттары енетін) 2007 жылдың аяғына 50,3 млрд. долларды құрады (елдің сыртқы активтерінің 65%-ы) және бұл елдің қарыздық құралдар бойынша сыртқы міндеттемелерінің 55%-ын ғана жаба алады.

Қазақстанның сыртқы міндеттемелерінің құрылымында банкілер үлесі үлкен болып қала береді. Ол 2007 ж. 46,3%-ды (55,7 : 120,2), 2006 ж. - 45,1%-ды (39,8 : 88,2), ал 2005 ж. - 31,7%-ды құрады (16,0 : 50,5).

Дағдарыс жағдайының көрініс табуының алғашқы белгілері 2007 жылдың тамыз айында байқалды, ол кезде шетелдік инвесторлар өздерінің активтерін қазақстандық рыноктан шығару бойынша экспорттық операцияларды жүзеге асыра бастады, ал коммерциялық банктер өтімділік тапшылығына тап болды. Сыртқы қарыз алуларға қол жетімділіктің шектелуіне және олардың құнының қымбаттауына байланысты отандық банктер өз кезегінде өтімділіктің қажетті деңгейін ұстап тұру мақсатында



берілетін несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді арттыруға және оларды беру бойынша шарттарды қатаңдатуға мәжбүр болды.

Бұл экономиканың жеке салалары сияқты, халықты да ішкі экономикада несиелендіруді қысқартуға алып келген негізгі фактор болды.

Сондай-ақ «несиелік бумға» және экономиканың жеке салаларын банк секторының несиелендіруінің теңгерімсіз саясатына алып келген несиелік қоржынның қарқынды өсімі. Басында бінктер елдің ішінде несие қызметін кеңейту үшін қаражаттар тартты. Бірақ, кейін қарызға алу сомасы белгілі бір жоғары нүктеге жеткен кезде қайта қаржыландыру мәселесі актуалды мәселе болды.

Бірақ халықаралық қаржы дағдарысының екінші толқыны (2007 жылдың 4 тоқсанынан бастап) қазақстандық банктер үшін жағдайды қиындатты. Егер осы күнге дейін оларда халықаралық рыноктарда қандай да болсын қайта қаржыландыру мүмкіндіктері болса, қазір олар күрт қысқарып қалды. Егер бірінші соққы олардың сыртқы міндеттемелер бойынша көп төлемдерді төлеудің бастапқы кезеңімен тұспа-тұс келсе, дамушы рыноктардан халықаралық капиталдың ізінше кетуі, қарыздық ресурстар бойынша құнның өсімі олардың мүмкіндігін тек жаңа қарыз алулар үшін ғана емес, бұрынғы қарыздарды қайта қаржыландыру үшін шектеді. Қазақстан үшін бұл проблемалар мұнайға және басқа да біздің экспорттық тауарларымызға - металға, астыққа бағалардың түсуімен қиындай түсті.

Жаһандық өтімділік тапшылығын туындатқан қаржы дағдарысының екінші толқыны әлемдік қаржы жүйесінің шегінен шығып, нақты секторға айрықша теріс әсер етті. Мұның нәтижесінде дүниежүзілік экономиканың өсім қарқынының айрықша созылуы, және салдары ретінде тауарлар мен қызмет көрсетулерге жаһандық сұраныстың төмендеуі байқалады.

Дүниежүзілік экономика жаһандық дағдарыстың екінші толқыны саласына енгеннен кейін ірі жаһандық қаржы институттарының дефолттары және банкротқа ұшырауы жүре бастады. Үкіметтер мен орталық банктер өзгерінің қаржы жүйелеріне қолдау көрсетуде. Бірінші толқын бойынша дағдарыстан тездетіп шығу және салдарларын еңсеру оңайға түспеуі анық болғанымен, екінші толқын әлемдік қаржы жүйесінің проблемалары неғұрлым терең екендігін көрсетті. Дағдарыстың екінші толқынының көлемі бойынша да, күтілген салдарлары бойынша да ауқымды болып шықты.

Ресурстық базасын толықтыруда сыртқы қаржыландыру негізгі көзі болып табылатын қазақстандық банктер, сыртқы рыноктардан бұрынғы шарттармен өтімділікті күрт шектелуімен келген ағымдағы өтімділіктің тапшылығы мәселесіне тап болды.

Валюта рыногында тепе-теңдік жоғалды. Валюталық курстың күшті толқулары басталды. Пайда болған бұл ситуацияға қарсы реакция - мемлекеттің алтынвалюталық резервін қолдану болды. 2007 жыл ішінде алтынвалюталық активінен рынокта 6,1 млрд. доллар сатылды.

Валюта курсының тез арада ауысуының себептерінің бірі шетел инвесторларының өз капиталын алып кетуі болды. Олар қысқа мерзімді

теңгелік депозиттерін алып, елден валютаны сыртқа шығара бастады. Бейрезиденттердің қысқа мерзімді капиталы 4-5 млрд. долларға бағаланды.

Сыртқы рыноктағы қарыз алуға талаптың өсуіне және ликвидтілік дағдарысының болуына байланысты банктер де несие саясатына қойылатын талапты қатайтты. Бұл кредит ұсынудың барлық құнды және құнды емес спектрлерін қамтыды. Көбінде бұл кредиттеудің тәуекелді түрлеріне, кепілдік талаптарға, сонымен қатар ұсынылатын несиелер мен алғашқы салым сомаларына қатысты қатайып кетті.

Қазақстан банктерінің ең ірі бестігі несие саясаты мен несиелеу шарттарын қатайтты, бұл олардың сыртқы қарыздарға тәуелділігінің үлкен екендігінің көрінісін берді.

Ликвидтілік дағдарысының дамуы жағдайының реакциясы барлық жетекші мемлекеттермен қатар Қазақстан үшін де бірдей болды, атап айтсақ орталық банктер жедел түрде ішкі рыноктағы қысқа мерзімдік ликвидтілікті демеу шараларын жүргізе бастады.

Standard & Poor's рейтингі агенттігі атап өткендей, қазақстандық банктердің несиеге қабілеттілігі, төлемге қабілеттілігі, өтемпаздығы мен жалпы ұзақ мерзімдік жағдайы олардың активтерінің сапасы бойынша айқындалады.

ҚҚА (АФН) мәліметтері бойынша 2008 ж. 1 маусымында стандарттық несиелер 42,2%, күдікті несиелер көлемі – 55,1%, үмітсіз несиелер - 2,5% құраған. Банктер есептен шығарған несиелердің сомасы 66,9 млрд. теңгеге жетті, төлеу уақыты өтіп кеткен несиелер - 205,2 млрд. теңге, әрекет етпейтін несиелер көлемі - 447,5 млрд. теңгені құрады. 2008 ж. 1 қаңтарынан 1 маусымына дейін, ҚҚА (АФН) мәліметтері бойынша, төлем мерзімі өтіп кеткен несиелердің көлемі, біртектес несиелерді есептемегеннің өзінде, екі есеге артқан - яғни 411,8 млрд. теңгеден 891,7 млрд. дейін өсіп, банк несиелерінің жалпы сомасының 9,9% құраған, бұл үдеріс 2009 жылы да жалғасын тапты.

Осындай күрделі жағдайда мемлекеттің ақшалық-несиелік саясаты бағаны (инфляция) тұрақтандырумен қатар, қаржы секторын тұрақтандыруға бағытталды. Өткен жылдың екінші жартысынан бастап банк секторындағы қысқа мерзімдік өтемпаздықты қолдау операциялары жүргізіле бастады. Атап айтсақ, кері РЕПО операцияларының көлемі ұлғайды, шетелдік валюта кепілдігімен, сондай-ақ ҚРҰБ коршоттардың кепілдігімен валюталық СВОП операциялары жүргізілді. Аталмыш операциялардың жалпы көлемі 70 миллиардам долларға жуық болды.

Ұлттық валютаның айырбастау бағамының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін валюта интервенциялары жүргізілді. Нәтижесінде, 2008 ж. қазан айынан 2009 ж. қаңтарына дейін АҚШ долларын теңгеге айырбастау бағамы 119-121 теңге көлемінде тұрақтанды.

Активтерінің сапасының төмендеуше байланысты қиындықтарға тап болған банктер үшін Стрестік актив қоры құрылды.

Стрестік актив қорының қызметі қазақстандық банктердің активтерінің сапасын жақсартуға бағытталатын болады. Аталмыш мақсатты жүзеге асыру

механизмі - банктердің күдікті активтерін сатып алу және оларды басқару. Мұндай активтерге макроэкономикалық, нарықтық және де басқа факторлардың әсерінен қауіптерге тап болған активтер жатады, мысалы, банктердің жылжымайтын мүлік пен жер телімдерін кепілдікке қойып берген қарыздары.

Мұндай қарыздарды банктерден сатып алу арқылы банктердің өтемпаздығы төмен активтерінің балансын жеңілдетеді және банктердің шығындарын мойындатуға ықпал етеді.

Активтерді сатып алу баланстық құны бойынша (банктер құрған провизия көлемін ескере отырып) дисконтты пайдаланып немесе қауіптерді бөлудің басқа формасын қолдану жолымен жүзеге асырылады, қауіптер деңгейін Стрестік активтерінің қоры айқындайды. Банктер үмітсіз және күдікті қарыздарды күтудің орнына нақтылы ақшаға ие болды, ол қаржы несиелер бойынша қарыздарды жабуға жұмсалды.

2008 жылы Стрестік активтер қорын қаржыландыруға мемлекеттік бюджеттен бірінші кезеңде 52 млрд. теңге бөлінді. 2009 жылы қордың жарғылық капиталының көлемі республикалық бюджет есебінен 122 млрд. теңгеге жеткізілмек.

Банктердің ресурстық базаны тұрақтандыру мақсатында ұлттық компаниялардың, акционерлік қоғамдардың, мемлекеттік кәсіпорындар мен құқықтық тұлғалардың қаржылары мемлекеттің жарғылық капиталға қатысу құқығымен, сондай-ақ активтері Ұлттық банктің қарамағында басқарылатын мемлекеттік ұйымдардың қаражаты отандық банктерге депозитке салынады.

Пруденциалдық басқару аясында банктердің сыртқы міндеттемелерін төмендету және жалпы көтерме қаржыландыру бойынша жұмыстар жүргізілді. Соның ішінде әрекет етуші банк заңнамасына жаңадан енгізілген талаптар банктерді дифференцияланған қор базасын құруға, яғни активті операцияларын негізінен депозиттік база есебінен, мысалы жеке тұлғалардың депозиттерінің есебінен қаржыландыруға ынталандырады.

Халықаралық озық тәжірибелердің негізінде банктердің капитализацияларын есептеудің қолайлы тәсілдері ойластырылады, ол бойынша банк активтеріне қосымша факторлардың әсер ету мүмкіндіктері ескеріле отырып, банктерде қосымша қорлар (провизиялар) құрылды, сонымен қатар олардың экономика секторындағы іскери белсенділігі, сыртқы жағымсыз әсерлерге сезімталдығы, айырбастау бағамының құбылмалығы төмендетіледі.

Қауіптерді басқару жүйесі мен банктердің ішкі бақылау жүйелеріне қойылатын талаптар күшейеді. Бірінші кезекте, банктер өтемпаздықтарының төмендеу қауіптерін мониторингілеу тәсілдерін қайта қарастырулары қажет, ал активтері мен пассивтерін басқаруды банктер стрестік жағдайларды ескере отырып моделдеуі тиіс.

Аталмыш шаралар банктерге жеке және жалпы негізде де қолданылатын болады, сондай-ақ банктік конгломераттар аясында да қолданылады.

Қаржы нарығы мен банк жүйесінде тұрақтылық орнату үшін, Ұлттық қордан 4 млрд. доллар қаржы бөлінді. Бұл қаражат төрт жүйе құрушы

жетекші банктерді қосымша капиталмен қамтамасыз ету үшін пайдаланылады, оның ішінде: 500 млн. доллар - Халық банкке бөлінеді, 300 млн. - Қазкоммерцбанкке, 370 млн. - Альянс банкке, 2,3 миллиарда доллар - БТА Банкке тиесілі болды.

Қосымша капитализацияның жалпы сомасынан 3 млрд. АҚШ доллары субординарлы (ерекше) қарыз формасында жіберілді және дауыс беру құқығын бермейтін, арнайы акцияларды сатып алуға бағытталды.

Бөлінген қаржы банктер арқылы қажетті қор мөлшерін (провизия) құруға және ел ішінде қарызгерлерге несие беруге жұмсалды.

«Самрұқ-Қазына» қорының меншігіне банктердің дауыс беруші активтерінің 25% түсті, олардың құны 2008 ж. 24 қазандағы Лондондық және Қазақстандық қор биржаларындағы акциялар котировкасына сәйкес айқындалды, яғни банктер ұсыныс жасағанға дейін анықталған.

«Самрұқ-Қазына» қоры банктердің сыртқы қарыздарын қайта құрылымдау барысында біраз шаралар атқарды. Банктердің өтемпаздығы жеткілікті болды, ал қайта құрылымдау шаралары сыртқы қаржыландыру көздеріне шығыу мүмкіндіктерінің шектелуіне байланысты туындайтын қайта қаржыландыру қауіптерін азайтады.

Салықтық-бюджеттік саясат шаралары экономикалық белсенділікті арттыруға бағытталады, ол экономикаға түсетін салықтық жүктемені төмендету арқылы және мемлекеттік шығындардың теңестірілген саясатын жүргізу нәтижесінде жүзеге асыралады.

Жаңа салықтық Кодекс нормаларын жүзеге асыру, нақтырақ айтсақ 2009 жылы корпоративтік кіріс салығын 30%-дан 20%-ға төмендету, ал қосымша құн салығын 13%-дан 12%-ға азайту, сондай-ақ салық төлеушілерді есептеу жүйесін либерализациялау шаралары жүзеге асыру кәсіпорындар үшін нарықтағы қолайсыз жағдайларды жақсартуға және олардың инвестициялақ мүмкіндіктерін кеңейтуге жол ашты. ҚҚС салынбайтын қаржы айналымының шектік көлемі 2 есеге, 38 млн. теңгеге өскен.

Әлеуметтік салықтың регрессивтік мөлшерлемесінің шкаласының орнына 11%-дық бірыңғай мөлшерлеме деңгейі енгізілді.

Экономикадағы барлық кәсіпорындар үшін инвестицияны жүзеге асыруға арналған арнайы салықтық преференциялар қарастырылды. Мысалы, өнім өндімейтін секторлар үшін жеделдетілген амортизация, ал жер қойнауын пайдаланушылар үшін - қосарлы амортизация нормасы енгізілген.

Шағын және орта бизнес кәсіпорындары үшін корпоративтік кіріс салымы бойынша алдын ала төлем талаптары аланып тасталды.

Сонымен бірге, барлық кәсіпорындар үшін шығындарды өтеу мерзімі 3 жылдан 10 жылға дейін ұзартылды.

Жалпы салық жүктемесін азайту 2009 ж. кәсіпорындардың 500 млрд. теңгеге жуық табыс табуына және оларды экономиканы дамытуға бағыттауларына мүмкіндік береді.

Үкімет прагматикалық тұрғыдан 2009-2011 арналған республикалық бюджет жобасын жасады, онда әлемдік қаржы және шикізат нарықтарындағы

жағдайдың қиындау ықтималдығы ескерілген. Бұл кезеңде бюджеттік кіріс мұнайдың әлемдік құны барреліне АҚШ-ның 60 долларға бағалай отырып есептелді. Үкімет орта мерзімдік фискальді тұрақтылықты қамтамасыз ету қажеттігін ескере отырып, 2009-2011 жылдарға арналған республикалық бюджет жобасын қайта қарады. Әлемдік мұнай бағасының баррелі АҚШ 40 долларына төмендегенін ескеріліп, 2009 ж. бюджеттік кіріс көлемі нақтыланды. Пайдасыз шығын көлемі қысқартылып, сондай-ақ кейбір бағдарламаларды қаржыландыру кейінге қалдырылды. Бірақ әлеуметтік шығындар қысқартылған жоқ.

2009-2010 жылдары республикалық бюджет тапшылығы ЖІӨ-нің 3,4-3,5% көлемінде жоспарланған, ал 2011 жылы бұл көрсеткіш ЖІӨ-нің уже 2,4% -на дейін төмендейді.

Үш жылдық республикалық бюджет ағымдық жағдайда экономикалық белсенділікті қолдаудың басты құралы болып табылады. Жиынтық сұраныс пен іскери белсенділік жоғары бюджеттік шығындар есебінен қамтамасыз етіледі, бюджеттік шығындар бірінші кезекте айрықша инфроқұрылымдық және өндірістік жобаларды, ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталуы қажет, ауыл шарушалығының дамуы отандық кәсіпорындардың өнімдеріне деген сұраныстың артуын қамтамасыз ететін.

Жалпы 2009-2011 жылдары мемлекеттік бюджеттен алынған инвестициялар көлемі 1,5 трлн. теңгеге артады.

Ауыл шаруашылығы кешендерін дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Ауыл шаруашылығы секторындағы өндіріс көлемін кеңейту және қолдау еліміздің экономикалық белсенділігін арттыруға және тұрғындарды жұмыспен қамтуға ықпал етеді, ал орташа жедел перспективада - экспортты диверсификациялауды және экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Ағымдық экономикалық жағдайлар ескеріле отырып, қолайлы бюджеттік инвестициялық саясат жүргізіледі, ол бірінші кезекте жобаларды қаржыландыруға, экономикаға жан-жақты қолдау көрсетуге және халықты қажетті дәрежеде еңбекпен қамтуға бағытталатын болады. Соның ішінде, экономикалық жағдай нашарлайтындай жағдай туындаса және бюджеттік кіріс қысқаратын болса, шұғыл шешуді қажет етпейтін шығындар оптимизацияланады немесе кейінге қалтырылады.

Макроэкономикалық тепе-теңдікті ұстап тұру қажеттілігін ескеріле отырып, бюджет тапшылығы, мемлекеттік кепілдіктер мен кепілдемелер көлемі қолайлы деңгейде болады.

Жаһандық қаржы дағдарысы жағдайында сыртқы экономика саласында макроэкономикалық тепе-теңдікке, экспорттық және импорттық операциялар арасындағы балансқа қол жеткізу үшін, ұлттық валютаның айырбастау бағамының тұрақтылығын қамтамасыз ету қажет, валютаның құбылмалылығы АҚШ долларына шаққанда 117-123 теңге доллар көлемінде тұрақтануы (120 теңге  $\pm$  2%) тиіс. Бұл макроэкономикалық тепе-теңсіздіктердің алдын алуға мүмкіндік береді.

Алайда, ҚРҰБ мәліметтері бойынша, валюта нарығындағы тұрақтылыққа қол жеткізу үшін және теңгенің айырбастау бағамын белгіленген мөлшерде ұстап тұру үшін, 2009 ж. 1 ақпанында 6 млрд. доллар шығын шықты. Теңге бағамының неғұрлым төменгі аралықта ұстап тұру үшін, мемлекеттің халықаралық өтемпаз активтерінің құны төмендетілді. Тек 2009 ж. қаңтарының өзінде алтын-валюта қорының (АВҚ) құрылымындағы таза валюталы қоры 1,2 млрд. долларға азайған.

АВҚ ағымдық деңгейін сақтау және отандық өндірушілердің бәскеге қабілеттілігін арттыру қажет болғандықтан, валюта саясаты ұстанымдарын қайта қарауға тура келді. Бұған әлемдік нарықтағы мұнай бағасының төмендеуі себеп болды. Мұнай ҚР экспортының 60 пайызын құрайды және валюталық түсімнің негізгі көзі болып табылады. Мұнай бағасының соңғы үш жылда 3 есеге дейін құлдырауы бағамдық бағыттарды қайта қарастыруды талап етеді. Мұнай бағасы қайта көтерілген жағдайда, теңге бағамының өзгеруі, яғни нығаюы ықтимал.

Келісі кезекте - Қазақстанның сауда серіктестері - елдерінде және экономикасы шикізат өнімдеріне тәуелді елдерде валюта девальвациясы басталды. Атап айтар болсақ, 2008 ж. басынан 2009 жылдың қаңтарына дейін АҚШ долларына қатысты ұлттық валюталар бағамының девальвациясы Ресейде 44 пайызға, Беларусияда — 28, Украинада — 53, Ұлыбританияда - 38, в Еуроаймақтарда - 13 пайызды құрады. Сондай-ақ, Норвегия, Бразилия, Австралия, Канада елдерінде де девальвация деңгейі жоғары болды. Сонымен қатар, отандық тауар өндірушілердің бәскеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында айырбастау бағамына түзетулер енгізу қажет.

Қазақстан басқа мемлекеттерге қарағанда ұлттық валюта тұрақтылығын ұзақ уақытқа сақтады, бірақ негізгі сауда серіктестері басқа сценарий бойынша әрекет ете бастады, мұндай саясат мақсатқа сай келмеді, қауіпті және ара тұра бақылаусыз қалды. Сондықтан теңгенің бір долларға шаққандағы құнының 120 теңгеден 150 теңгеге дейін құнсыздануы амалсыз жасалған шара еді, ол макроэкономикалық тепе-теңсіздікті жою үшін қолданылды. Айырбастау бағамын түзетудің нәтижесінде отандық тауардың бәскеге қабілеттілігін арттыруға және экспорт және импорт секторларында жұмыс істейтін шаруашылықтардың қаржылық жағдайларын жақсартуға жағдай жасалады деп күтілуде. Девальвация елдің төлем балансына оң ықпалын тигізеді және алтын-валюта қорын сақтауға мүмкіндік береді.

Доллар құнының 150 теңгеге көтерілуінің жағымды жақтары да бар. Болжам бойынша төлем балансының ағымдық шоттарының потенциалдық тапшылығы айтарлықтай төмендейді.

Теңге бағамының құлдырауы да, нығаюы да мүмкін деп күтілуде. Ол теңгенің нарықтағы және әлемдік валюта нарығындағы өтемпаздық деңгейіне қарай айқындалмақ.

Ішкі қаржы нарығындағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін, 2009 ж. 5 қаңтарынан бастап қайта қаржыландыру ставкасы 9,5%-ға дейін төмендетілді, ал үшінші марттан бастап екінші дәрежелі банктердің ішкі міндеттемелері бойынша ставкалары 2 пайыздан 1,5%-ға дейін, басқа

міндеттемелері бойынша сатвалары үш пайыздан 2,5%-ға дейін төмендетілді. Бұл банк жүйесінде 50 млрд. теңге көлемінде қосымша өтампаздықты қамтамасыз етеді.

Негізгі акционерлердің өтемпаздығының тапшылығына байланысты жүйе құрушы банктерде тұрақсыздықтар көптеген мемлекеттерде болып кұбылыс. Көп жағдайда мұндай мәселелерді шешудің әмбебап жолдары мен әдістері жоқ болғандықтан, істің ақырын күтеді (мысалы, АҚШ-да). Бірақ, барлық дерлік мемлекеттер осы бағытта жылжиды, тек бізбен салыстырғанда бірізділіксіз және тәуекелдікпен шешім қабылдайды. Ашық ақпарат көздерінен айқын болғандай, Ресей де қаржыны нақтылы секторға мемлекеттің қатысуымен банктер арқылы - Жинақбанк және Сыртқы сауда банкі арқылы аударады.

Сөйтіп, айырбастау бағамын түзетудің нәтижесінде отандық тауар өндірушілердің бәсекелестік жағдайы және төлем балансы жақсаруы сақталады.

Жалпы алғанда әлемдік қаржы дағдарысының нәтижелері бойынша және оның экономикадағы үйлесімсіздік пен экспорттық және импорттық операциялар арасындағы тепе-теңсіздікке тигізер әсеріне байланысты келесі мәселелерді атап өту керек.

Шамадан тыс экспансиониста ақшалық-несиелік және салықтық-мәселелерді атап өту керек.

Шамадан тыс экспансиониста ақшалық-несиелік және салықтық-бюджеттік саясатты ұстану несиелік дақпыртты туындатады, ол берешектің шамадан тыс жиналып қалуына ықпал етеді. Несиелік дүмпу инвестициялық дүмпуге ұласады, соның салдарынан жылжымайтын мүліктер мен қор активтерінің бағасы өте жоғары деңгейге дейін көтеріледі. Дағдарыстың басталуына әлемдік пайыздық мөлшерлемелердің өсуі немесе сыртқы сауда жағдайының нашарлауы әсер етуі ықтимал.

Үкіметтің алдында сыртқы макроэкономикалық позицияны түзету және инфляцияны болдырмау міндеттері тұрады. Қатаң ақшалық-несиелік саясатты енгізу қаржы активтерінің құнын түсіруге, іскери белсенділіктің құлдырауына әсер етеді және қарыздарды өтеуге байланысты қиындықтарды туындатады.

Дағдарыстан шығудың бірден – бір жолы экспортты қауырт өсіру және экспорт өндіріс көздерін жандандыру үшін сырттан ауқымды түрде капитал келтіру.

2009 ж. Қытаймен, Корей, Франция, БАЭ елдерімен және де басқа елдермен инвестициялар тарту жөніде халықаралық келісімдерге қол қойылды.

Үш мұнай өңдеуші зауыттарды модернизациялау үшін төрт миллиард доллар қажет болды. Оны іске қосу нәтижесінде 2013-2014 жылдары ішкі нарық мотр майынан басқа барлық мұнай өнімдерімен 100 пайызға қамтамасыз етіледі деп жоспарлануда. Соның ішінде бензин бойынша ЕВР-О4 стандарты бойынша қамтамсыз етіледі деп күтілуде.

Қазақстанда 4,8 млрд. т. көлемінде сақтық мұнай қоры бар, бұл әлемдегі мұнай қорының 3% жуық және юіздің елімізі аталмыш көрсеткіштер

бойынша алдыңғы қатарлы он елдің қатарына кіреді. 2009 жылы мұнай өнімі 75 млн. т, көлеміне жетті, бұл былтырғымен 6,2%-ге көп. Бұл өз кезегінде әлемдік деңгейдегі мұнай өдірісінің 1,8% құрайды.

Эспорттық тасымал көлемі ішкі тұтынысқа қарағанда тез өседі. Қазақстан мұнайының жылдық экспорттық бағыттары – Атырау - Самара – 17 млн. т, Каспий құбыр желісі консорциумы - 26 млн. т, Атасу - Алашөңке - 6 млн. тонна және порт Ақтау - 9 млн. тонна.

Болашақта ҚТЖК жылына 67 млн. т. дейін арттыру жоспарланып отыр, соның ішінде қазақстан мұнайы - 50 млн. т. дейін, шамамен 2,5 млрд. долларов көлеміндегі мұнай тасымалдау жобасы жасалған, оны жүзеге асыру қағидалары туралы меморандумға қол қойылды.

Кеңқияқ - Құмкөл құбырының құрылысы аяқталды. Ағымдағы жылдың қаңтарында мұнай өндіру басталды. Бірінші сатыда құбырдың қуаты жылына он миллион тонна. Бүгінгі таңда Қазақстанда Батыс Қазақстан мұнайын Қытайға тартуға қажетті мұнай құбыры желісінің инфрокұрылымы жасақталған.

Жетілдіру бағыттары - бұл ҚКТЖ (Қазақстан-Каспий тасымалдау жүйесі), ол Баку - Тбилиси - Джейхан құбыр желісіне шығады. Бұл потенциалдық бағыт екі бөлімнен тұрады: Қашаған, Теңіз және порт Құрық кен орындарын байланыстыратын Ескене - Құрық құбыр желісі және дербес Транскаспий желісі: ол Құрық портынан Бакуге дейін және одан әрі Тибилисиден Джейхан портына дейін.

Транскаспий жүйесінің бірінші сатыдағы қуаты жылына 23 млн. т. мұнады құрады.

ҚР газ қоры 3,7 трлн. куб. м, соның ішінде ерітілгені - 2,4 трлн. куб. м, еркін - 1,3 трлн. куб. м. Газ қорларының ерекшелігі - олардың басым бөлігі ілеспе газ болып табылатындығында, соған сәйкес газ өндіру көмірсутегінің сұйық фракцияларын өндіру ерешелігімен тығыз байланысты болады. Атап айтар болсақ, пластық қысымды және алғашқы сұйық көмірсутегін өндірісін қолдау мақсатында өндірілген газ шикізатының басым бөлігі қайтадан пластқа айналады.

Тарихи газ құбыры инфрокұрылымдары ең алдымен транзитке бағытталған, мысалы, Орта Азия газының транзитіне арналған. Мұндай газ құбырларына Орта Азия - Орталық (ОАО) жатқызуға болады, ұзақтығы Қазақстан территориясының 823 км. жерін алып жатыр, өткізу қабілеті 60 млрд. куб. м, Бұхара - Орал, ұзақтығы - 1175 км ҚР, өткізу қабілеті - жылына 7,2 млрд. және Орынбор - Новопсков Қазақстанның 328 км территориясын алып жатыр, өткізу қуаты - жылына 7,5 млрд. куб. Барлығының транзит көлемін қосқанда жылына 100 млрд. куб. м. газ.

Сонымен қатар, 14 облыстың 9-на газ жүргізілген. Бүкіл оңтүстік Ташкент-Бішкек-Алматы газ құбыры бойынша тасымалданатын өзбек газын пайдаланды. Мұнай өнімдері тұтынысы шегіне жеткен кезде газбен қамтамасыз етуге байланысты қиындықтардың пайда болуы ықтимал. Сондықтан Бейнеу -Бозой -Ақбұлақ газ құбырын салу жоспарланып отыр. Ол оңтүстік аймақтарға қазақстан газын тасымалдауға бағытталған және Түркіменстан - Өзбекстан -Қазақсан - Қытай транзиттік құбырына жалғасып Қытайға газ тасымалдау қызметін көрсетуі мүмкін.



Болашақта транзиттік мүмкіндіктердің дамуын былайша сипаттауға болады. Азиалық газ құбыры (Түркіменстан - Өзбекстан - Қазақсан - Қытай) осы жылы іске қосылды. Өткізу қабілеті - жылына 30 млрд. куб. м. Қазақстан үшін бұл жаңа транзиттік позиция болып табылады.

Қазақстан, Ресей, Түркіменстан үкіметі арасында Каспий аймағы газ құбырын салу және ынтымақтастық жөнінде жасалған келісімшарт 2009 ж. 14 мамырда бекітілді. Техникалық құжаттамалары жасалып, құрылыс 2010 жылы басталады деп жоспарланып отыр.

Келешекте электр қуатын тұтыну көлемін айтарлықтай өсіру қарастырылуда. Сол үшін, электр қуатын өндіруді жедел дамыту қажет. Бірақ электр қуаты саласының активтерінің тозығы жеткен.

Негізгі энерго жабдықтардың 70%-ға жуығы, электр желісінің - 65%, жылу желісінің - 80% ескірген.

Электр қуаты секторына инвестиция жұмылдыру үшін, 2015 жылға дейін электр қуатының бағасын электр қуаты көздері бойынша сатылап өсіру Бағдарламасы қабылданды. Бұл бағдарламада шеткік тарифтер анықталған, ол бойынша 2009 ж. электр станциясы иегерлерімен 67 млрд. теңге сомасына жеке инвестициялық келісімшарттарға қол қойылған.

Сонымен қатар, модернизациялау бойынша Мемлекеттік комиссияның жұмысының аясында үкімет бірқатар энергетикалық жобалардың нысандар бойынша мониторингілеуді жүзеге асырды, оның ішінде мемлекеттің қатысуымен салынатын нысандар да бар. Бұл - Орал газ құбырлы электр станциясының құрылысы - 54 МВт, Мойнақ ГЭС— 300 МВт, «Ақша-булак» газ құбырлы электр станциясы кен орыны - 87 МВт, Балқаш ЖЭС – 2640 МВт, Экібастұз ГРЭС-2 кеңейту және №3 энергоблоктарды орната отырып қайта жөндеу - 500 МВт, Экібастұз ГРЭС-1 модернизациялау және қайта жөндеуден өткізу - 1500 МВт.

2020 жылы газ құбырлы станцияларда электр қуатын өндіру деңгейі 9,8%, атом станцияларында - 2,9% өседі, ірі су электр станцияларында - 7,4%, жаңартылған электр қуаты көздерінде төрт пайызға артады деп жоспарланған. Электр қуатын өндіруде көмірдің үлесі азаяды. Дегенмен көмір әлі де негізгі отын болып отыр.

Табиғи уранның артық қоры мен ядерлік отын компоненттерін өндіре отырып, Қазақстан әлемдік ядерлік нарықта басты ойыншылардың біріне айнала алады. Бүгінгі таңда Қазақстанның екі маңызды саласы бар: уран өндірісі және ұнтақтары мен отын таблеткаларын өндіру.

Әлемдегі атом саласындағы жетекші компаниялармен бірлесе отырып Қазақстан 2020 жылы бүкіл әлемдік айналымдық қуаттың 16%-ын иеленуді жоспарлауда. Қазақстанның үлесі жеті пайызға дейін көтерілуі ықтимал. Қазақстанның отын таблеткаларын дайындаудағы үлесі 13%-ға дейін артады. Жылу шығарғыш элементтерді дайындау және жинауға бұрын соңды қатыспаған Қазақстан 2020 жылы нарықтың 14%-ын алуы мүмкін.

2020 ж. дейін Қазақстан территориясында жоқ дегенде бір атом электр станциясын іске қосу шаралары қарастырылуда.

## Қорытынды

1. Дүниежүзілік ипотекалық дағдарыс сыртқы займдауға қолжетімділіктің шектелуімен, шетелдік инвесторлардың Қазақстан қор рыногына коммерциялық банкілердегі ликвидтілік жетімсіздігіне алып келуімен байланысты болып келетін сыртқы ағынының арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуына алып келді, мұның барлығы Қазақстан қаржы рыногынан шетел инвесторларының қысқа мерзімді активтерін әкетуі нәтижесінде коммерциялық банктерде ликвидтілікті тапшылығына әкеліп соқты.

2. Экономикасының әлемдік экономикаға жоғары интеграциялануына байланысты Қазақстан әлемдік рыноктың қатысушысы және халықаралық қаржыландыру көздерінің реципиенті ретінде сыртқы факторлар саласындағы өзгерістердің өте әлсіз буыны болуы болып табылды.

3. Ликвидтілік дағдарысы әлемдік рынокта дамушы рыноктарды, соның ішінде тартылған қаржы ресурстарының басым бөлігі банкілік жүйеде шоғырланған Қазақстан рыногының да несиелеу шарттарын қатайтты.

4. АҚШ-тың ипотекалық рыногындағы дағдарыстан кейін қалыптасқан ғаламдық ликвидтілік ташылық салдары Қазақстанның банкілік секторын қорландыруына тікелей әсер етті.

5. Ғаламдық ликвидтіліктің төмендеуіне, қарыз алудың сыртқы көздеріне қол жеткізудің шектелуіне және олардың бағасының қымбаттауына байланысты Қазақстан коммерциялық банкілері өз кезегінде берілетін кредиттер бойынша пайыздық ставкаларды өсіруге және кредиттеу шарттарын қатайтуға мәжбүр болды, бұл нақты сектор мен тұрғындарға кредиттер ұсынудың қысқаруына алып келді.

6. Қаржы нарығы мен банк жүйесін тұрақтандыру үшін, мемлекет 4 млрд. долл. бөлді, аталмыш қаржы жүйе құрушы төрт банкті қосымша капитализациялауға жұмсалды. Бірақ, ақшалық-несиелік, валюталық және фискалды шаралары сыртқы экономика аласында макроэкономикалық тепе-теңдікті сақтау үшін және экспорт пен импорт арасындағы сәйкессіздіктерді жоюға жеткіліксіз болды. Қазақстанның сауда серіктестері – елдерінде орын алған валюта девальвациясы ұлттық валюта бағамын айтарлықтай нығайтты, бұл қазақстандық тауарлардың әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне ықпал етті.

7. Макроэкономикалық үйлесімсіздіктерді жою мақсатында ұлттық валютаға 25%-ға девальвация жүргізілді. Сыртқы қарыздардың шамадан тыс көп болуы инфляцияны жақындатты және нақтылы қарыз көлемін төмендету үшін теңгенің девальвациялау қажет болды.

8. Экономиканың өсуіне ықпал ететін стратегиялық маңызы бар ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру үшін, тікелей инвестициялау әдісімен шетелдік капитал тарту және оны тиімді пайдалануды жүзеге асыру жолдары шешілуде.

**Негізгі түсініктер, терминдер:**

Дүниежүзілік ипотекалық дағдарыс, ликвидтілік, ликвидтілік дағдарыс, девальвация, сыртқы қарыз, инвестициялық жобалар.

### **Бақылау сұрақтары:**

1. Дүниежүзілік ипотекалық дағдарыс Қазақстанның қаржы рыногына қандай әсер етті?
2. Ликвидтілік дағдарыс еліміздің несиелеу шарттарын қалай өзгертті?
3. Ғаламдық ликвидтіліктің төмендеуі еліміздің нақты секторы мен тұрғындарға қандай қиыншылықтарды туындады?
4. Девальвация дегеніміз не?
5. Экономиканың өсуіне ықпал ететін қандай ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру қажет?

### **Жалпы қорытынды**

Ағымдағы операциялардың тапшылығы жағдайында Орталық банкінің девальвациялауы арқылы экономика сыртқы тепе-теңдік жағдайына өтеді, бірақ та осы арқылы инфляциялық сұраныс аумағына тап болады. Экономиканы тұрақтандыру үшін үкімет ішкі экономикалық тепе-теңдікті қамтамасыз етіп, мемлекеттік шығындарды қысқартуға мәжбүр болады. Теңгерімделген таза экспортты қамтамасыз ету үшін Орталық банкі ұлттық валютаның курсы көтереді. Алайда экономикада өндіріс көлемі қысқарады және жұмыссыздық көбейеді. Үкімет мемлекеттік шығындардың өсіруге барады, бұл ішкі тепе-теңдікке қайтадан қол жеткізуге мүмкіндік беретін, бірақ та ағымдағы операциялардың шамалы жетімсіздігі пайда болады.

Макроэкономикалық саясаттың түрлі құралдарын осылайша үйлесімді қолданудың арқасында экономика біртіндеп жалпы макроэкономикалық тепе-теңдікке жақындай береді.

Сыртқы тепе-теңдікке қол жеткізу және ағымдағы операциялар жетімсіздігін жою импорттық тауарлар мен қызметтерден отандық тауарлар мен қызметтерге ауысуға жағдай жасайтын шараларды жүзеге асыруды қажет етеді.

Сыртқы және ішкі тепе-теңдікке қол жеткізу үшін Орталық банкіге ақша қаражатының шынайы қорын өзгертетін сәйкес ақша-кредиттік саясатын жүргізу арқылы валюталық курсқа әсер ету міндетін, ал үкіметке мемлекеттік шығындар деңгейін өзгертетін сәйкес салықтық-бюджеттік саясат жүргізу арқылы валюталық курсқа әсер ету міндетін жүктеу керек.

Халықаралық нарыққа ену банктердің де, ірі өндіруші-компаниялар мен корпорациялардың да сыртқы қарыздарының өсуіне ықпал етеді. Шетелдік капитал ағыны елдің экономикасы үшін негізгі қаржы ресурстары көзіне айналатындығы сөзсіз. Бірақ көптеген елдердің іс тәжірибелерінде дәлелденгендей, капитал ағынының шамадан тыс өсуі бүкіл экономикалық тұрақтылыққа әсер етеді, ал 2007 ж. Қазақстанда республиканың сыртқы жалпы қарызының ЖІӨ-дегі үлес салмағы 77,6% құраған. Сонымен қатар,

2007 ж. көрсеткіштер бойынша Қазақстанның резервтік активтері қысқа мерзімдік сыртқы қарыздарының 88%-ын ғана жабады. Бұл, қажет болған жағдайда Қазақстан өзінің бір жылға дейінгі қысқа мерзімдік қарыздарын жаба алмайды деген сөз, яғни бұл - елдің қаржылық тұрақтылығын бағалаудағы тағы бір теріс көрсеткіш.

Капитал ағынын пайдалану тиімділігіне келетін болсақ, батыстық экономистер қаржы ресурстарын тиімді бөлуге баса назар аударады. Бірақ Қазақстан жағдайында қаржы ағындарының негізінен шикізат өнімдері салаларына бағытталғандығын байқаймыз, яғни тікелей шетелдік инвестициялардың жиынтық ағындарының 63% мұнай және газ өндіруге, ал 21% - кәсіпорындарға геологиялық бақылау қызметіне бағытталған. Халықаралық қаржы капитал ағынының мұндай түрі Қазақстан экономикасындағы қаржы ресурстарын тиімді бөлуге ықпал етпейді, себебі ол негізінен жоғары кірісті шикізат секторы мен оған қызмет ету секторына бағытталған. Қажетті технологиялар мен негізгі құралдар алмасуы да іске аспайды. Көптеген жылдар бойы Қазақстанның негізгі капиталына құятын қаржы көздерінің құрылымындағы маңызды орынды Қазақстанның кәсіпорындары мен ұйымдарының жекеменшік қаржылары алады, ал шетелдік кәсіпорындардың инвестицияларының үлес салмағы барған сайын төмендеп барады. Шетелдік тікелей инвестициялар экономикаға тек капиталдың келу ағыны арқылы ғана емес, инвестициялық кірістердің шетке кетуі арқылы да әсер етеді. Тікелей шетелдік инвесторлардың кіріс көлемі ағымдық шоттар бойынша капиталдың кету ағынының 15% құрайды. Яғни, көлемі жағынан импорттан және қызмет түрлерінен кейін үшінші орын алады, сонымен қатар, бұл көлем барған сайын ұлғайып келеді.

Әдетте, банк және валюта дағдарыстары кездейсоқ заңдылықтар бойынша туындамайды, экономикадағы қаржы және басқа да секторларда жинақталып қалған көптеген мәселелер мен факторлардың салдарынан пайда болады. Макроэкономикалық саясат, ұлттық валюта бағамын басқарудағы сындарлы саясат - маңызды факторлар. Бірақ сырттан келетін қомақты капитал ағыны қолайлы режим кезінде айырбастау бағамының аяқ астынан және қатты өзгеруіне ықпал етеді. Сондықтан Ұлттық банктің шетелдік валюта нарығы қызметіне жартылай араласуы қаржылық-несиелік саясаттың міндетті элементі болуы тиіс.

Қысқа мерзімдік ноттарды шығару және сату жолдары арқылы артық өтемпаздықты стерилизациялау шараларын жүзеге асыру мемлекетке ауырытпалық салатындықтан және елдегі пайыздық мөлшерлемелердің өсуіне ықпал етуі мүмкін болғандықтан, тиімді құрал болып табылмайды, бұл елге келетін капитал ағынының өсуіне әкеліп соқтырады. Аталмыш құралды капитал ағынына қойылатын шектеу шараларымен үйлестіру қажет.

Резервтік талаптарды стерилизациялау құралы ретінде пайдалану қазақстан үшін тиімді. Әдетте резервтік талаптар дегеніміз банк жүйесіне салынатын салық болып табылады, ол қаражатты басқа қаржы институттарына қайта бөлуге әкеледі. Сондықтан банктің жиналған капиталды инвесторлар арасында бөлу бойынша классикалық делдалдық

қызметтерінің басқа қаржы институттарымен байланысты болу қауіпі туындайды. Басқа қаржы институттары өздерінің дамуының бастапқы сатысында, сондықтан Қазақстанда делдалдық қызметтерді араластыру қауіпі жоқ.

Төлем балансы, есеп айырысу балансы және халықаралық қарыз балансы елдің халықаралық есеп айырысуда тепе-теңдік жағдайын белгілеуге және басқа елдермен экономикалық байланыс нәтижесінде туындаған ақшалай талаптар мен міндеттемелердің ара қатынасын анықтауға мүмкіндік береді.

Елдің жылдың басына және аяғына сыртқы активтері мен міндеттемелерінің ауқымын бағалау елдің инвестициялық ұстанымын сипаттайды; халықаралық таза инвестициялық ұстаным оң не теріс болуына қарай ел өзінің сыртқы серіктестері алдында қаншалықты таза борышкер немесе таза кредитор болып табылатындығын көрсетеді.

Қазақстанда тікелей инвестициялардың жоғары деңгейде болуы Қазақстанның шетелдік инвесторлар үшін перспективалы және қолайлы нысан екендігін дәлелдейді. Дағдарыстан кейінгі кезеңде корпоративтік шаруашылық субъектілері еурооблигацияларды шығару көлемін арттыруы қажет. Еурооблигацияларды шығару үшін халықаралық рейтинг агенттігінің несиелік рейтингісін алу керек, өйткені құнды қағаздар бойынша пайыздық ставка шығарылымның рейтингісімен кері байланыста болады, яғни эмитенттің рейтингісі неғұрлым жоғары болса, пайыздық ставка соғұрлым төмен болады. Тек банктер ғана емес, Қазақстандағы мұнай және басқа корпорациялар еурооблигациялар шығарумен айналысуы қажет. Сонымен қатар банктердің мұндай ресурстарын ұлттық нарықтан тыс жерлерге орналастыруларына тиым салу қажет, себебі ондай қаржы отандық экономикаға жұмыс істемейді, соған қарамастан мемлекеттің сыртқы берешегін көбейтеді.

Экономиканың дамуына әсер ететін стратегиялық маңызы жоғары ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру мақсатында тікелей инвестициялау әдістері арқылы шетелден капитал тарту қажеттілік болып табылады.

### Әдебиеттер

1. Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. М.: «Дело и Сервис», 2007, с. 807 (с. 357-368).
2. Ершов М.В. Валютно-финансовые механизмы в современном мире: кризисный опыт 90-х. - М.: Экономика, 2000.
3. Назарбаев Н.А. Активы стабилизации и роста. Казахстанская правда от 14.10.08 г.
4. Назарбаев Н.А. Есть запас прочности. Казахстанская правда от 22.11.08 г.
5. Назарбаев Н.А. Активы стабилизации и роста. Казахстанская правда от 14.10.08 г.
6. Назарбаев Н.А. Есть запас прочности. Казахстанская правда от

- 22.11.08 г.
7. Назарбаев Н.А. Активы стабилизации и роста. Казахстанская правда от 14.X.2008 г.
  8. Назарбаев Н.А. Путь свободы и ответственности. Казахстанская правда от 16. XII.2008 г.
  9. Назарбаев Н.А. Логика радикального обновления (Глобальная стратегия перемен). Казахстанская правда от 10.02.09 г.
  10. Назарбаев Н.А. Логика радикального обновления (Глобальная стратегия перемен). Казахстанская правда от 10.02.09 г.
  11. Каирленов М. Валютный кризис 1999 года в Республике Казахстан. // Финансы Казахстана, 2003, №3, с. 10-11.
  12. Марченко Г.А. Курс тенге зафиксирован и защищен. Казахстанская правда от 12.03.2009 г.
  13. Акишев Д. Нет никаких ограничений на движение капитала. Казахстанская правда от 28.07.2009 г.
  14. Казиев Д. «Казахстан: увеличивающиеся объемы внешних заимствований банков и влияние на суверенный рейтинг», Ежемесячный информационно-аналитический бюллетень №09, 2005 г.
  15. Платежный баланс и внешний долг Казахстана за 2004-2006 гг. / Алматы, ТОО «Бико», 2005-2007 гг.
  16. Годовой отчет Национального банка РК за 2004-2006 гг. - Алматы, ТОО «Бико», 2005 - 2007 гг.
  17. Дюгай Н. Платежный баланс: отражение реалии экономики. Казахстанская правда, от 26 ноября 2008 г.
  18. Омарбаева А.К. «Дүниежүзілік шаруашылықта инвестициялық процестердің қазіргі заманға сай даму тенденциялары және капиталдың халықаралық мобилділігінің теориялық негізі». // әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің хабаршысы. - 2008.-№1.-0,4 б.т.
  19. Челекбай А.Д. Оценка инвестиционных проектов: теория, методика, мировой опыт. Алматы, Экономика, 2010, с.230.
  20. Шелекбай Ә.Д. Наргозиев І.Ж. Инфляцияны ырықтандыру мен экономиканы тұрақтандырудағы әлемдік тәжірибе және Қазақстан практикасы. Алматы, Экономика, 2009, 207 б.
  21. Бекмухаметова А.Б. Операции РЕПО как инструмент проведения денежно-кредитной политики в Евросистеме и Казахстане. ж. Вестник КазЭУ им. Т. Рыскулова, выпуск 7, 2003, 0,5 п.л.
  22. «Выход из состояния рецессии и перспективы посткризисного развития Казахстана»// Ежегодный международный научный форум « V Рыскуловские чтения», Том II, –Алматы: ТОО Издательство «Экономика». – 16 мая, 2010г., с. 327, -0,4 п.л.
  23. «Наращивание внешних заимствований – основной фактор распространения мирового финансового кризиса»//Вестник КазЭУ. – Алматы: ТОО Издательство «Экономика». – 2010.-№3, .-С. 456, -0,5 п.л.
  24. Экономическая интеграция и либерализация международных экономических отношений//Вестник КазНУ, серия экономическая. –

Алматы: Издательство «Қазақ Университеті». – 2010.-№4(80), .- С.7 - 0,44 п.л.

25. Проблемы использования национальных валют стран СНГ во взаимной торговле// Вестник КазЭУ. –Алматы: ТОО Издательство «Экономика». – 2010.-№5, .-С. 328, -0,4 п.л.